

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

વિચારદર્શન

સાગ પહેલો

લેખક
કેદારનાથ

અધ્યક્ષ
વમણીકલાલ મગનલાલ ગોદી

નવજીવન અકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીત, ગણાભાઈ દેસાઈ
નાગજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૬૪

સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને અધીન

પ્રદેશી આદિત, પ્રેસ ૩,૦૦૦

જૂન, ૧૯૫૫

મિત્રસ્મરણ

વિશેષે કરીને જેમના પ્રેમપૂર્વક આશરેને લીધે હું
મારા વિચારો પુસ્તકરૂપે જનતા સમક્ષ મૂકવા લાગ્યો
તે સદ્ગત શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાનું પવિત્ર સ્મરણ.

કેદારનાથ

સંપાદકના બે બોલ

પરમ પૂજ્ય શ્રી દેહારનાથજીનું આ પુસ્તક વાચકો સમક્ષ મૂકતાં મને ધણો આનંદ થાય છે. સંવાદો, લેખો અને પત્રોનો આ સંગ્રહ છે. વિવેક અને સાધના નામનું એમનું પુસ્તક પ્રકટ થયું ત્યારથી જનતાને તેમના જીવનવિષયક વિચારોનો પરિચય થતો ગયો છે. એ પુસ્તકનું કદ વધી ન જાય તેટલા માટે પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંના પત્રો અને લેખો તેમાં લઈ શકાયા નહોતા. હવે તે જુદા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આમાંના લેખો અલ્પ જ્ઞાનદર્માં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. શિક્ષણ અને ગૌરવ્ય માસિકમાં કેટલાંક વર્ષો પહેલાં સંવાદરૂપે આમાંના લેખો છપાયા હતા. શ્રેયાર્થીઓએ આને લખેલા કેટલાંક મહત્વના પત્રોનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે. પુસ્તકાકારે જાપતી વખતે લેખોમાં જ્યાં સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યાં કરવામાં આવી છે. મૂળ મરાઠીમાંથી આ અનુવાદ છે.

વિવેક અને સાધનાના નિવેદનમાં પૂજ્ય નાથજી તેમ જ તેમના વિચારો વિષે જરૂરી વાતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ પોતે તેમાં આત્મપરિચય આપેલો છે. એટલે અહીં વિશેષ કશું લખવાની જરૂર નથી.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં જેમ મને કૃતાર્થતા લાગી છે, તેમ વાચકોને પણ તેનું વાચનમનન વિચારજાગૃતિમાં મુદ્દરૂપ થશે અને તેઓ સતોષ અનુભવશે એવી આશા છે.

૧૦-૪-૫૫

અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

હું લેખક નથી છતાં કેટલાક માસિકોના સંપાદકોએ મને લેખક બનાવ્યો છે. તેમના આગ્રહથી મેં વખતોવખત મારા વિચારો લેખરૂપે જનતા સમક્ષ મૂક્યા છે. તે પૈકી કેટલાક બરાબર સુધારી તેમાં કોઈ કોઈ ફેરફારો વિચારોની સ્પષ્ટતા કરીને, આ પુસ્તકમાં એકત્ર જામ્યા છે. આ લેખો પ્રસંગોપાત જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા વિષયો, પરંતુ લખાયેલા હોવાથી તેમાં વિચારોનો કશો અનુક્રમ લગાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો નથી. તેમાંનો દરેક લેખ સ્વતંત્ર રીતે જુદો છે, પણ બુધ્ધાની પાછળ વિચારોનો દડ પાયો છે. મારા લેખો પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થાય એવી આગ્રહભરેલી સૂચના મને થતી હોવાથી મેં આ કામ હાથમાં લીધું છે. ગુજરાતી વાચકોનો મારા પરનો પ્રેમ અને સહભાવ આંમાં કારણભૂત છે. વિવેક અને સાધનાની જેમ આ લેખસંગ્રહ જનતામાં પ્રિય થશે એવો મને બરોસો છે. હાલતુરત આ લેખો પૈકી પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થાય છે. લોકાભિરુચિ જોઈને પછીનો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર છે.

મૂળ મરાઠીમાંથી આ ગુજરાતી અનુવાદ મારા મિત્ર શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ કર્યો છે. કોઈ પણ લેખના અર્થ, આશય, ભાવ કે તેના સ્વારસ્યમાં જરા પણ ઊણપ ન આવવા દેતાં તેમણે અનુવાદ કરવામાં જે દક્ષતા અને સૂક્ષ્મતા વાપરી છે તે નોંધપાત્ર છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે મારા પરના પ્રેમને લીધે પ્રકાશનનું કામ પોતાની મેળે સ્વીકાર્યું અને તે થોડા જ સમયમાં પૂરું કર્યું તે માટે હું તેનો આભારી છું.

શાંતિકુંજ, નાયગાંવ કોસરોડ

કેદારનાથ

દાદર, મુંબઈ-૧૪

૨૦-૪-૫૫

અનુક્રમણિકા

સુષાદકના બે બોલ	૫
પ્રસ્તાવના	૭
૧. કર્મમાર્ગનો સ્પષ્ટિત્વક આનંદ	૩
૨. કૌટુંબિક સંબંધો દ્વારા ગુણવિકાસ	૧૫
૩. લાભનો હેતુ	૨૨
૪. શૃદ્ધસ્યાશ્રમનું મહત્વ અને ઈશ્વરનિષ્ઠા	૨૪
૫. એકાન્તવાસની મર્યાદા	૩૨
૬. સત્તાભાવ	૪૦
૭. જીવનનિર્વાહનો વ્યવસાય	૪૭
૮. નામરમરણનું યોગ્ય મહત્ત્વ	૫૧
૯. અમરકારનો ભ્રમ	૫૬
૧૦. ઈશ્વરેચ્છા અને પ્રારબ્ધ	૬૬
૧૧. મનુષ્ય અને સેવાધર્મ	૭૮
૧૨. પ્રતિજ્ઞાનો મોહ	૮૫
૧૩. સમશુદ્ધિયોગનું ક્ષેત્ર	૯૦
૧૪. કર્મોમાં અપ્રમાદ	૯૮
૧૫. અધ્યાત્મ વિષે યોગ્ય સમજ	૯૯
૧૬. નિરાયણનું કારણ	૧૦૨
૧૭. કર્મ એ જ સાધના	૧૦૪
૧૮. ઈશ્વરનિષ્ઠાનો ઉપાય	૧૦૫
૧૯. ચિત્તના અભ્યાસની જરૂર	૧૦૮
૨૦. સરળ અને સ્પષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન	૧૧૦
૨૧. જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મનો સુમેળ	૧૧૨
૨૨. માનવી શુદ્ધિની સાધના	૧૧૪
૨૩. સાચું દુઃખ અને તેનો ઉપાય	૧૧૭
૨૪. વિકાસ અને પુરુષાર્થ	૧૨૧
૨૫. વિદ્યા-કલા દ્વારા મનુષ્યોચ્ચિત્ત આનંદ	૧૨૪
૨૬. ગુણવિકાસની દૃષ્ટિથી વ્યાયામનો વિચાર	૧૩૦
૨૭. વ્યાધુનિક વ્યાયામપદ્ધતિની અપૂર્ણતા	૧૩૨
૨૮. વ્યાયામ વિષે જીવનોપયોગી દૃષ્ટિ	૧૪૧
૨૯. શિબિર-શિક્ષણનું રહસ્ય	૧૪૮
૩૦. દિગ્ધ-જીવન અર્થાત્ માનવી જીવન	૧૫૩

કર્મમાર્ગનો સાત્ત્વિક આનંદ

ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખની અતિશયતાનાં વિપરીત પરિણામ; ખોટી સમાજરચના; તેનો જીવનીય ભાવ; બ્રામક અને કામનિક ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ; ઉદ્યોગ, સદ્ગુણ અને કર્તૃત્વનો અભાવ કાલ્પનિક આનંદના વગેરે અનેક કારણોને લીધે પેદા થયેલાં દુઃખોમાંથી માવિક પ્રકારો પોતાને અને ખીજાઓને ઊંડાંવીને માનવોચિત સુખ પ્રાપ્ત કરતાં જ અને આપતાં આવડે એવો ઇહલોકનો માર્ગ આપણને સૂઝ્યો નહીં અને મળ્યો નહીં, ત્યારે પરલોકના સુખની આશા પર દુઃખ સહન કરતા રહેવાની કલ્પના નીકળી. પછી તે સુખની આશા ખોટી લાગી તેથી, અથવા પરલોકનું સુખ પણ ઇન્દ્રિયજન્ય એટલે નાશવંત છે, અશાશ્વત છે એમ વિચાર કરતાં જાણ્યું તેથી, તેને ગૌણ ગણવામાં આવ્યું અને પછી સુખમાત્ર-આનંદમાત્ર સંદોષ અને ત્યાગ્ય છે, એ પ્રકારની કલ્પના નીકળી. કેઈ પણ સુખ ક્યારે પણ છેવટે દુઃખમાં જ પરિણમતું હોય છે. ત્યારે દુઃખ ન જોઈતું હોય તો સુખનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો વિચાર તેમાંથી પેદા થયો. સુખ અને દુઃખ એ એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુઓ છે એવી આપણે દૃષ્ટાંતપૂર્વક પોતાના મનની સમજણ દૂરી લીધી અને દુઃખમાંથી છૂટવા માટે સુખનાપે સર્વસ્વ ત્યાગનો વૈરાગ્યપ્રધાન માર્ગ આપણે કાઢ્યો.

પરંતુ તેટલાથી એટલે કેવળ સુખના ત્યાગથી આપણું સમાધાન થયું નહીં. માનવજીવનની યોગ્ય જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓનો ખાસ આગ્રહપૂર્વક ત્યાગ કરવાની અને એક પ્રકારનું કૃત્રિમ જીવન બનાવવાની પાછળ આપણે લાગ્યા. જૂન, તરસ અને નિદ્રાની સગવડ માટે ખાનપાન અને સ્થાનની વ્યવસ્થાની જરૂર લાગે છે. આ જરૂરિયાતોને લીધે આપણે બંધનમાં પડેલા છીએ. શરીરથી ‘આત્મા’ જુદા છે. આપણે આત્મા—

છીએ. શરીરને જરૂરી એવી આવશ્યકતાઓથી આપણે મુક્ત થયા એટલે આપણને મુક્તિ મળવાની. આ શ્રદ્ધા અને વિચારસરણીને લીધે તપને મહત્ત્વ મળ્યું. મોક્ષના પરમ સુખની આશાથી શરીરના બંધનમાંથી આત્માને કાયમનો છોડાવવા માટે કેટલાક દિવસો સુધી બ્રૂખ, તરસ અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને તીવ્ર કષ્ટ સહનારા કેટલાક લોકો સમાજમાં નીકળ્યા. સંસારની સગવડોનો ત્યાગ-જાણી જોઈને કંઈક કષ્ટો અને યાતનાઓનો સ્વીકાર-આ બધા ત્યાગ, તપ, સંયમ અને કષ્ટની પાછળ મોક્ષની કલ્પના અને ઉક્ત આશા જલેલી હતી. આ જાતના તપસ્વીઓને તપ કરતી વખતે અને તપ પછી કયું સુખ પ્રાપ્ત થયું હશે તે આપણે કહી શકતા નથી. છતાં શરીરરહિત કેવળ 'આત્મા' શરીર છોડ્યા પછી કેઈ વિશિષ્ટ સર્વોચ્ચ સુખ અનુભવી શકે છે એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી એમાં સંશય નથી. તેટલી શ્રદ્ધાથી જેમને તૃપ્તિ ન થઈ તેમણે શરીરકષ્ટ ઓછું કરીને, તપને કંઈક સૌખ્ય કરીને, 'આત્મા' સમ્વિદ્યાનંદસ્વરૂપ છે એમ કલ્પીને તે કલ્પનાના આનંદમાં રમમાણુ થવાનો અને રહેવાનો ઉપાય શોધ્યો. કેટલાકોએ તેમાં જ જુદા જુદા આનંદોની કલ્પના કરીને આત્માનંદ, બ્રહ્માનંદ, અમેદાનંદ વગેરે વગેરે આનંદ નિર્માણુ કર્યા. માણસ આનંદ કે આનંદની કલ્પના છોડીને કેવળ આત્મવિષયક રુદ્ધ કલ્પનામાં રહી શકતો નથી; માટે કેવળ આત્મવિષયક વિચાર પર આવેલાઓને પણ જુદા જુદા આનંદ કલ્પવા પડ્યા. આ કલ્પકોએ પણ શરીરસુખ ત્યાગ્યું જ માન્યું. એટલા આનંદથી પણ જેમની તૃપ્તિ થઈ નહીં તેમણે વૈરાગ્ય ધારણુ કર્યા પછી પરમેશ્વરને સાધાર અને પરમ સુંદર બનાવીને તેના દિવ્ય આકારનાં તેમ જ દિવ્ય ગુણનાં મનઃકલ્પિત અદ્ભુત વર્ણનો કરીને તાલ અને સૂરથી વાદ્ય સાથે એકલા કે સામુદાયિક રીતે ગાવાની પદ્ધતિ ઢાઢી અને તેમાં મનને રમમાણુ કરવાનો, આનંદ મેળવવાનો માર્ગ કાઢ્યો. તેમણે પરમેશ્વરનાં દિવ્ય ધામો કહ્યાં. ત્યાંના દિવ્ય સુખનાં-રાતદિવસનાં, ત્યાંના પરમ આનંદદાયક કાર્યક્રમોનાં એક કરતાં એક સરસ વર્ણનો બનાવ્યાં. ભક્ત મરણોત્તર તે દિવ્ય ધામમાં પરમેશ્વર પાસે વાસ કરે છે એવી

શ્રદ્ધા કાળાંતરે માણુચના હૃદયમાં ઉદ્ભવી. આવી મનની સ્થિતિમાં પરમેશ્વરની મૂર્તિ જનાવીને તેનાં મંદિરો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં. પછી મૂર્તિનાં પૂજન-અર્ચન, ઘોડશોપચારનો દાહ, નૈવેદ્ય, તીર્થપ્રસાદ, ગાયન, વાદન, નર્તન, ભજન, દીપોત્સવ, મહોત્સવ, અન્નદૂત વગેરે પ્રકારો નિર્માણ થતાં તેમાંથી માણુચ આનંદ અને મુખ્ય મેગવવા લાગ્યો. દિવ્ય ધામની નકલ અહીં જ કરીને, અહીં જ તેનાં પ્રતિધામ ઊભાં કરીને ભક્તિના નામે પોતે જ જનાવેલી સૃષ્ટિમાંથી મુખ્ય અને આનંદ મેગવવાનો માનવીનો આ પ્રયત્ન હતો અને હલુથે તે પ્રયત્ન ચાલુ છે. પોતાના મુખ્ય અને આનંદ ખાતર પરમેશ્વરને પોતાને જોઈએ તેવા સ્તવડવાળો જનાવીને તેના નિમિત્તે જુદાં જુદાં ખાનપાનના સમારંભ-કાર્યક્રમ માણુસે નિર્માણ કર્યાં. ભાવિક સંપ્રદાયોમાં ભક્તિને નામે સુખોપભોગના તથા માનમરતબાના યથાયોગ્ય લાભો તેવા દરજ્જા દરાવવામાં આવ્યા. અધિકારી-કાર્ય દરનારાઓ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આવી રીતની સાંપ્રદાયિક અનેક સૃષ્ટિઓ આપણા સમાજમાં જનતી આવી છે, અને હલુથે જને છે. પરંતુ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દારા આટલા મુખોપભોગથી પણ આપણો વૈગમ્ય જરા પણ ઓછો થયો છે અને આપણે આનંદના ભોક્તાં જન્મા છીએ એમ 'તે પેટી કોઈનેયે લાગતું નથી.

માનવીનું મન મુખ્યને જાંધી રીતે ઊડી શકતું નથી. એક મુખ્ય કે આનંદ ઊડતાં પહેલાં તેને બીજા કોઈ પણ મુખ્યની કે આનંદની ખાતરી, આશા કે કલ્પના થે જરૂરી લાગે છે. વૈરાગ્ય, મોક્ષ,

માનવીનો અમર ભક્તિ વગેરે જાંધી જાગતો વિષેના માનવજાતિના મુક્તેચ્છા પ્રતિદાસમાં માનવમનનું નિરીક્ષણ અને તપાસ કરતાં આ જ દેખાઈ આવે છે. મોક્ષના મુખ્યની

આશાથી માણુસે સંસારમુખનો ત્યાગ કરીને જોયું; ખાન, પાન અને વિશાંતિનો જાણી જોઈને ત્યાગ કરીને હૃદયાર્થક શરીરને નિષ્કારણ દષ્ટ આપીને, દેહદંડા કરીને અને માતૃત્વ સ્વદન કરીને જોયું; પોતા વિશે આત્મા પરમાત્મા, જલ પરજલ-મગે તે દિવ્ય, ભવ્ય, વ્યાપક કલ્પના કરીને

માણસે જોયું. ભક્તિને નામે જુદા જુદા સંગ્રહયો, જુદી જુદી સૃષ્ટિઓ નિર્માણ કરી જુદા જુદા દિવ્ય સુખની કલ્પના કરીને જોયું. પરંતુ કોઈ પણ ઉપાયથી તેનું મનુષ્યપણું નાશ પામ્યું નહીં. તેને શરીરથી અલગ થતાં આવડ્યું નહીં. અને સુખને—આનંદને તે કાયમનો છોડી શક્યો નહીં. ગમે તેટલા ઉગ્ર તપથી તેની સુખેચ્છા મરતી નથી. તે કોઈ પણ જગ્યાએ જીવ ધરીને રહે છે જ, એટલું જ નહીં પણ કોઈ કોઈ વાર તે વિકૃત ધર્મને તેની પ્રતિક્રિયા અનિષ્ટપણે જીવન પર ચર્મ આવે છે આ બધું નિરીક્ષણને અંતે સમજવામાં આવ્યું છે.

વંશગુપ્તા જોશમાં બનાવેલું કઠોર કૃત્રિમ જીવન એ ખરું સહજ જીવન કદાપિ ચર્મ શક્યું નથી. આગ્રહથી—નિગ્રહથી તેવું જીવન થોડો વખત કોઈ દિવ્ય આનંદની કલ્પનામાં જો કાઢ્યું સાધક દશામા પતનનો ભય મળનારા પ્રયક્ષ આનંદ જેવી સત્યતા નથી હોતી.

કલ્પના સિવાય કોઈ પણ બીજા કુદરતના ધર્મનો તેને આધાર ન હોવાથી પોતાની કલ્પનાનો વેગ ઓછો થવા લાગે એટલે તે આનંદ ઓસરવા માંડે છે. કલ્પના કદાપિ એકસરખી ટકી રહે એ શક્ય નથી. તેના સુખની કે આનંદની મધુરતાયે વખત જતાં ઓછી થતી જાય છે અને પછી તે કલ્પનામાં આનંદ લાગતો નથી. કલ્પનાની ગતિ—તેની દોડ મંદ પડે છે અને પછી બંધ પણ થાય છે, એવી સ્થિતિમાં તેના તે જ લજ્જામાંથી—ધૂનમાંથી આનંદ નિર્માણ થતો બંધ થાય છે. ક્રિયા થાય છે પણ આનંદની લહરો જાહેતી અટકી પડે છે. આવો કલ્પિત આનંદ કોઈનો થોડો કાળ તો કોઈનો અધિક કાળ ટકે છે, પરંતુ તે ક્યારે પણ ઓસરી, જાય છે જ. થોડી તાત્વિક દષ્ટિ આવતાં જ, નિરીક્ષણશક્તિ વધતાં જ પોતે જ બનાવેલી સૃષ્ટિનું કલ્પિતપણું—તેનું અસ્તમપણું લક્ષમાં આવ્યા પછી કલ્પનાનો આનંદ નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે કોઈ પણ ક્ષરણે આનંદ નાશ પામ્યા પછી કે ઈશ્વરવિષયક પહેલી વ્યાકુળતા ઓછી થયા પછી આ માર્ગના સાધકનું મન

કાર્યરહિત અને આનંદરહિત થતું જાય છે. ઈશ્વર તરફની તેના ચિત્તની ગતિ મંદ કે બધે પડી જાય અને કલ્પિત આનંદ ભલેને હોય, પણ જે પૂર્વે મળતો હતો તે મળતો બધે થઈ જાય એટલે એવી સ્થિતિમાં તેનું મન ફરીને આનંદ શોધવા લાગે છે. કર્મમાર્ગ છોડીને કેવળ નિવૃત્તિપરાયણ થયેલા સાધકને કર્મમાર્ગનો વ્યવસાય ન હોવાથી ઉપયુક્ત કર્મમાંથી અથવા દર્શનવ્યમાંથી સાત્ત્વિક સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રત્યક્ષ કોઈ પણ સાધન રહ્યું ન હોવાથી તે સ્થિતિમાં તેની અવનતિ થવાનો ભય હોય છે. અને કેટલાક નિવૃત્તિપરાયણ સાધકો આ જ સ્થિતિમાં બ્રહ્મભરેલા માર્ગે લાગે છે. મનમાં કોઈ પણ ઉચ્ચ હેતુની તાલાવેલી હોય ત્યાં સુધી સાધકની અવનતિ થવાનો સંભવ ઓછો હોય છે. તાલાવેલી અને તે તાલાવેલીમયે એક પ્રકારના પવિત્ર માનસિક સ્થિતિના સંતોષને લીધે તે કાળે ખીજ બધા પૂર્વ સંસ્કારો સુપ્તપણે દબાઈને રહેલા હોય છે, પરંતુ તાલાવેલી શાંત થવા પછી—ઓછી થવા પછી પહેલાંના કૃત્રિમ કંઠાર નિયમનની પ્રતિક્રિયા પૂર્વસંસ્કારોની જાગૃતિરૂપે થવાનો ધણો સંભવ છે. આ જ વખતે માનસિક ચંચળતા અને અતૃપ્તિ જણાવા લાગે છે. કલ્પિત આનંદથી તૃપ્તિ થવા જેવી સ્થિતિ રહેલી નથી હોતી. નિવૃત્તિપરાયણતાની આ સ્થિતિ સાધકને મારે ઘણી કષ્ટ હોય છે અને એમાંથી જ દંભ નિર્માણ થવાનો ભય હોય છે.

માનવીની ઉન્નતિના અને જીવન વિષેના ધ્યેયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાં લાગે છે કે આવા પ્રકારનાં વૈરાગ્ય, ભક્તિ કે આત્મજ્ઞાન ઉન્નતિ માટે ખરેખર ઉપયોગી ન થતાં તેનાથી બિલકુલ કાલ્પનિક વિ૦ સાત્ત્વિક ભ્રમ અને દંભ વધવાનો અને ત્યાર પછી આ આનંદ બધાનું પર્વવસાન દુર્ગુણમાં થવાનો ભય છે. આયુષ્યના તદ્દન છેવટના ઉત્તરકાળમાં જે મનુષ્ય નિવૃત્તિપરાયણ થાય અને એકાકીપણે પોતાનું આગમનું જીવન પવિત્રપણે ગાળીને શાંતિથી પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેનો હેતુ પૂર્ણ થવો કષ્ટ નથી. પરંતુ જીવનની આશા અને

ઉત્સાહના કાળમાં નિવૃત્તિપરામણ્ય થઈ પોતાની બધી મુખેચ્છાઓ મારીને પવિત્રપણે છેવટ સુધી જીવન ચલાવવું એ ઘણું કઠણ છે; કારણ કે જીવ મુખ અને આનંદનો ભોક્તા છે. તેને ગમે ત્યાંથી મુખ અને આનંદ મેળવવાની જરૂર હોય છે. તેથી જ આત્મવિષયક કલ્પનામાંથી, લક્ષિત-લાવનામાંથી-તેના પ્રકારોમાંથી ગમે ત્યાંથી તે આનંદ નિર્માણ કરવાને પ્રયત્ન કરતો હોય છે. આ બધા દૃષ્ટિત આનંદથી તેને ખરી તૃપ્તિ થતી નથી અને ચિત્તની સામાન્ય મુખેચ્છાઓનોયે નાશ થતો નથી. તેના કરતાં માણસ જે જીવનમાં કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ સાત્ત્વિક આનંદને ત્યાગ્ય ન સમજતાં ઊલટું જુદા જુદા સાત્ત્વિક આનંદ શોધી કાઢી શકે અથવા સાંસારિક કહેવાતાં મુખ અને આનંદ સાધતાં તેમને નિર્દોષ કરી શકે તો તેમાંથી તેમનું પોતાનું અને ખીજાઓનું પણ કેટલુંયે કલ્યાણ થાય. વૈરાગ્યની ખોટી સમજણને લીધે, દુઃખના ભયને લીધે આપણે મુખમાત્ર, આનંદમાત્ર ત્યાગ્ય માનવા લાગ્યા એ ઉન્નતિના માર્ગમાં આપણી ઘણી ખોટી ભૂલ થઈ. કર્મમાર્ગના આનંદને શુદ્ધ ન કરતાં, તેમને સાત્ત્વિક ન બનાવતાં, તેમને પાપરૂપ-દોષરૂપ સમજવા લાગ્યા, એટલે આત્મવિષયક, ઈશ્વરવિષયક કૃત્રિમ, અને કાર્પનિક આનંદ આપણે નિર્માણ કરવા પડ્યા અને તેથી જ સ્વર્ગમુખની, દિવ્યલોકની, મોક્ષમુખની અતિશયતાપૂર્ણ ખોટી કલ્પનામાં આપણા મનને સદૈવ તરંગિત રાખવું પડ્યું. મન કેટલોક કાળ તેમાં રહે પરંતુ તેની પણ મર્યાદા છે. બધા જ કલ્પનાનો ખેલ. ત્યારે પોતાની કલ્પનામાં જુદા જુદા પ્રકારો અને પ્રયત્નોથી બળ લાવીને-શ્રદ્ધા દૃઢ કરીને તે ખેલ આપણે ટકાવવો પડે છે, પરંતુ ‘વોલાચીચ કઢી વોલાચાચિ માત ૧ જેઠુનિયા તૃપ્ત કોણ જ્ઞાતા?’ (શબ્દોની જ કડી અને શબ્દોનો જ જ્ઞાત ખાઈને કોણ તૃપ્ત થયું છે?) તે જ ન્યામ આ પ્રકારમાં છે. મનની કલ્પેલી મીઠાઈમાં આપણે માનીએ તેટલી મીઠાશ હોવાની. સાધકજન આપણે ચલાવીએ તેટલી તે આપણને આગળ લઈ જાય છે, પણ કલ્પનાની સાધકજને આપણે ગમે તેટલી ચલાવીએ તોયે તે આપણને એક ઈંચ પણ

પ્રત્યક્ષ આગળ લઈ જઈ શકવી નથી. આ આસે કેવળ કલ્પનાજન્ય કોઈ પણ પ્રકારમાં આપણી ઉન્નતિ કરવાનું કે ટકાવવાનું સામર્થ્ય નથી. તેના કરતાં કર્મમાર્ગમાં પ્રત્યક્ષ આનંદ અને સુખ આપનાર સાત્ત્વિક સાધનોની પાછળ આપણે લાગીએ તો તેનાથી આપણું કર્તૃત્વ વધશે, કર્મમાર્ગની સુધારણા થશે અને તેનું પરિણામ એકંદરે સમાજ પર પણ કાર્મિક અંગે ધન્ય જ થશે.

મનુષ્ય અને ખીજાં પ્રાણીઓ સાથે આવેલા આપણા સંબંધોને પવિત્ર, ઉદાર, સુખપ્રદ અને આનંદપ્રદ કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો તેનાથી આપણને સાત્ત્વિક સુખ અને આનંદ થવા વગર રહેશે નહીં. આરોગ્યપ્રદ, ઉપયુક્ત અને તત્કાળ કાર્મિક લાભદાયક એવા મનોરંજક શરીરશ્રમની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ આપણે નિર્માણ કરીએ તો તેમાંથી આપણે આનંદ ન લઈ શકીએ કે? અથવા કોઈ પણ શરીરશ્રમને મનોરંજક કરવાનું આપણને સંધાવ તો તેમાંથી આનંદ પેદા નહીં થાય શું? અગર આપણાં હૃદયોમાં કાર્યો—આપણાં કર્તવ્યો આપણે આનંદિત મનથી કરવા લાગીએ તો તે કાર્યો જ આપણને આનંદપ્રદ નહીં થાય શું?

નિવૃત્તિપરાયણ અને વિરાગી વ્યક્તિઓના જીવનમાં આનંદ, ઉત્સાહ ન જણાતાં રુક્ષતા, હિદાયતતા અને નીરસતા દેખાય છે એનું કારણ એ છે કે તેમનામાં પ્રેમ, મધુરતા અને ઉત્સાહ ન હોવાં નિવૃત્તિનો કૃત્રિમ આનંદ જોઈએ અને હોય તો તેને નષ્ટ કરવાં જોઈએ તેમ જ તે નિર્માણ થાય એવાં કાર્યો હોવાં જોઈએ એવી તેમની પોતાની અને ખીજાઓની પણ સમજણ હોય છે. પરંતુ આ સમજણ ભૂલભરેલી છે. આ સમજણને લીધે આપણે જીવનના સહજ સાત્ત્વિક આનંદને ગુમાવી બેઠા છીએ અને આનંદ માટે કાલ્પનિક અને ભ્રામક શ્રદ્ધિમાં મનને રંગવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જીવનમાં સાત્ત્વિક આનંદ મેળવતાં મેળવતાં આપણે પોતાની ઉન્નતિ સાધવી જોઈએ એ કલ્પના જ આપણને હજી ગમે બિતરે નથી. આનંદની અને સુખની ઇચ્છા કદી નારા પામતી નથી માટે આત્મવિષયક ધારણામાંથી

આનંદની જુદી જુદી ભાવનાઓ અને ભક્તિના નિમિત્તે જુદા જુદા કાલ્પનિક પ્રકારે નિર્માણ થતાં તે દ્વારા આનંદ અનુભવવાનો પ્રયાત ચાલુ થયો. પરંતુ આ બધી કલ્પનામય સૃષ્ટિથી ચિત્તનું સમાધાન ન થતાં તે ફરીને પ્રત્યક્ષ સુખ અને આનંદ માટે ભૂખ્યું જ રહે છે એવું અનેક અનુભવો પરથી દેખાઈ આવે છે. તે મૂળ ઇચ્છા પર વૈરાગ્યનાં કેટલાંયે પડો ચડાવ્યાં હોય અથવા કૃત્રિમ આનંદને લઈને ચિત્તને ગમે તેટલું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તોયે કર્મોદ્રિયો, જ્ઞાનોદ્રિયો, મન અને જુદી દ્વારા પ્રત્યક્ષ સુખ અને આનંદાનુભવની સ્વાભાવિક ઇચ્છા જીવમાં સુપ્તપણે રહેલી જ છે. ખોટા પ્રયત્નોથી તે કદી નાશ પામતી નથી. બહુ થાય તો — અને ઘણે ભાગે તેમ જ થતું હોય છે કે તે કેવળ વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એમ ન હોત તો ભરજીવાનીમાં સંસાર છોડી દીધેલા વૈરાગ્યનિષ્ઠો આગળ ઉપર મહામંદિરની ખટપટમાં કેમ પડત? આવા વિરક્તો પરથી સહેજે કોઈ દીકાત્મક જુદીથી કહેશે :

‘ઘરવાર છોડ દિયા, મઠમંદિર બનાવે લગા ।

નેટાવેટી છોડ દિયા ચેલાચેલી કરને લગા ॥’

સારાંશ, ચિત્તની અવશિષ્ટ વાસના એક નહીં તો બીજા સ્વરૂપે બહાર પડ્યા વગર રહેતી નથી.

માટે ઉન્નતિ સાધવાની ઇચ્છા રાખનારે કર્મમાર્ગ છોડીને — ચોતાનાં કર્તવ્યો છોડીને — કેવળ નિવૃત્તિપરાયણ થવાની જરૂર નથી. પ્રવૃત્તિ છોડ્યા

પછી ખરી અડચણ ચિત્તને ચોવીસ કલાક

પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિ સાત્ત્વિક વિષય — કે જેમાં આનંદ અને પ્રગતિ બંનેનો

લાભ થઈ શકે એવો — કેમ પૂરો પાડવો એ જ હોય

છે. કર્તવ્ય કર્મો છોડવાથી ચિત્ત નિવૃત્ત થતું નથી. તેનો લભ કરવા સુધીની

સિદ્ધિ આપણે સાધી હોય તોયે તે વ્યુત્થાન દશામાં આવ્યા વગર રહેતું

નથી; કારણ કે તે તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, લાભાવસ્થા એ અભ્યાસથી

આણેલી થોડા કાળ પૂરતી અવસ્થા છે. તેથી ચિત્ત સ્વાભાવિક સ્થિતિ પર

સહેજે કચારેય આવશે જ, અને આવ્યા પછી તેનું હમેશનું કાર્ય તે.

કરશે. રોજ આપણી પોતાની આંખોને ચાર કલાક બંધ રાખવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો તેથી આંખોનો જોવાનો ધર્મ નાશ પામનો નથી. તેને ચાર કલાક બંધ રાખો કે આઠ કલાક, પણ આંખો બિઘડતાં જ તે પોતાનું જોવાનું કામ ચાલુ કરશે. તે જ પ્રકાર ચિત્તની બાજતમાં છે. તેથી ઉન્નતિ માટે માથુસે ઊતાવળથી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ ન કરતાં પોતાની પ્રવૃત્તિનું—ચોવીસ કલાકના પોતાના કાર્યનું શોધન કરવું જોઈએ. પોતાથી થતાં બધાં કાર્યો તપાસવાં. તેમાં પોતાની અને બીજાઓની વૃત્તિ, હેતુ, ભાવના, સાધનો અને તે બધાનાં આપણા પર અને બધા પર ચનારાં અંતર્બાહ્ય પરિણામોની શોધ કરવી. આપણી વૃત્તિમાં, હેતુમાં અને સાધનમાં દોષ હોય તો તે સુધારવો. કર્મનાં પરિણામો કોઈ પણ બાબતથી કોઈનેયે અનિષ્ટ થતાં દેખાતાં હોય તો તે કર્મમાં સુધારણા કરવી. આવી રીતે વિવેકપૂર્વક શોધીને અનુચિત કર્મોનો ત્યાગ કરવો. પછી બાકી રહેલાં આવશ્યક કાર્યો આપણાં કર્તવ્યો હશે. તે કરતાં આપણામાં વધારે પ્રેમાળપણું, ઉદારતા, કૃતજ્ઞતા, પ્રામાણિકતા, સરળતા, સ્વયંતા, વિનય અને નિર્દોષતા વગેરે શુણ્ણ કેમ લાવી શકાય તેનો વિચાર કરવો. આપણો વિવેક જોટલો સૂક્ષ્મ, પ્રખર અને વ્યાપક કરી શકાય તેટલો કરવો અને તે વિવેકશક્તિ દ્વારા આપણે પોતાની પ્રવૃત્તિને શુદ્ધ કરવી. પ્રવૃત્તિ છોડવાની જરૂર નથી, પરંતુ તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. શુદ્ધસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ તેને વધારે શુદ્ધ કરીને સફળ કરવાની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે શોધન કરીને વિવેકથી આપણે પોતાની પ્રવૃત્તિ દરાવતાં અને તે કરતાં કરતાં ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરવાની છે,

એ વાત આપણે સમજીએ તો આપણો માર્ગ

સાત્ત્વિક આનંદ સરળ થાય છે. કોઈ પણ કલ્પનાજન્ય સુખની કે કલ્પનાતીત ધ્યેયની અભિલાષા ધારણ કરીને તેમાં

આનંદ માનવાથી કે તે માટે સદૈવ વ્યાકુળ રહેવાથી આપણી ઉન્નતિ થતી નથી. જીવનના દરેક કાર્યમાં સાત્ત્વિકતા લાવવાથી અને કર્મની શુદ્ધિ સાધવાથી આપણી ઉન્નતિ થાય છે. આપણું દરેક કાર્ય પોતાને અને

ખીજાઓને લાભદાયક થવું રહે એવી શુદ્ધિથી નિર્દોષપણે કરતા રહેવાથી ઉન્નતિ સધાય છે તે કાર્ય કરતાં જ્યાં વિષેની શુભેચ્છાને લીધે આપણા હૃદયમાં સહેજે આનંદ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. જે જે વ્યક્તિ સાથે આપણો સંબંધ આવે તે તે વ્યક્તિના હૃદયમાં શુદ્ધ આનંદ નિર્માણ કરવાની કલા આપણામાં હોવી જોઈએ. આનંદ સિવાય જીવનમાં હિસાહ આવી શકતો નથી. હિસાહ સિવાય જીવનમાં મહાન અને કહણ કાર્યો કદી થઈ શકતાં નથી. ક્રોધોદ્રિયો, જ્ઞાનોદ્રિયો, મન અને શુદ્ધિદ્વારા આનંદ અને સુખ આપવાની અને લેવાની શક્તિ પરમાત્માએ આપણામાં મૂકેલી છે. તે જ્યાં દ્વારા મનુષ્યોચિત સુખ અને આનંદના સાત્ત્વિક પ્રકારે નિર્માણ કરીને આપણા અને ખીજાના જીવનમાં રસ પેદા કરતાં આવડવો શક્ય છે. તે સાત્ત્વિક આનંદ આપણી ઉન્નતિમાં આધક ન થતાં સદૈવ યોગ્ય થતો રહેશે. સાત્ત્વિક આનંદ શરીર, શુદ્ધિ અને મનની કોઈ પણ શક્તિમાં ઊભુપ નહીં લાવે. ઊભરું તે શક્તિઓ અધિક ઉત્તરજ્વળ, શુદ્ધ અને વિકસિત થવામાં તેની મદદ થાય છે.

શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ વડે આપણે જ્યાં આશુએથી આપણો વિકાસ સાધવાનો હોવાથી પોતાનાં શરીર, શુદ્ધિ ને મન - ત્રણેયની શક્તિ વિકસિત અને શુદ્ધ કરવાનો આપણો આગ્રહ હોવો સર્વાંગી વિકાસ જોઈએ. તે માટે આપણું શરીર, નીરોગી, જળવાન અને ચપલ બનવું જોઈએ. અને તેવું તે આપણને રાખતાં આવડવું જોઈએ. તે માટે જે સાધનો આપણે વાપરીએ, જે ઉપાય આપણે કરીએ તેમાં આપણી શુદ્ધિનોયે વિકાસ સધાય અને આપણું મન પણ આનંદિત રહે એવા પ્રકારની યોજના આપણને મૂકવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે જીવિક વિકાસની સાથેસાથે આપણું મન પણ શુદ્ધ અને ઉદાત્ત થાય અને માનસિક ઉન્નતિ સાધતાં શરીર અને શુદ્ધિનોયે વિકાસ થતો રહે એ જાગૃત તરફ આપણે લક્ષ આપવું જોઈએ. આપણા મનોરંજનના પ્રકારો નિર્દોષ હોવા જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ મનોરંજન સાથે જ આપણને જ્ઞાન મળતું રહે, મનનું પાવિત્ર્ય

વધનું રહે અને શરીરનેયે કશી હાનિ ન થતાં તે સાથે કેટલાક શારીરિક શુષ્કોત્તેયે લાભ થતો રહે એટલી વ્યાપક યોગનાશક્તિ આપણામાં હોવી જોઈએ. આપણે જીવનનું ધ્યેય—આપણા સર્વ શિક્ષણનું ધ્યેય આ જાતનું રાખ્યું હોય તો આપણને આવી યોગના નહીં સગે એમ નહીં. પરંતુ ખરી જીવનસિદ્ધિ આમાં જ છે એવી આપણી દૃઢ મતિ થવી જોઈએ.

સાત્ત્વિક આનંદ આપણી ઉન્નતિ માટે જરૂરી છે એવી આપણી ખાતરી હોવી જોઈએ. પ્રેમ, વાત્સલ્ય, સખ્ય, મૈત્રી, મધુરતા વગેરે સદ્ગુણોને લીધે માણસમાં અરસપરસ લાગતું આકર્ષણ ઉન્નતિમાં બાધક નથી. માતૃપ્રેમ, પિતૃપ્રેમ, પુત્રપ્રેમ વગેરે કૌટુંબિક સંબંધના પ્રેમના પ્રકારે વૈરાગ્યમાં ઊણપ લાવનારા નથી, એટલું જ નહીં પરંતુ શુદ્ધ દાંપત્યપ્રેમ પણ પોતાની ઉન્નતિમાં સાધક થાય છે એ ખાબતો માનવમનના વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને સમજી લેવી જોઈએ. માનવી સદ્ગુણ અને તેને લઈને મળતા માનવોચિત આનંદ અને સુખની મદદથી જ આપણે પોતાની ઉન્નતિનું શિખર પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

આ દૃષ્ટિએ આપણે ઉન્નતિનો વિચાર ક્યો ન હોવાથી આપણું ધ્યેય અદ્વિત થયું છે. વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજની ઉન્નતિ ન થતાં અનેક સદ્ગુણોથી આપણે વંચિત રહ્યા છીએ. કાલ્પનિક અને અસંભાવ્ય ધ્યેય આપણે માનતા રહ્યા. તે માટે નિવૃત્તિપરાયણ થઈને સાદી સર્વસાધારણ સગવડોનેયે ત્યાગ કરવો,

કર્મરચાગતં સીધે
ચનારી હાનિ

એટલું જ નહીં પણ જાણી જોઈને કેટલાંક દુઃખો નિર્ગોણ કરીને તે સહન કરતા રહેવું એને આપણે સાધન માન્યું, અને કેવળ આનંદ વિષેની કલ્પનાથી આનંદ અને સુખની જૂથ ભાગવા માંડી. પ્રવૃત્તિમાર્ગની દિગ્મત એટલી સમજ્યા. પ્રેમ, મૈત્રી, વાત્સલ્ય—એ સદ્ભાવનાઓથી અને તેને અનુરૂપ કર્મથી મળનારા આનંદને પણ આપણે ત્યાજ્ય સમજેલા હોવાથી આપણે આપણું જીવન રુદા કરી નાખ્યું. આવી સ્થિતિમાં મન ટકવું શક્ય ન હોવાથી તેમાંથી જ દંભ

નિર્માણ થયો. પરમ ઉચ્ચ માનેશું ધ્યેય આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. સાત્ત્વિક આનંદ લેવાની કળા, સાધન અને ઉપાયની જાણ નથી. જાણ હોય તોયે નિવૃત્તિપરાયણતા સ્વીકારેલી હોવાથી અથવા તેવી જીવન-પદ્ધતિને લીધે તે આનંદ આપણાથી લઈ શકતો નથી. આવી સ્થિતિને લીધે આપણે કશું જ સાધી શકતા નથી. જેમનાથી જીવનની આ મુક્તતા સહન થતી નથી તેઓ જેવડે મુદ્ર આનંદ પર આવી પહોંચે છે. અને તે પૈકી કેઈ સાધુનાની પદ્ધતિએ પહોંચેલા હોય તો તેથી મળનારી માન-પ્રતિજ્ઞાને લીધે અને શુદ્ધ કર્મમાર્ગના અભાવે તેઓ કર્મનો સાત્ત્વિક આનંદ મેળવી શકતા ન હોવાથી મુદ્ર આનંદમાં તૃપ્તિ માની લે છે. માનવજીવનની દૃષ્ટિએ તેમને અવનતિ અને દંભમાં જીવન કાઢવું પડે છે.

સમાજના બધા લોકો નિવૃત્તિપરાયણ નથી તોપણ નિવૃત્તિને મહત્ત્વ આપવાને લીધે સંસારમાં—કર્મમાર્ગમાં રહેનારાઓને જોકે પ્રવૃત્તિ છૂટી નથી તોયે તે શુદ્ધ રીતે ચલાવવી જોઈએ એવો ભાવ તેમનામાં રહ્યો નથી. તે પાપરૂપ હોવાની, એવી સમજણને લીધે તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન થઈ થયો નથી. જિહાડું તે આવી જ હોવાની, માટે ગમે તેટલા દોષો કરવાને હરકત નથી એવું આપણે માનતા આવ્યા હોવાથી તેમાં સ્વચ્છંદ અને સ્વૈરાચાર વધ્યા. આમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના ભૂતભરેલા વિચારથી આપણું અકલ્યાણ થતું આવ્યું છે. માટે આપણે હવે યોગ્ય વિવેક કરીને સમજવું જોઈએ કે શુદ્ધ બુદ્ધિથી ચલાવેલો કર્મમાર્ગ આપણને આપણા જીવનનું ખરું ધ્યેય સાધવા માટે સમર્થ છે. આપણા બધાની ઉન્નતિને તે જ સહાયક છે. તે માર્ગને શક્ય તેટલો સરલ, સહેલો, નિર્દોષ, પવિત્ર અને શક્ય તેટલા માનવોચિત સુખ અને આનંદથી ભરેલો બનાવવો એનો આપણી પવિત્રતા, બુદ્ધિમત્તા અને યોજનાશક્તિ પર આધાર છે. માણસ પોતાની બુદ્ધિને વિશાળપણે ચલાવીને વ્યવહારનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં પોતાની સુખસંવચકાનાં જુદાં જુદાં સાધનો નિર્માણ કરે છે. તે આ ક્ષેત્રમાં જીવનની ઉન્નતિના વિષયમાં પોતાની બુદ્ધિ ચલાવે તો તેમાંયે તેને યોગ્ય જ્ઞાન અને યોગ્ય સાધનની પ્રાપ્તિ થવા વગર રહેશે નહીં.

કૌટુંબિક સંબંધો દ્વારા ગુણવિકાસ

[એક તરુણ સાથે વાર્તાલાપ-ઈ. સ. ૧૯૪૭]

પ્ર૦ — આપ કહો છો કે ઉન્નતિ માટે ઘર છોડીને જુદી પરિસ્થિતિમાં જઈને રહેવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ મારા પોતાના અનુભવ પરથી એ સાચું લાગતું નથી. મને લાગે છે કે, ઘેર ન રહેતાં અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં રહું તો મારો વિકાસ યશો તથા મારામાં સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થશે.

ઉ૦ — ઘરની કંઈ આજતો તમારા વિકાસને રોકે છે તે મારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. તમે મને એ ખતાવો કે તમે અમુક એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ ધરાવો છો, પરંતુ તે કેવળ ઘરની પરિસ્થિતિને લીધે થઈ શકતી નથી.

પ્ર૦ — મારો કે મારે નિર્ભય થવું છે, તો ઘેર રહીને નિર્ભયતાનો ગુણ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય?

ઉ૦ — નિર્ભય થવું એટલે શું? જીવનના જે જે મોઝ વ્યવહારોમાં ને પ્રસંગોમાં જે જે બાબતો તમને ભય લાગવાનો સંભવ છે તે તે બાબતોએ સારા ઉપાયોથી ભયરહિત થવું, એટલો જ નિર્ભયતાનો અર્થ અને તે ગુણની વ્યારિત સમજવાનાં ને? પક્ષાડ પરથી ઠેકઠો મારતાં, આગમાં ઝંપલાવતાં અથવા ગમે તેવું ભયંકર કૃત્ય કરતાં ભય ન લાગવો જોઈએ, એવો નિર્ભયતાનો અર્થ અને વ્યારિત નથી ને?

પ્ર૦ — એવો અર્થ નથી. પણ જીવનના આવશ્યક ક્ષેત્રમાં વ્યવહાર કરતાં મને સદૃજ રીતે નિર્ભયતા લાગે એવી મારી ધરાવો છો.

ઉ૦ — તો તમારે વિચાર કરીને સોધી ડાહ્યું જોઈએ કે ક્યા ક્યા આવશ્યક ક્ષેત્રમાં તમને ભય લાગે છે અને એ તે શા માટે લાગે છે.

પ્ર૦ — બહારના સાર્વજનિક પ્રસંગોમાં મને આત્મવિશ્વાસ લાગતો નથી. બિલકુલ, તે વખતે એક પ્રદારનો ભય — સકેય લાગે છે.

ઉ૦ — ધણી વર્ષો પહેલાં તમે કોલેજમાં હતા ત્યારે મેં તમને કહેલું તે યાદ આવે છે? ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે, તમે વિદ્યાર્થીઓમાં આવેલાની લઈને એકાદું કાર્ય કરો. નાનપણથી જે વિદ્યાર્થીઓને એવી જાતનાં કામ કરવાની ટેવ પડે છે તેમનામાં તે કાર્યને લઈ સહેજે જ એક જાતનું ધૈર્ય આવે છે. તેમનો ભય જતો રહે છે. વિદ્યાર્થીઓને નાનપણથી વિદ્યાર્થીઓમાં કે મોટી ઉંમરના માણસોની મિજલસમાં બોલવાની-ભાષણ કરવાની તથા કાર્ય કરવાની ટેવ પડવાથી તેમનો સલાક્ષોક્ષ નાનપણથી જ સહજપણે જતો રહે છે, અને બોલવાની દિશ્મત આવે છે. પછી ઉંમર, કાર્ય અને પ્રસંગ પ્રમાણે તેનો વિકાસ થતો જાય છે. મનુષ્યને પોતાને જ પોતાના ગુણોની ઊંચુપ લાગતી હોવાથી સંકોચ અને ભય લાગે છે તથા આત્મવિશ્વાસ જાગ્રતો નથી. આપણે પ્રયત્ન કરીને ગુણ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. શારીરિક જળ અને પાત્રતા ઓછી હોવાથી જે ભય લાગતો હોય તે, તે જળ અને પાત્રતા સંપાદન કરીને, આપણે દૂર કરવો જોઈએ. તે જ વાત બુદ્ધિ અને માનસિક ગુણોની માન્યતામાં હોવી જોઈએ. કોઈ પણ ગુણમાં આપણે પાછળ ન રહેવું જોઈએ. તો જ ભય અને સંકોચ નાશ પામી આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ થશે. નિર્ભયતા એ ગુણ એવો નથી કે જે એકાદ ખાસ ઉપાયથી જ આપણામાં આપોઆપ આવે. જેમ જેમ જે બાબતો આપણી ઊંચુપ નાશ પામે તેમ તેમ તે બાબતો નિર્ભય થવાય, અને તે સર્વના પરિણામરૂપે આપણામાં સામાન્યપણે નિર્ભયતા આવે અને તે વધવા માંડે. નિર્ભય થવાનો આ જ ખરો માર્ગ છે. ધેર રહીને આ વાત સાધી શકાય એવી છે. જે પ્રસંગે આપણે ભયને ગણકારવો ન જોઈએ તેવા પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ આવે, ત્યારે તેને નિર્ભયતા કેળવવાની તક તરીકે આપણે ઓળખતા નથી. ધેર રહીનેયે શક્તિ પ્રમાણે સાર્વજનિક કામમાં પડીને, તેને લાયક થવાનો પ્રયત્ન કરતા રહી આપણે તે પ્રકારની દિશ્મત કેળવી શકીએ. તે માટે ધર હોડવાની કાંઈ જ જરૂર જણાતી નથી. ધરમયે સદ્ગુણી થવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં જે આપણે એવું વર્તન રાખીએ કે કુટુંબીજનો માટેયે કોઈપણ પ્રકારનાં ત્રાસ-અન્યથુ

વેદવાં ન પડે, ધરમાંયે કોઈને માટે આપણને અગવડ ભોગવવી ન પડે, તો ધર છોડીને બહાર જઈનેયે આપણે શું સાધવાના? ત્યાંયે આપણે ધરમાં કેળવેલી ટેવો અને સ્વભાવ વધારીશું અને દૃઢ કરીશું. ધરમાંની આપણી સ્વાર્થસાધુ સ્વસુખમક્ષી વૃત્તિ બહાર પણુ તેવી જ રહેશે. સ્થાન બદલવાથી મનુષ્યની વૃત્તિમાં કે સ્વભાવમાં ફરક પડતો નથી. ધર છોડીને બહાર જવાથી લોકો વચ્ચે આપણે જઈએ ત્યારે તેમને અને આપણને નવીનતાને લીધે કેટલોક સમય કદાચિત કંઈક સાંઠું લાગે. કેટલાક વખત સુધી આપણે આપણી સ્વાર્થવૃત્તિ કદાચ કોઈને ન બતાવીએ એમ બને. સ્થાનફેર અથવા નવીનતાના કાંઈકે આનંદને લીધે, તે વખતે આપણી વૃત્તિમાં થોડુંક પ્રેમાળપણું અને ઉદારતા આવેલીયે કદાચિત ભાસે. પરંતુ તે ભાસ વધુ વખત ટકશે નહીં. બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં જેમ જેમ સ્થિરતા આવશે, નવીનતા જેમ જેમ ઓસરતી જશે, તેમ તેમ આપણે ફરીને પોતાના પૂર્વ સ્વભાવ પર આવીશું અને ધરમાં જે કૃપણ વૃત્તિથી વર્તતા હતા તે દેખાયા વગર રહેશે નહીં. મુખ્ય વાત એ છે કે, જ્યાં સુધી આપણે સુખભોગી. અને સ્વાર્થી છીએ, જ્યાં સુધી ઉન્નતિ અને ગુણોના ઉપાસક આપણે થયા નથી, ત્યાં સુધી, ઘેર રહ્યા હોઈએ કે બહાર હોઈએ, કશોયે ફરક પડતો નથી. મરાઠીમાં એક જૂની કહેવત છે કે, 'કાંકણથી નીકળી દેશમાં ગયા, તો ત્યાંયે આખરાનાં પાન ત્રણ જ,' એમાં આ જ અર્થ છે.

સાચે જ તમારી ગુણોની ઉપાસના હોય, સાચે જ તમારામાં ગુણો હશે, તો તે ધરમાંયે જાણી આવશે અને ત્યાંયે વૃદ્ધિ પામશે જ. જેમ જેમ તે વધશે તેમ તેમ તમારા ગુણોનો અગ્રાવ ધર બહારના ક્ષેત્રમાં પણ આપોઆપ પડવા માંડશે. બાગનાં ફૂલોની સુગંધ બાગમાં અને બહાર પાણુ પસરેલી હોય છે. પરંતુ ફૂલોની સુગંધ તે જગ્યામાં ન પસરી શકે છતાં બહાર ફેલાઈ શકે એમ કોઈ કહે કે કહે, તો તેમાં કેટલો અર્થ સમજવો? તમારા સદ્ગુણોની ધરમાં જરૂર ન હોવાથી ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ ન આવતો હોય અથવા ત્યાં તેના વિકાસ માટે

ન હોય, એવી સ્થિતિ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ તમારા જે ગુણોની ધરમાં જરૂર છે તે ધરમાં પ્રકટ ન થતાં બહાર જ પ્રગટ થશે, એમ સમજવું એ બૃહ્ત છે. એટલે ધરમાં જે જે પ્રસંગોમાં જે જે ગુણોની જરૂર હોય તે તે પ્રસંગે તમારા તે તે ગુણોનું દર્શન થવું જોઈએ, તે પ્રસંગે જોઈતો ગુણ પોતામાં કેળવવાનો તમારે અપ્ન કરવો જોઈએ.

પ્ર૦ — મને લાગે છે કે ધરમાં ગુણો વધવાના પ્રસંગો જ ઓછા આવે છે.

ઉ૦ — એમ કેમ કહો છો? ધર કહો કે બહારની સંસ્થા કહો, જે જે ઠેકાણે મનુષ્યો સમૂહમાં રહે છે ત્યાં એકબીજાનો સહકાર, એકબીજાને પરસ્પર મદદ, એકબીજાનાં સુખદુઃખ વિષે સહાનુભૂતિ, એ બધી બાબતોની જરૂર છે જ. તે સિવાય મનુષ્ય સમૂહમાં રહી શકે જ નહીં; અને આ બધું મનુષ્યમાં હોય એટલે જ તેનામાં પ્રેમ, પ્રામાણિકતા, વિશ્વાસ, ઉદારતા, બીજા માટે કષ્ટ વેડવાની વૃત્તિ, ક્ષમા, નિષ્કપટતા, નિરક્ષસતા, એકબીજા વચ્ચે નિર્ભયતા, નિઃસંકોચ, સત્યનિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણો હોવા જોઈએ. થોડા પશુ સદ્ગુણો ન હોય તો સમૂહ બની શકે નહીં, અને કદાચ બન્યો હોય તો તે ટકી શકે નહીં. પછી તે સમૂહ ધરનો હોય કે ધર બહારનો હોય. ધર છોડી સંન્યાસી જ થવું હોય તો જુદી વાત; કારણ કે, તેને તો એકાકી રહેવાનું છે. પણ જો તે સમાજમાં રહેતો હોય તો મનુષ્યને મનુષ્ય સાથેના વ્યવહારનો — વર્તનનો પ્રસંગ આવે કે ગુણોનો પ્રશ્ન આવે જ. હવે તમે જ વિચાર કરીને કહો કે, ધરમાં ગુણોના વિકાસને અવકાશ — પ્રસંગ છે કે નહીં? માણસો સાથે જ નહીં પણ બીજા પ્રાણીઓ સાથે આવનારા સંબંધમાંયે માણસ પોતાનો ગુણવિકાસ સાધી શકે છે અને તે પરથી પોતાની ઉન્નેતિનું માપ કાઢી શકે છે. તો પછી ધરમાં જ્યાં પોતાનાં માળાપ ભાઈમહેન વગેરે જન્મથી જ પ્રેમસંબંધવાળાં માણસો છે અને જે આપણા કર્તવ્ય-ધર્મનું પહેલું ક્ષેત્ર છે, ત્યાં આપણા સદ્ગુણ જ્યારે આવવાના કે તે વધવા માટેના પ્રસંગો ઓછા છે શું? પણ આપણી સમજણમાં, વિવેકમાં અને દષ્ટિમાં દોષ હોય, આપણું

ચિત્ત સદૈવ જાગ્રત ન હોય, તો એમ બને ખરું કે ગુણવિકાસના, ગુણ-જાગૃતિના કે ગુણવિકાસના યોગ્ય પ્રસંગો આપણી સામે આવીને જતા રહે તોયે તે આપણે ઓળખી શકીએ નહીં. જે વિવેકી અને સાવધ છે તેને ધરમાં આવા પ્રસંગો રોજ મળતા હોય છે.

પ્ર૦ — સદ્ગુણવિકાસ તરફ મારું લક્ષ્ય પહેલાં નહોતું. પણ જેમ જેમ આપનું કહેવું સમજતો ગયો તેમ તેમ સદ્ગુણવિકાસ પર મારી શ્રદ્ધા ખેસવા લાગી; અને આપણે સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ એમ સમજ્યો તથા સદ્ગુણી થવાનો મેં આદર્શ ધારણ કર્યો.

ઉ૦ — ઘણી સારી વાત. પરંતુ તમે જે આદર્શ ધારણ કર્યાનું કહો છો તે તમારો ખરેખર આદર્શ છે કે તે કેવળ અભિલાષા છે, તેની તપાસ તમારે કરવી જોઈએ. તે ખરેખર જ તમારો આદર્શ હોય તો તમે અત્યાર સુધીમાં તે આદર્શમાંથી કંઈક પણ પ્રાપ્ત કર્યું હોવું જોઈએ. જે વસ્તુની અંતઃકરણપૂર્વક માણસ ઇચ્છા કરે છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો સદૈવ પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે. પોતાની સર્વ શક્તિ વડે તે એ પ્રયત્નમાં હોય છે. તે સાથે જ પોતાની કર્તૃત્વશક્તિ પણ તે વધારે છે. અનુકૂળ સંયોગને અધિક અનુકૂળ બનાવવાની અને પ્રતિકૂળ સંયોગને અનુકૂળ કરી લેવાની તે હંમેશાં તજ્જનીજ કરતો રહે છે. અને આ બધા પરથી જ તે વિષેની તેની ઇચ્છા કેટલી પ્રબળ છે તે સમજાય છે. જેને ધનવાન થવાની મહત્વાકાંક્ષા છે, તે ધન કમાવાનો કે સંઘરવાનો કોઈ પણ પ્રસંગ ક્યારેય નકામો જવા દેતો નથી, અને તે પરથી ધનવાન થવાનો તેનો આદર્શ છે એ સહેજે સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ ધનની પ્રાપ્તિની જોને કેવળ ઇચ્છા જ હોય પણ તે વિષેનો તેનો કરોશ પ્રયત્ન ન હોય, સાદી કરકસર પણ જે જાણ્યો ન હોય, તેનો આદર્શ ધનવાન થવાનો છે એમ કહેવાય કે? ધન મળે તો સારું એમ જોને લાગતું હોય, પણ તે માટે જોને પ્રયત્ન ન હોય, તેને ધનની અભિલાષા છે એટલું જ કહેવાય. તે પ્રમાણે સદ્ગુણી થવાય તો સારું એમ જોને લાગતું હોય, પણ તે વિષેનો તેનો જરાયે પ્રયત્ન ન હોય, તો તેને સદ્ગુણી થવાની

અભિલાષા છે એટલું જ બહુ તો કહી શકાય. આદર્શ અને અભિલાષા વચ્ચે આવો ફરક છે. ધન, વિદ્યા, કીર્તિ, સન્નતતા વગેરે આખતો સારી મનાયેલી છે, તેથી તે વિષે દરેક જણ અભિલાષા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ પૈકી એકાદી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનું જે પોતાના જીવનનું ધ્યેય કે આદર્શ માને છે, તેને તે માટે હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવા સિવાય છૂટકો નથી. તમે આવી કઈ આખતમાં પ્રયત્નશીલ છો તે તમે કહી શકશો કે? ધરની કોઈ ખાસ અડચણોના પ્રસંગે તમે પોતે રાજીખુશીથી સહન કરીને બીજાની થોડીયે મુસીબતો ઓછી કર્યાનું તમને માદ આવે છે કે? શુભ હેતુથી ધરમાં બીજા માટે સહન કર્યા સિવાય એકબીજા વચ્ચે પ્રેમ, વિશ્વાસ, આદર ઉત્પન્ન થતાં નથી, વધતાં પણ નથી.

આપણા દરરોજના જીવનમાં ગુણવૃદ્ધિના નાના મોટા પ્રસંગો હમેશાં ચાલુ હોય છે છતાં તે આપણે ઓળખી શકતા નથી, અને ગુણો માટે ક્યાંક બીજે જવું જોઈએ એવી સમજણ આપણે કરી લઈએ છીએ. કેટલાક ગુણોના વિકાસ માટે વિશાળ ક્ષેત્રની જરૂર છે. પરંતુ ધરમાં વિકાસ સાધીને જ આગળ વિશાળ ક્ષેત્રમાં જવાનું હોય છે.

એટલી વાત ખરી છે કે ધરમાં આપણે એકબીજા માટે પ્રેમથી જે સહન કરીએ છીએ, અડચણો વેડીએ છીએ, ત્યાગ કરીએ છીએ તથા એકબીજાને નસાવી લેવાની ઉદારતા અને ક્ષમાવૃત્તિ બતાવીએ છીએ, તેનાથી બહારના કાર્ય જેટલી પ્રસિદ્ધિ થતી નથી. તેથી, ધરની વાતોમાં આપણને ભવ્યતા લાગતી નથી. પરંતુ સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં અથવા ધરની બહારના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કેટલીય વાતો કેવળ કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, ભવ્યતા કે કોઈ પ્રલોભનને લીધે જ થતી હોય છે, એ હકીકત આપણા ધ્યાનમાં આવતી નથી. બહારના ક્ષેત્રમાં નૈતિક ગુણોનો અંશ ઓછો હોય તોયે કીર્તિ—પ્રતિષ્ઠાનો અંશ ભરપૂર હોવાથી સામાન્ય માણસો તેના દ્વારા તરફ સઢળ રીતે આકર્ષાય છે. પરંતુ જેણે જીવનની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ સાધવી હોય, સદ્ગુણોના વિકાસ કરીને જીવન સાર્થક કરી લેવું હોય, તેણે ધર કે બહાર દરેક ઠેકાણે ચિત્તની શુદ્ધિ અને

। જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. આ સિવાય ખીન માં ન પડવાની સાવધાનતા તેણે રાખવી જોઈએ.

એમ ન સમજવું કે, ઘર છોડવાની ક્યારેય જરૂર નથી. આપણે જોઈતાં જ્ઞાન, વિદ્યા, કલા વગેરેની પ્રાપ્તિ

આપણને જોઈતાં ક્યારેક ઘર છોડીને વિશિષ્ટ સ્થાને જવું પડે. તે જ પ્રમાણે ચિત્તનો અભ્યાસ કરવા માટે આપણને ઘર છોડીને બહાર જવું પડે એવો સંભવ છે. પરંતુ બહાર જઈને પણ આપણે ત્યાંની પરિસ્થિતિનો પૂરો લાભ ત્યારે જ ઉઠાવી શકીએ ત્યારે ઘરની પરિસ્થિતિનો વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે આપણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લીધેલો હોય. પોતાના કોઈ દોષોને લીધે આપણે ઘરમાં પોતાનો વિકાસ કરી શકતા ન હોઈએ, સદૃશ્યો પ્રાપ્ત કરી શકતા ન હોઈએ કે દોષો કાઢી શકતા ન હોઈએ તો તેની સ્થિતિમાં પોતાને નિર્દોષ માનીને કેવળ ઘરની પરિસ્થિતિનો વાંક કાઢી તે પ્રતિરૂળ છે એમ માની આપણે ઘર છોડીને જઈએ તો ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ આપણને તેનો કશો ઉપયોગ થશે એમ મને લાગતું નથી. બહાર ગયા પછી પણ પોતાના દોષો કાઢ્યા વગર ઉન્નતિ થવી શક્ય નથી. તેથી આપણે ગમે ત્યાં રહીએ કે જઈએ તોયે કેવળ તેને મહત્ત્વ ન આપતાં આપણે ક્યાં શુદ્ધ ચર્ચ શકીએ છીએ, શુદ્ધ રહી શકીએ છીએ, સદૃશ્યોનું અનુશીલન કરી શકીએ છીએ એ જ મહત્ત્વનું છે. અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં કેટલાક ગુણોનો વિકાસ જલદી થાય છે એ ખરું છે. તોપણ ગુણવિકાસ માટે કેવળ આપણી આજની પરિસ્થિતિ અડચણરૂપ થાય છે કે આપણી શિક્ષિતતા, ઉન્નતિ વિશેની આસ્થા ને પ્રયત્ન વિશે ઉદાસીનતા જેવા આપણા જ કોઈ દોષો અડચણરૂપ થાય છે, એ આપણે શોધીને જોવું જોઈએ. અને આપણા કોઈ દોષો ન હોય અને કેવળ પરિસ્થિતિ જ પ્રતિબંધક છે એવી ખાતરી થાય તો જ ઘર છોડીને ચોખ્ખા જગાએ જઈએ તો કદી હરકત નથી. પણ તેવી ખાતરી થયા પહેલાં જ કેવળ સ્થળાંતર કરવાથી લાભ થશે એમ નહીં ન કદી શકાય. તેથી આ વિશે ઘણા વિવેકથી નિર્ણય કરવો ચોખ્ખો થશે.

લગ્નનો હેતુ

તમે લગ્ન વિષે વિચારો પૂછ્યા છે. લગ્નનો પ્રશ્ન કેવળ વ્યક્તિનો નથી. વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેના હિત અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર થવો જોઈએ. સ્નેહલગ્ન હોય કે પુરાણી પદ્ધતિ હોય જેમાં વ્યક્તિ અને સમાજના હિતનો વિચાર ન હોય તે પદ્ધતિ સદોષ સમજવી જોઈએ. ભોગની ઇચ્છા સિવાય લગ્ન થઈ શકતું નથી. તોપણ જે ભોગમાં વ્યક્તિ અને સમાજનાં સ્વાસ્થ્ય, બળ, શારીરિક બૌદ્ધિક માનસિક ઉન્નતિ, સૂતિ, મનુષ્યજાતિનું ચિરંતનપણું, તેજસ્વિતા, પરસ્પર અંકુષ, પ્રસન્નતા આદિ બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેને સદોષ ન માનવો ઘટે. વિચારહીન લગ્નપદ્ધતિ પછી તે નવી હોય કે જૂની સદોષ જ છે.

કેવળ ભોગથી માણસ સુખી થઈ શકતો નથી. તેની કે મનુષ્યજાતિની ઉન્નતિ પણ ભોગથી નથી થઈ શકતી. પશુપક્ષીઓમાં પણ કોઈ પણ પ્રાણી કેવળ ભોગાસક્ત નહીં મળે. મનુષ્યજાતિના વિદ્વાસ ભોગમાં નહીં પણ સંયમમાં જ છે. સંયમથી જ મનુષ્યતા સાધ્ય થઈ શકે છે.

જૂની લગ્નપદ્ધતિથી આજ સુધીમાં ઘણા અનર્થો થયા છે અને આજે જે સ્નેહલગ્નની પ્રથા પડી રહી છે તેમણે કંઈ કલ્યાણ જેવું જણાતું નથી. તેમાં ઉચ્છૃંખલતા અને ચંચલતા જ જણાઈ આવે છે. કોઈ પણ ઉદાત્ત શુભ માલૂમ પડતો નથી. ભોગમાં પણ છેવટે સંયમ જ સાધવાનો વિચાર જે પદ્ધતિમાં નથી તે, વ્યક્તિ કે મનુષ્યજાતિ માટે લાભદાયી થઈ શકતી નથી. કોઈ પણ જાતની કેવળ પદ્ધતિ કલ્યાણકારી નથી. જેમાં કલ્યાણનો વિચાર હોય તે જ લગ્ન યોગ્ય છે.

આકર્ષણતે સ્નેહ માનવો અને આ જાનના સ્નેહમાં કલ્યાણ માનવું એ ધણી મોટી ભૂલ છે. જૂની લગ્નપદ્ધતિમાં સુધારો થવો જરૂરી છે.

ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્વ અને ઈશ્વરનિષ્ઠા

[સંવાદરૂપે ચર્ચા]

પ્ર૦ — આપ મને ઈશ્વર વિષે કાંઈ જ્ઞાન આપશો ?

ઉ૦ — આ વિષે કાંઈ વાત કરતાં પહેલાં તે જ્ઞાન તમે શા માટે ઇચ્છો છો એ મને સમજાય તો સારું એમ મને લાગે છે.

પ્ર૦ — આપણામાં દેવપૂજા કુળપરંપરાથી ચાલી આવી છે. નાતપણથી તે આપણે કરતા આવ્યા છીએ. તેના સંસ્કારને લીધે ઈશ્વર વિષેના જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા રહે છે. તે જ પ્રમાણે ગ્રંથોમાંયે ઈશ્વરના જ્ઞાનનો મહિમા કહેલો છે. સાધુસંતો પણ તેમ જ કહે છે. આ બધા પરથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન થાય તો સારું એમ લાગે છે.

ઉ૦ — પણ આ સંસ્કાર, આ વાચન, ઉપદેશ વગેરેને છોડી દઈને ઈશ્વર વિષે વિચાર કરીએ તો, જીવનમાં જરૂરી એવા બીજા જ્ઞાન સિવાય જેમ આપણું અટકે છે, તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન ન હોય તો કાંઈ અટકે છે એમ લાગે છે શું ?

પ્ર૦ — રોગના વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રમાણે તે જ્ઞાનની જીવનમાં જરૂર લાગતી નથી, તોપણ તેને જાણવાથી માણસને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે.

ઉ૦ — અશાંતિનો સંપૂર્ણ અભાવ એ જ જો પરમ શાંતિનો અર્થ હોય તો તમને જીવનમાં જાણાતી અશાંતિનો ઈશ્વર વિષેના અજ્ઞાન સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે કેમ એ આપણે પહેલાં જોવું જોઈએ. તે અશાંતિ પર ઈશ્વર વિષેના જ્ઞાન સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી એમ સ્પષ્ટપણે આપણને સમજાય તો તેના જ્ઞાનનો વિચાર કરીએ.

પ્ર૦ — અમુક અશાંતિના પ્રસંગે ઈશ્વર વિષેનું અજ્ઞાન કારણ છે એમ કહેવાય નહીં, તોપણ માણસને જીવનમાં દુઃખના પ્રસંગો વારંવાર

આબ્યા જ કરે છે. તે પૈકી કેટલાંક દુઃખોને ટાળવાનું આપણી શક્તિની બહાર હોય છે. તે વખતે ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાને લીધે દુઃખમાંયે કાંઈક ધીરજ રહી શકે છે અને દુઃખ અસહ્ય લાગતું નથી. વળી જન્મમરણ-માંથી મુક્તિનોયે પ્રશ્ન છે અને ઈશ્વરના જ્ઞાન સિવાય જન્મમરણ ટળતાં નથી એમ અંધોમાં કહેલું છે.

ઉ૦ — આ ઉપરથી ઈશ્વરજ્ઞાન એ તમારો હેતુ ન હોઈ દુઃખ-નિવારણ અને જન્મમરણમાંથી મુક્તિ એ હેતુ છે. ઈશ્વરજ્ઞાન એ તમારું સાધ્ય નથી પણ સાધન છે. મને લાગે છે કે, દુઃખને વખતે વિવેક, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા એ ગુણો જો મનુષ્યમાં પૂરતા હોય તો ધણાં દુઃખો તેને સૌમ્ય લાગશે. ગુણોના અનુશીલનથી ગુણ વધ્યે જન્મ છે. એ ગુણો સાથે જ દૃઢ ઈશ્વરનિષ્ઠા તેનામાં હોય તો તે જ ગુણો અધિક પ્રભાવશાલી થઈ શકે છે. નિષ્ઠાથી આપણા સદ્ગુણોનું જળ વધતું જન્મ છે. નિષ્ઠાવાન મનુષ્ય કદી નિરાશ થતો નથી. માટે જીવનમાં ઈશ્વરજ્ઞાનના કરતાં ઈશ્વર-નિષ્ઠાની આવશ્યકતા વધારે છે.

ચાલુ જીવનનાં દુઃખો ટળે, કમમાં કમ-તે સહ્ય તો થાય અને દુઃખમાંથી કાયમની મુક્તિ થવા માટે જન્મમરણ ટળી જાય એવી ઇચ્છા પોતાના પ્રયત્નથી પાર પાડી શકાશે એવું મનુષ્યને લાગતું ન હોવાથી તે ઈશ્વરની મદદની અપેક્ષા રાખે છે અને તે માટે જ તેના જ્ઞાનની પણ ઇચ્છા કરે છે. આપણે પહેલાં જન્મમરણના દુઃખનો અને તેમાંથી મુક્તિનો વિચાર કરીએ. પછી ચાલુ જીવનનાં દુઃખો પર ખીજો કોઈ ઉપાય શોધી શકાય તો જોઈએ.

મુક્તિ એ ખરેખર જ માણસને પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થા છે કે તે પણ અનેક ભ્રમો જેવો એક ભ્રમ છે એ પ્રશ્ન જ્ઞમણાં બાહુએ રાખીને તે ખરેખર પ્રાપ્ત થનારી અવસ્થા છે એમ માનીએ તોયે તે માટે ઈશ્વરપ્રાપ્તિની કે તેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે એવું દરતું નથી. આપણે મુક્તિની ઇચ્છા પણ શું કામ કરીએ છીએ? જન્મનાં દુઃખ, જીવનનાં દુઃખ અને મૃત્યુનું દુઃખ વગેરે દુઃખોની કલ્પનાને લીધે આપણે લપચીત

છીએ તેથી જ ને ? તે વિષે પણ આપણને ખરેખર કેટલું દુઃખ છે, જે છે તેમાંથી પોતાના અપ્તની કેટલું નાશ થવું શક્ય છે વગેરે બાબતનો આપણે ભાગ્યે જ વિચાર કરેલો હોય છે. જન્મના તે પ્રસંગના દુઃખની આપણને, અત્મારે સ્મૃતિ નથી, એટલું જ નહીં પણ તેની આપણને કલ્પનાયે આવી શકતી નથી. કેટલાક ગ્રંથોમાં ગર્ભવાસનાં દુઃખોનાં લયંકર વર્ણનો આપેલાં છે. તે વાંચીને આપણે નિઃકારણ દુઃખી થતા હોઈએ, તો તે દુઃખ આપણે છોડી દેવું જોઈએ. તેમાં વર્ણવેલાં દુઃખોના સોમા ભાગનું દુઃખ પણ જો ગર્ભવાસમાં ખરેખર ભોગવવું પડતું હોત, તો તે દુઃખમાંથી બચીને કોઈ પણ પ્રાણીનો જન્મ થઈ શકત નહીં, કારણ કે તેની દુઃખી સ્થિતિમાં ગર્ભની વૃદ્ધિ થવી જ જરાયે શક્ય નથી. ત્યારે તે સ્થિતિનાં દુઃખનાં વર્ણનોને સત્ય ન સમજવાં એ જ ખરેખરું સત્યને અનુરૂપ છે.

હવે મરણ વિષે વિચાર કરીએ. આજે આપણને મરણનું અત્યક્ષ દુઃખ જણાતું નથી, પણ તેની કલ્પનાથી આપણને લય લાગે છે. જેના પર આપણને પ્રેમ છે અને જેને વિષે આપણને ચિંતા થાય છે તે આપણો પરિવાર, અને મમત્વથી જેની સાથે આપણે એકરૂપ છીએ તે આપણું શરીર, એ બંધાને મરણ પ્રસંગે આપણે છોડીને જવું પડશે, અને તે સમયે મૃત્યુની લયંકર યાતના ભોગવવી પડશે વગેરે અનેક કલ્પનાઓને લીધે આપણને લય લાગે છે. પણ માણસ વિચાર કરે, પ્રાણીમાત્રની, મનુષ્યમાત્રની, ચરાચર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો ક્રમ તે જુએ, અને તે પરથી આ સૃષ્ટિની દરેક સજીવ-નિર્જીવ વસ્તુનો કળક્રમે નાશ થાય એ અનિવાર્ય જ છે એ વાત તે લક્ષમાં લે, તો આ બંધામાંથી પોતાને ઉપયોગી એવા બોધ તે ઝીંકવું કરી શકે. સૃષ્ટિના જે નિયમને લીધે, ધર્મને લીધે જન્મ થયેલો છે, તે જ નિયમને લીધે આગળ ઉપર મૃત્યુ થવાનું છે. આપણા મમત્વને પોષનારો સૃષ્ટિનિયમનો ભાગ આપણને પ્રિય લાગે છે, અને પછીનો ભાગ દુઃખરૂપ લાગે છે. પરંતુ સૃષ્ટિનો નિયમ, તેનો ક્રમ વ્યક્તિનાં સુખદુઃખ માટે અટકતો કે બદલાતો નથી. તે તેવો

જ અત્યાહત ચાલુ રહેવાનો. પણ આ બધા પરથી વિવેક કરીને જે આપણે પોતાના મનને સ્થિર અને દૃઢ કરીએ, તો મૃત્યુ વિગેનાં ભય અને ચિંતા કેટલેક અંશે આપણે ઓછાં કરી શકીએ નહીં કે? પરિવાર વિષે લાગતી ચિંતા યોગ્ય ઉપાયોથી ઓછાવતાં પ્રમાણમાં દૂર કરી શકાય નહીં કે? કર્તવ્ય વિષે પૂર્ણ વિચાર કરીને સક્તિ પ્રમાણે તે પાર પાડવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા રહેવા ઉપરાંત વિરોધ મનુષ્યના હાથમાં કશું નથી, એ જાણીને મનુષ્ય તત્ત્વસાર વર્તન રાખે અને આકાની ચિંતા છોડી દેવાનું તે થીએ, તો અજ્ઞાન અને મોહથી પોતા વિષે કે પરિવાર વિષે જણાતાં ભય અને ચિંતા ઓછાં થાય નહીં કે? મરણ પછી આગળ શું થાય છે તે કોઈ જ જાણતું નથી. પરંતુ હમણાં કશું તે પ્રમાણે, ચાલુ જીવનમાં જ માણસ વિવેકથી વર્તે તો તે કેટલાંયે દુઃખો અને ભયમાંથી મુક્ત થશે. આપણે મુક્તિ મરણ પછી મેળવવાની નથી, પણ તે ચાલુ જીવનમાં જ મેળવવાની છે. જન્મ-મરણમાંથી મુક્તિ મળી શકે છે કે નહીં તેની ખબર નથી. પણ માણસ યોગ્ય રીતે પ્રયત્ન કરે તો કશાં દુઃખમાંથી મુક્ત થઈ શકે એમાં શંકા નથી. તે માટે પોતાનાં અજ્ઞાન, મોહ, આશાનૃણ્યા, શ્રમલોભપતા, દોર્બલ્ય વગેરે જે જે ગાળતો આપણાં દુઃખનું કારણ છે, તે તેણે દૂર કરવી જોઈએ. તેને દૂર ન કરતાં જે આપણે પોતાની ઇચ્છા, વાસના, આશાનૃણ્યા વધારતા રહીએ, તો ઈશ્વરનું જ્ઞાન થાય તોયે આપણે મુક્ત કેવી રીતે થઈ શકીશું? તેથી માણસે હંમેશાં પોતાનું અંતર તપાસતા રહેવું જોઈએ. આપણી રોજની જીવનપદ્ધતિને લીધે આપણો મોહ ઓછો થાય છે કે વધે છે? સ્ત્રી, પુત્ર, ધર, પરિવાર વિષે આપણી કર્તવ્યનિષ્ઠા વધે છે કે મંભત્વ વધે છે? દરરોજ આપણે પોતાના શરીરનું પાલન-પોષણ કરીએ છીએ તેમાં ખીજની સેવા માટે લાયક અને તૃપ્ત રહેવાનો કોઈ ઉદ્દેશ હેતુ છે કે પોતાની દેહ વિગેની અભિલાષામાત્ર છે? એનું નિરીક્ષણ તેણે કરવું જોઈએ. જન્મમરણમાંથી કહો કે દુઃખોમાંથી કહો, અરેખર જેને મુક્તિની ઇચ્છા હોય, તેણે દુઃખ વધારનારી વાતોનો ત્યાગ

કરવો જ નોઈએ. માણસ એક બાબુથી મોહ વધારતો રહે અને તે સાથે જ મુક્તિનીયે ધ્રુષ્ટ કરતો રહે તો ખરેખર જ તે મુક્તિની ધ્રુષ્ટ કરે છે એમ કહી શકાય કે? જે શક્તિ તેને મળેલી છે તેનો તે કેવો ઉપયોગ કરે છે, રોજનું જીવન તે કેવી રીતે ગાળે છે, તે પરથી તેની ખરી ધ્રુષ્ટ શી છે તે સમજાય છે. આપણે નીરોગી થવું હોય તો પથ્ય પાળવું નોઈએ ને? રોગ ન નોઈતો હોય તો તે પ્રમાણે આહારવિહાર રાખવા નોઈએ. તે જ પ્રમાણે દુઃખ ન નોઈતું હોય તો તૃષ્ણા, વાસના ઓછી ન કરવી નોઈએ કે? હવે તમે પોતાની બાજતમાં વિચાર કરી જુઓ. તમને મુક્તિની ધ્રુષ્ટ છે તો તે માટે કોઈ તમને વાસનાનો ત્યાગ કરવા, સંયમ પાળવા સૂચવે તો તે તમે માન્ય કરશો કે નહીં?

પ્ર० — પણ અમે તો ગૃહસ્થ છીએ. તમે કહો છો તે પ્રમાણે સંસારમાં વર્તીએ તો અમારું કેમ ચાલે?

ઉ० — તમે ગૃહસ્થ છો તો એ ગૃહસ્થજીવન મનુષ્યની ઉન્નતિને બાધક કે પ્રતિદૂષ છે એમ સમજવાનું કારણ નથી. તમે પોતાને કેવળ સંસારી ન સમજતાં ખરેખર ગૃહસ્થાશ્રમી સમજશો, તો તે ભાવનામાંથી તમને તમારી ઉન્નતિનો માર્ગ મળશે, એટલું જ નહીં પણ ઉન્નતિનો સરળ માર્ગ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ છે એમ તમને અનુભવથી જણાશે. બીજા આશ્રમો પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમ પણ આજે ભ્રષ્ટ થયેલો છે, એટલે ગૃહસ્થજીવનમાં મનુષ્યની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી એ વાત ખરી છે. ગૃહસ્થ એટલે કામી, ક્રોધી, લોભી, લંપટ, મત્સરમ્મત; બીજાનું સુખ સહન ન કરનારો; સર્વે સ્વાર્થ સાધનારો; કેવળ પોતાના સુખ માટે બીજા સાથે સંબંધ રાખનારો; જેનો પ્રેમ મતલબી, જેની ભક્તિ મતલબી, જેની બદ્ધારથી દેખાનારી ઉદારતાયે મતલબી; પોતાની 'સ્તુતિ' અને બીજાની નિંદા કરવામાં જે નિપુણ; પોતાની સ્ત્રી, પોતાની પ્રજા અને પોતે એ સિવાય બાકી જગતનાં સુખદુઃખ વિષે જે બેફિકર; જેના હૃદયમાં માતાપિતા પ્રત્યે ભક્તિ, ભાઈબહેન પ્રત્યે પ્રેમ તથા મિત્ર પ્રત્યે સ્નેહ નથી; તેમને વિશે કર્તવ્યનો વિચાર જેના મનમાં આવતો નથી—પંક્તિ

રાષ્ટ્રપ્રેમ તથા માનવપ્રેમની શ્રેષ્ઠ લાવનાનો તેના હૃદયને સ્પર્શ પણ ક્યાંથી થાય?—જેને કોઈ પણ બાજુથી તપાસીએ તોયે જેનામાં ઉદાત્તા જેવું મળશે નહીં; ઈશ્વરભક્તિમાંયે જેને સ્વાર્થ સિવાય કોઈ હેતુ નથી; અને આ બધાં કારણોથી જે પોતાની અને કુટુંબ વિષેની જાળબોને લીધે, આધિ-આધિને લીધે, જુદી જુદી આપત્તિને લીધે સદેવ અસ્વસ્થ અને ચિંતાગ્રસ્ત રહે છે; તથા મન અને વિદ્યાવંભવ પ્રાપ્ત થયેલાં હોય તોપણ જેને શાંતિ અને પ્રસન્નતા મળતી નથી; આવા પ્રકારની આજના ગૃહસ્થની સ્થિતિ છે. આવા ગૃહસ્થજીવનમાં માનવી ઉન્નતિ માટે અવકાશ નથી. પરંતુ કોઈ પણ ધર્મમાં આવી ગૃહસ્થની વ્યાખ્યા કહેલી છે કે? આપણા ધર્મની પૂર્વકાળની પંચમહાપ્રજાની યોજના કેટલી ઉદાત્ત છે? પશુપક્ષી જીવજંતુ સુધ્ધાં—આપણા સંબંધમાં આવનારાં સર્વેનાં ઝણો દરરોજ પૂરાં કરીને ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીએ ભોજન કરવું, એવી ધર્મની આદતી આવેલી આજા છે. ધર્માચરણ પછી ખાધેલું અન્ન એ સાદું અન્ન નહીં પણ અમૃત છે. આટલું પવિત્ર અન્ન ખીજા કયા માર્ગે મળવાનું? બધાં પ્રયે પોતાનું કર્તવ્ય બળત્યા પછી જે પોતે ખાય છે તેના જેવો પવિત્ર અને ઉદાત્ત કોઈ નથી. તેનો પ્રયેક વ્યવહાર ઉદાત્ત અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી થાય છે. કુટુંબ વિષેની તેની લાવના વિશાળ હોય છે. માતાપિતા, ભાઈગહેન, દીકરા-દીકરી, મિત્ર-સંબંધી, આપ્ત, પડોશી, આકરનોકર, અનાથ, પંગુ, દીન, દુર્બળ, ખીમાર, વૃદ્ધ, એટલાં જ નહીં પણ આશ્રિત કે નિરાશ્રિત પશુપક્ષી સુધ્ધાં બધાંને તે પોતાના કુટુંબમાં અંતર્ભાવ માને છે. આવી જાતની વ્યાપક લાવનાથી તે કુટુંબ અને જગતના કસ્માણુ માટે પોતાનું જીવન ચલાવે છે. તેના જેવો ઉદાર કોણ દશે? તે નિઃસ્વાર્થી હોય છે. તે સત્-ધર્મી હોય છે. આવા સાચા ગૃહસ્થાશ્રમી આજે પણ જગતમાં છે. જગતમાં જે ઉદારતા, જે પાત્રિય, જે પ્રેમ, જે ભૂતદયા દેખાય છે, સર્વત્ર સ્વાર્થથી ભરેલા જગતમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે પરાર્થતાનું જે દર્શન થાય છે, તે બધા તેમનો જ પ્રભાવ છે. તે જ સાચા ધર્મને જાગૃતો રાખે છે અને સંસારમાં રહીને જ પોતાની ઉન્નતિ સાધી લે છે. આવા ગૃહસ્થને અને તેના આશ્રમને કોણ દોષ દઈ શકે?

પરંતુ સંસારમાં રહેવા છતાં જે પોતાના સંબંધીઓને સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, તેમનું દુઃખનિવારણ કરવાની ચિંતા કરતો નથી, તે સંસારમાંથી ગૃહસ્થી જીવન છોડીને રાષ્ટ્રકાર્યમાં પડ્યો હોય તોયે શું, ઈશ્વર-ભક્ત થયો હોય તોયે શું, કે સંન્યાસી થયો હોય તોયે શું? તેથી તેની માનવતા વધતી નથી. કેવળ બાહ્ય સ્થિતિ બદલાવાથી આંતરિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો નથી. જે ઘરમાં કૃપણ તે બહાર પણ કૃપણ જ રહેશે. જે ઘરમાં સ્વાર્થી તે બહાર પણ સ્વાર્થી જ! પણ ખરો ગૃહસ્થાશ્રમી ગમે ત્યાં ગયો હોય, કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં તે પડ્યો હોય, તેનું જીવન ઉદાત્ત ગુણોથી ભરેલું જ જણાઈ આવે છે. હવે તમે જ વિચાર કરી જુઓ કે સંયમ વિના, વાસના, ઇચ્છા કે પોતાની ક્ષુદ્ર અભિલાષા, એ બધાને અંકુશમાં રાખ્યા સિવાય, આવા પ્રકારનું ઉન્નત જીવન સાધી શકાય કે?

ફરીને કહું છું કે તમારું ગૃહસ્થજીવન તમારી ઉન્નતિમાં બાધક છે એમ સમજશો નહીં. તેને બધી રીતે સાધક કરી લેવું એ તમારા હાથમાં છે. પોતાની ક્ષુદ્ર અભિલાષા, કામના, સ્વાર્થ, લંપટતા, મોહ એ બાધક છે. કર્તવ્ય પર ધ્યાન આપીને ઉદાત્ત ભાવનાથી, સહૃદયતાથી કૌટુંબિક કર્મો કરતા રહો, મોહથી કરશે નહીં. કુટુંબ વિષેની પોતાપણની ભાવના શક્ય તેટલી વિશાળ કરો. પોતાના મનનું નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડો. તમે જે કર્મ કરો છો તેનાથી મોહ કે સ્વાર્થબુદ્ધિ વધે છે કે કર્તવ્યબુદ્ધિ અને સહૃદયતા વધે છે તે તપાસતા રહો. તમારા ચિત્તમાં જે અયોગ્ય, અશુદ્ધ, અધર્મ જણાતું રહે તેને દટતાથી કાઢી નાખો. એથી જ્ઞાનના અભ્યાસની ભૂમિકા તમને સિદ્ધ થાય તો ભક્તિ, યોગ, ચિંતન, પ્રાર્થના વગેરે તમારી ઉન્નતિમાં મદદરૂપ થઈ શકશે. તેવી જ્ઞાનની ભૂમિકા સંધર્ષ ન હોય અથવા ઉન્નતિનો કોઈ દૃઢ સંકલ્પ પણ ન હોય તો કેવળ બાહ્ય સાધનોનો કશો ઉપયોગ થતો નથી. તમારો ખરેખરો પ્રશ્ન શો છે, જીવનમાં તમારી ખરી અડચણ શી છે, તેનો તમે બરાબર વિચાર કરો. નહીં તો તમારું બધું વાચન અને આ સંભાષણ કેવળ મનોરંજન દરશે.

ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્ત્વ અને ઈશ્વરનિષ્ઠા

આપણે સારા સારા ગ્રંથો વાંચીએ છીએ, ઉપદેશ સાંભળીએ છી પરંતુ જીવનમાં પોતાની ખરી અડચણ શી છે, જીવનમાં ખરેખર આ શું સિદ્ધ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, એ વિશે પોતાના અંતરનું નિરીક્ષણ કે આપણે કાંઈ જ વિશેષપૂર્વક નિર્ણય કરેલો નથી હોતો. કશી અડચણ આવતાં આપણો સંસાર નિર્વિગ્રપણે ચાલતો રહે, આપણું તેમ જ જે સાથે આપણો પરસ્પર પ્રેમસંબંધ છે, જેના પર આપણું સુખ અવધાન છે, તે બંધનું જીવન મુખપૂર્વક બતીન થાય તથા આપણને ધન, મ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય, એકંદરે આપણે માનીએ છીએ તે પ્રમાણે આપ સંસાર સુખપૂર્વકનો થાય એ જ અથવા એવા પ્રકારનો આપણા ધણાએ જીવનનો હેતુ હોય છે. પરંતુ અનેક કારણોને લીધે આ હેતુ સિદ્ધ થકતો નથી એવું અનુભવથી જણાઈ આવ્યા પછી કાંઈક વાચન પર કાંઈક સાંભળીને મનુષ્યને લાગે છે કે, ઈશ્વરનું જ્ઞાન યથાર્થી અથવા આ સાક્ષાત્કાર યથાર્થી જીવનનાં દુઃખોનો અંત આવશે. આ કલ્પનાથી જેમ જેમ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથો વાંચવા માંડે છે તેમ તે તેની આ સમજણ દૃઢ થતી જાય છે, અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન તથા મુક્તિ એ જ પોતાનો જીવનનો હેતુ છે એવી જ્ઞાંતિ તેને થાય છે. ખરેખર જેઈએ તો ઈશ્વરજ્ઞાન સિવાય તેનું કશું જ અટકેલું હે નથી. પોતાના ચાલુ અથવા ભવિષ્યનાં દુઃખ કે ભય સાથે મુક્તિ વિશેના અજ્ઞાનનો કાંઈ જ સંબંધ ન હોવા છતાં આપણને તેના જ્ઞાનની જરૂર છે એમ આપણે આપણું જીવન અને અંતરને ન તપાસ માનીએ છીએ. પણ થોડો સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં સમજશે કે, પોતા અને બીજાનાં ધણાં દુઃખોનું કારણ આપણાં અને સમાજનાં અજ્ઞા મોહ, જડતા, લોભ, સ્વાર્થ વગેરે જેવા દોષો તથા સદ્ગુણોનો અ અંકુશનો અભાવ એ જ છે. તે દોષો દૂર કરવા આપણે બધા પ્રયત્ન કરીએ અને પ્રેમ, દયા, મૈત્રી, ઉદારતા, પ્રામાણિકતા, સત્ય આદિ ગુણો સંવર્ધન આપણે પોતામાં અને સમાજમાં કરતા રહીએ, તો ઈશ્વરનું જ્ઞાન યામ તોયે આપણે ધણાં દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ શકીએ. જીવન

ઈશ્વરજ્ઞાનના કરતાં ઈશ્વરનિષ્ઠાની આપણને અધિક જરૂર છે અને તે નિષ્ઠા માટે આજે આપણને તે વિશેનું જે જ્ઞાન છે તે પૂરતું છે.

સારાંશ, આપણે બધાએ નિર્દોષ અને સદાચરણી થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દોષોનો અભાવ, સદૃશ્યોની સમૃદ્ધિ અને ઈશ્વરનિષ્ઠા, એટલી બાળતો આપણે સાધી શકીએ તો આ કે માણસને બીજો જન્મ પ્રાપ્ત જ થાય તો તે જન્મનાં સર્વે દુઃખો આપણે સહેજે તરી જઈએ એવો વિશ્વાસ તમે રાખો. આ વિશ્વાસનું સામર્થ્ય અગાધ છે. આવી જાતનું કાર્મિક ધ્યેય તમે માનતા હો તો તેમાં તમને સદાપરંપ થવાને હું આનંદથી તૈયાર છું.

૫

એકાન્તવાસની મર્યાદા

[એક સંસ્થાના પ્રમુખ કાર્યકર્તા સાથે થયેલો સંવાદ ઈ. સ. ૧૯૨૧]

કાર્યકર્તા — સાર્વજનિક કામમાં જો કોઈને પોતાની ઉન્નતિ થતી જણાતી ન હોય તો તેણે તે કામ છોડીને એકાન્તમાં જઈ કાંઈ સાધના કરીને પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી જોઈએ કે નહીં ?

ઉ૦ — સાર્વજનિક કામમાં પડવાનો તેનો મૂળ હેતુ પોતાના અને બીજાના કલ્યાણનો જ હોવો જોઈએ. તેથી જ તે સાર્વજનિક કામમાં પડે છે. ત્યારે, આપ હેતુથી સ્વીકારેલા કાર્યમાં હવે તે પોતાની ઉન્નતિ કેમ શાધી ન શકે ?

કાર્યકર્તા — આપ કહો છો તે પ્રકારનો હેતુ રાખીને જ કાર્યમાં પડ્યા પછી તેને અનુભવથી સમજાયું કે, સાર્વજનિક કામમાં બધો વખત બાહ્ય કાર્યમાં જ વ્યય છે અને પહેલાં કલ્પનાએ નહોતી એવી અનેક વૃત્તિઓ બાહ્ય કાર્ય કરતી વખતે તેમાંથી નિર્માણ થવા માટે છે. એ વૃત્તિઓ પોતાની ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ બાધક રૂની હોય છે. એવી સ્થિતિમાં તેણે શું કરવું ?

ઉ૦ — જીવનમાં જેનો હેતુ કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ જ હોય તે કોઈ પણ સ્થિતિમાં પોતાની ઉન્નતિ કરી લે છે. માત્ર એટલી વાત ખરી કે, અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં ઇચ્છિત હેતુ સાધવાનું એણે કંઈ બને છે, જ્યારે અતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં તે સાધવાનું વધારે કંઈ થાય છે. કોઈકના નામે તમે જે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે તમારો પોતાનો છે એમ સમજીને, તેનો ઉત્તર આપવાનું મને વધારે સહેલું થશે. તો તેમ કરવામાં તમને કંઈ દરકત નથી ને ?

કાર્યકર્તા — મને જરાયે દરકત નથી, કારણ તે પ્રશ્ન મારો પોતાનો જ છે.

ઉ૦ — તમારો ઇચ્છિત હેતુ એકાંતની અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં સિદ્ધ કરી શકાય એવો તમને લાગતો હોય તોયે સમાજનાં કાર્યો કરતાં રહેતાં તમારા મનની જે શુદ્ધિ અને સ્થિરતા રહેશે, તે પરથી તમારી ઉન્નતિની ખરી પરીક્ષા થવાની છે. આજ સાર્વજનિક કાર્ય કરતાં જે બાધક અને અનિચ્છનીય મનોવૃત્તિઓ ઊઠે છે, તે એકાંતમાં જઈને આવ્યા પછી ન જોડે તો જ એકાંતનો તમારો જીવનમાં કંઈ ઉપયોગ થયો એમ કહી શકાય. એકાંતમાં ગયા પછીયે ઇચ્છેલી સ્થિતિ ઝડપે સિદ્ધ થઈ શકે છે એવું કંઈ નથી. તે માટે તેને યોગ્ય સાધન મળવું જોઈએ. તેમાં તેનું ચિત્ત લાગવું જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્રથમ તેને એકાંત પસંદ કરવું જોઈએ. પચ્ચા પછી પણ અભ્યાસમાં ગતિ થવી જોઈએ. વળી, ગતિ થવા માંડ્યા પછી આંતર કે બાહ્ય, દિવ્ય કે આકર્ષક અનુભવોમાં ગૂંચાઈ કે અટકાવ પડવા જોઈતી મુખ્ય ધ્યેય વિષે સાધકના મનમાં ઉત્કંઠા અને તે પ્રત્યે આકર્ષણ સદૈવ રહેવાં જોઈએ. આવી રીતે નિશ્ચયપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હોય તો ઇચ્છિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એકાંત એ ખાસ પ્રકારના અભ્યાસ માટે આવશ્યક છે ખરો, પરંતુ એ અભ્યાસ શરૂ કર્યો પહેલાં માણસે યમનિયમોનું પાલન કરીને યોગ્ય પાત્રતા અને ધ્યેય વિષે નિશ્ચય પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. એ પાત્રતા ન હોય તો એકાંતમાં જઈનેયે કશો લાભ ન થાય.

ધાર્મિકતા — એ પાત્રતા પ્રાપ્ત કરવા મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ ?

ઉ૦ — યમનિયમોનું યથાશક્તિ પાલન કરીને સદાચાર-સંપન્ન થવાનો પ્રયત્ન રાખવો. જીવનવ્યવહાર વિવેકપૂર્વક ધર્મમાર્ગે ચલાવનાં રહેવું. એથી માણસમાં તે પાત્રતા આવે છે.

ધાર્મિકતા — આ જગ્યાએ ‘ધર્મ’ એ શબ્દનો શો અર્થ કરવો ? અને જીવનવ્યવહાર ધર્મમાર્ગે ચલાવવો એટલે કેવી રીતે ચલાવવો ?

ઉ૦ — સમાજને વધારેમાં વધારે ઉપયુક્ત, હિતપ્રદ અને જરૂરી એવાં જે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, શુભ પોતામાં હોય, તેના વડે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ જીવનવ્યવહાર ચલાવવો. તે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન અને શુભનો ઉપયોગ એટલે સ્વકર્મ. ઉદાત્ત ભુદિયી સ્વકર્મ કરતાં રહેવું તે જ ધર્મપાલન. તે ધર્મમાં રહેલી વ્યાપકતાનું મહત્ત્વ સમજીને જે માણસ ધર્મયુક્ત જીવન આચરતો રહે, તે તેથી તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે.

ધાર્મિકતા — શું એવી જાનના કેવળ ધર્માચરણથી મનુષ્યની ‘સર્વ’ પ્રકારની ઉન્નતિ થઈ શકે ?

ઉ૦ — મનુષ્ય, કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત એ બધાના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ જે જે આચરણ કરવામાં આવે તે દ્વારા મનુષ્યની ઉન્નતિ થવામાં દરકત કયાં ?

ધાર્મિકતા — આપ કહો છો અથવા કહ્યો છો તેવા ધર્મમાં બધા માટે સરખા નિયમ અને આચાર દર્શાવેલા દશે. પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિની પ્રકૃતિ, સંસ્કાર, સ્વભાવ, જ્ઞાન, શુભ, કર્તૃત્વ વગેરેમાં સદજ અંતર હોય છે. એ સ્થિતિમાં દરેકની ઉન્નતિનો ક્રમ અને સાધન હંમેશાં એકસરખાં કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ઉ૦ — બધાનો સ્વભાવ ક્રમ એકસરખો નહીં હોય. જ્ઞાતિય, કાષ્ટિય, વૈશ્ય — એટલે તે તે કોઈ માટે જરૂરી શુભચાળા માજુમે પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદાં જુદાં કોઈ દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે. દરેક જાતની પ્રવૃત્તિ જુદી જુદી હોય, તોપણ તે પ્રવૃત્તિની પાછળ શુભોનું અનુગ્રીહન કરવા જાગ્રત બધામાં એકના જ છે એમ દેખાઈ આવશે.

શુણના અનુસીલન દ્વારા જ દરેકને પોતાની ઉન્નતિ કરવી પડે છે. આ રીતે વિચાર કરતાં ઉન્નતિનો સદ્ગત ક્રમ બધાનો એકસરખો જ હશે.

કાર્યકર્તા — પરંતુ આવી રીતે પોતપોતાનાં કર્મો કરતાં રહેવાથી, એટલે કેવળ સ્વધર્માચરણથી જ, બધા પ્રકારની ઉન્નતિ કેવી રીતે થઈ શકે? સુધાર કેવળ પોતાનું સુધારીકામ કરતો રહે તો તેથી તે પોતાની ઉન્નતિ કેમ સાધી શકે? સુધારીકામ સિવાય બીજું પણ કંઈ તેણે ઉન્નતિ માટે કરવું જોઈએ એ ખરું કે નહીં?

ઉત્તર. — સુધારીકામ સમાજને જરૂરી છે એમ સમજીને સુધાર તે કરતો રહે અને તેનાથી સમાજનું નુકસાન ન થતાં સમાજને તેના કામનો સદૈવ ઉપયોગ થતો રહે, તો તે કામમાં પોતાના નિર્વાહ સાથે જ તેણે ધર્મપાલન પણ કર્યું એમ થશે. તેમણે પોતાનાં શુદ્ધિનો વિકાસ કરીને તે પોતાનું કર્મકૌશલ્ય વધારે, પોતાનાં ઓળખરામાં સુધારણા કરે, પોતાની કલા, પોતાનું જ્ઞાન અને પોતાના શુણા અધિક લોકોપયોગી કેવી રીતે થઈ શકે અને લોકોની અગત્યણા તથા મુશ્કેલીઓ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે તેનો વિચાર કરે, ઘરો બાંધતાં અને વસ્તુઓ તૈયાર કરતાં લોકોનાં આરોગ્ય અને સુરક્ષિતતાનો વિચાર કરે, પોતાના કાર્યમાં થીમત — મરીમનો ભેદ ન રાખે, તો પોતાના વિકાસની સાથે તે સમાજને કેટલો બધો ઉપયોગી થઈ શકે? આ બાબનો સિદ્ધ કરતાં તેને કેટલીયે ભૌતિક વસ્તુઓનું અને તેના શુદ્ધધર્મોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મળતું રહેશે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો તેના જ્ઞાનનું અને ઉપયોગિતાનું ક્ષેત્ર કેટલુંપે મોટું થાય એમ છે. કેવળ પોતાના નિર્વાહ માટે માનેલા ઉદ્યોગમાં, પોતાના શુણાની ઉપયોગિતા વધારવાનો અને તે સાથે જ પોતાની પણ ઉન્નતિ કરી લેવાનો કેટલો બધો અવકાશ છે એની કલ્પના તેને હોવી જરૂરી છે. માટે નિર્વાહના સાધનરૂપ તેના સ્વકર્મના શિક્ષણની સાથે જ જગતને કલ્યાણપ્રદ માર્ગમાં ઉપયોગી થતા રહેવાનો તેના સ્વધર્મ પણ તેને સમજાવેલો હોવો જોઈએ. જે વાત સુધારી વિષે જણાવી તે જ સમાજોપયોગી દરેક વિદ્યા, જ્ઞાન, કલા, ધર્મ વિષે આપણે સમજવી જોઈએ,

અને આ બધું સમજીનેયે ઓટલાથી સ્વધર્મની પૂરી સમાપ્તિ થતી નથી તે તેના ધ્યાનમાં આવવું જોઈએ.

કાર્યકર્તા — આવી રીતે સ્વધર્મ કર્યા પછી બીજું સ્વધર્મપાલન શું રહ્યું ?

ઉ० — સદ્ગુણોનું અનુશીલન — બધા વિષે કર્તવ્યપાલન — એનો પણ સ્વધર્મમાં જ સમાવેશ થાય છે. બાહ્ય કર્મો સમાજના સંયોગ પ્રમાણે બદલાતાં રહે છે. સમાજને લગાઈની જરૂર હોય તો વ્યક્તિનેયે તે કાર્યમાં ભાગ લેવો પડે છે. કોઈ કોઈ વિશિષ્ટ કાળમાં ક્રાંતિઓ થતી હોય છે. શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં ક્રાંતિ થઈ. ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં પણ થઈ. આજનો કાળ પણ ક્રાંતિનો છે. કયા બાહ્ય કર્મ દ્વારા બીજા વિષેનું કર્તવ્યપાલન થઈ શકે તે દરેક પ્રસંગે પહેલેથી જ નિશ્ચિતપણે દરાવવું શક્ય નથી. સમાજના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ અથેક પ્રસંગે કર્મની ઉચિતતા—અનુચિતતાનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે પછી સમાજ અને વ્યક્તિ વિષેના કર્તવ્યનું પાલન અને તે માટે જોઈતા આવશ્યક ગુણોનું અનુશીલન કરવું જોઈએ. આ બધી બાજતોનો સ્વધર્મમાં જ સમાવેશ થાય છે.

કાર્યકર્તા — આવી રીતે સ્વધર્મ ધ્યાનમાં આવવા માટે તથા દરાવવા માટે કઈ બાજતોની જરૂર છે ?

ઉ० — વિવેક, દૃઢતા, સહસંગ, સદ્વાચન, મનન, નિરીક્ષણ વગેરેની તે માટે આવશ્યકતા છે. તેમાંયે વિવેક અને દૃઢતાના ગુણોનું મહત્ત્વ એકંદરે ઉન્નતિના માર્ગમાં જલ્દી વધારે છે. દરેક માણસમાં વિવેક થોડાવત્તા પ્રમાણમાં હોય છે જ. અમુક સારું અને અમુક નરમું એ સમજવાની શક્તિ દરેકમાં છે. માણસ જેમ જેમ એ શક્તિને જાગ્રત કરે તેમ તેમ તે વધતી જાય અને તેથી તેને ઘણો લાભ થતો રહે. વિવેકથી જ માણસ ધર્મ સમજી શકે છે, અને દૃઢતાથી તે તેનું પાલન કરી શકે છે. માણસમાં દૃઢતા ન હોય તો ધર્મ સમજતાં છતાં તે તેનું પાલન કરી શકશે નહીં. કમોટીના પ્રસંગે તો દૃઢતા સિવાય તેનું ચાલશે જ નહીં.

કાર્યકર્તા — ઉન્નતિ માટે માણસે કસોટીના પ્રસંગો શોધી કાઢવા કે નિર્માણ કરવા એઈએ કે? કાણુ પ્રસંગમાંથી પોતા તરફથી ધર્મપાલન થઈ શકે છે એવી ખાતરી તેવા પ્રસંગોમાંથી પાર પડ્યા સિવાય તેને કેમ થાય? અને ખાતરી થયા સિવાય તેને તે વિધે. આત્મવિશ્વાસ કેવી રીતે પેદા થઈ શકે?

ઉ० — માણસ સદૈવ સાવધપણે અને વિવેકથી વર્તતો રહે તો કસોટીના કે પરીક્ષાના પ્રસંગો ચાલીને શોધવાની કે પેદા કરવાની જરૂર નથી. આપણું આજનું જીવન જ સાચા ધર્મથી એટલું દૂર ગયેલું છે કે, તેને સાચા ધર્મમાર્ગ પર લાવવા માટે આપણને પોતાની વિવેકશક્તિ અને દક્ષતાનો સતત ઉપયોગ કરતા રહ્યા સિવાય ચાલે એમ નથી. કેવળ તેટલા માટે જ પોતાના સદ્ગુણોની આપણે દબોલાં પરાકાષ્ટ કરતા રહેવાની જરૂર છે. તે વ્યત્ર આપણી પોતાની ઉન્નતિ થવી શક્ય નથી. કુટુંબ કે બાહ્ય સમાજ પૈકી કોઈનીયે સાથે આવતા આપણા સંબંધોમાં જ્યાં સુધી પ્રેમ, વિશ્વાસ, પાવિત્ર્ય, પ્રમાણિકતા, સરલતા એ ગુણો આપણી બાજુથી તો દેખાઈ આવે નહીં ત્યાં સુધી ધર્મપાલન કરવા માટે જુદા પ્રસંગો શોધી કાઢવાની અથવા મુદ્દમ પેદા કરવાની શી આવશ્યકતા છે? આપણા પોતાના જ ચિત્તમાં પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓનો ઝઘડો શું થોડો છે? તે શાંત થાય, ચિત્ત શુદ્ધ થાય—સ્થિર થાય, તો ધર્મપાલન સહેજે થઈ શકશે; પણ માણસ કુટુંબમાં હોય કે તેના કરતાં વ્યાપક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતો હોય. પોતાની ઉન્નતિ માટે જે ગુણો કુટુંબમાં રહેતાં જરૂરી છે, તે જ તે કરતાં વ્યાપક ક્ષેત્રમાંથી જરૂરી છે. કોઈ ફરક હોય તો શુદ્ધિ-સામર્થ્યમાં હોય, ગુણોમાં નહીં. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ગુણવિકાસની આવશ્યકતા સરખી જ છે. કુટુંબનું કાર્ય કરનાં જે ચિત્તમાં મલિનતા—સ્વાર્થ દશે તો સાર્વજનિક કામમાંથી તે જ હોય આડો આવશે. એટલે ગમે તે ક્ષેત્રમાં માણસ હોય તોયે તે પોતાની અશુદ્ધિ કાયમ રાખીને ઉન્નતિ સાધી શકશે નહીં; ધર્મની કસોટી બાહ્ય પરિણામ પરથી દરતી નથી, પણ કોઈ પણ પ્રસંગમાં પોતાને પોતાના સદ્ગુણોનું બળ દેવું.

પડ્યું, અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ છેવટે પોતાને શું સિદ્ધ થયું, એ બધા પરથી તે હરે છે. પોતાનાં અજ્ઞાન, મોહ અને સ્વાર્થનો નાશ કરવા માટે માણસને કેટલેક પ્રયત્ન કરવો પડે અને કેટલું સહન કરવું પડે એની આજ કલ્પનાયે કરી શકાય નહીં.

કાર્મકર્તા — ઉન્નતિ માટે માણસને બુદ્ધિસામર્થ્યની કેટલી આવશ્યકતા છે ?

ઉ० — જીવનમાં સદૈવ ઉપયોગી થનારો વિવેક બુદ્ધિના સામર્થ્ય સિવાય ચિત્તમાં ટકી શકશે નહીં. માટે વિવેકની આવશ્યકતા કહી કે તેને લગતા બુદ્ધિસામર્થ્યની આવશ્યકતા છે જ એમ હરે છે. એ ઉપરાંત, કુટુંબ, જાતિ, દેશ એ બધા વિશે પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે ઓળખવા માટે અને તે પાર પાડવા માટે જોઈતું બુદ્ધિબળ દરેકમાં હોવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે પોતાના જીવનવ્યવસાય માટે જોઈતી કલ્પકતા, યોજકતા, કુશળતા વગેરે બૌદ્ધિક ગુણોનીયે માણસને જરૂર છે. પોતા પર અને જે સમાજમાં આપણે રહીએ છીએ તે પર આવતા કલ્પ પ્રસંગોમાંથી માર્ગ કાઢતાં આવડે એવા પ્રકારના સમયસૂચકતા, પ્રસંગાવધાન, તારતમ્ય વગેરે ગુણો પણ માણસમાં હોવા જોઈએ. સારાંશ, ધર્મથી જીવવા અને ઉન્નત થવા માટે પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવા બુદ્ધિસામર્થ્યની માણસને જરૂર છે. શંકરાચાર્ય અને વિદ્યારમ્ય કે ન્યૂટન અને હેકલના જેટલા બૌદ્ધિક સામર્થ્યની પ્રત્યેક વ્યક્તિને જરૂર નથી.

કાર્મકર્તા — અત્યાર સુધી આપે કહ્યું તેવા સ્વધર્મપાલન, તેમાં જ સદ્ગુણોનું અનુશીલન, ચિત્તની શુદ્ધિ, વિવેક અને બુદ્ધિસામર્થ્ય વગેરેનું મદદરૂપ સમજીને માણસ વર્તન રાખે, તો ઉન્નતિ માટે તેને એકાંતમાં જવાની આવશ્યકતા નથી એવો આપનો મત જણાય છે.

ઉ० — હા, લગભગ એવો જ. એકાંતગ્રસ્તમાં ક્યારેય જવાની જરૂર નથી એમ હું કહેતો નથી. પોતાના મનની જ ઉન્નતિ કરવાની છે. ધર્મ-પાલન અને સદ્ગુણોના અનુશીલન દ્વારા જ મનની ઉન્નતિ થવી જોઈએ. પરંતુ તે માટે જોઈતું ચિત્તનું સામર્થ્ય જે માણસ પોતાના દરરોજના

જીવનક્રમમાં પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અથવા વધારી શકતો નથી, તેણે કેટલોક સમય ચિંતનો તે પ્રકારનો અભ્યાસ એકાંતમાં કરીને તે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું. એવા અભ્યાસ માટે કેટલોક સમય આત્મની જરૂર હોવાથી એકાંતસિવાય તે અભ્યાસ થઈ શકતો નથી. પણ આવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલા સામર્થ્યનો ઉપયોગ તેણે ધર્મપાલનમાં એટલે કર્માચરણમાં જ કરવાનો છે, અને એકાંતવાસ એ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે એ વાત તેણે તે અભ્યાસકાળે પણ જૂલવી ન જોઈએ. ઉપરાંત અભ્યાસમાં લાગ્યા પહેલાં, આગળ સૂચન્ય પ્રમાણે, કાંઈક વિશિષ્ટ સાત્ત્વિકતાની જરૂર છે, એ વાત તેના ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ.

કાર્યકર્તા — ઈશ્વરદર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર, મોક્ષ એ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવાં હોય તો તે માટે આખા મત પ્રમાણે એકાંતની જરૂર છે કે નહીં ?

ઉ૦ — મારા મત પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિ અને સદ્ગુણોના ઉત્કર્ષ દ્વારા માનવતા પ્રાપ્ત કરવી એ જીવનનું ધ્યેય છે. ધર્મપાલનથી માનવતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેનું પાલન કરવા માટે ચિત્તશુદ્ધિની જરૂર છે. શુદ્ધિ માટે ચિત્તસામર્થ્ય જોઈએ. અમુક અભ્યાસથી તે સામર્થ્ય પોતામાં લાવી શકાય છે. તેટલા માટે કોઈને કેટલોક વખત એકાંતની જરૂર રહે. ધર્મપાલન અને ઉન્નતિ માટે ઈશ્વરનિહાની જરૂર છે, ઈશ્વરદર્શનની નહીં; કારણુ ઈશ્વરદર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર, મોક્ષ વગેરે બાબતોમાં કેટલીયે બ્રહ્માત્મક કલ્પનાઓ છે. એ બધી હોડી ઈષ્ટ એ તો બાકી ઈશ્વર અને આત્મા વિષે વિચાર કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તેમ જ વાસના — આશાતૃષ્ણામાંથી મુક્તિ વગેરે માટે ખાસ એકાંતની આવરમકતા નથી. સ્વસંગ, વિવેક વગેરે દ્વારા માણસ તે વિષે પોતાના જીવન પૂરતી નિઃશંકતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ બધી વાતો માનવતામાં જ આવે છે.

સત્તાભાવ

પ્ર૦ — બીજાઓને સ્વાધીન રાખીને તેમની ઉન્નતિ કરવા માટે કોઈ તેમના પર પ્રેમ, મૈત્રી રાખે તો તેમાં બને બાબતોની ઉન્નતિ છે કે નહીં? બીજાના સમર્પણભાવને લીધે પોતામાં સત્તાભાવ અને અહંકાર ઉત્પન્ન થશે એવા ભયથી કોઈ બીજા વિશેની જવાબદારી ટાળવાની ઇચ્છા રાખે તો તેમાં કોઈ હોય છે શું? વળી, લોકો સમજે છે એટલો ખરેખર પ્રેમ-મૈત્રીભાવ તેનામાં ન હોય છતાં તેણે બીજા તરફથી મળતો સહભાવ માન્ય કરવો કે નહીં?

ઉ૦ — બીજાને સ્વાધીન રાખવાની ઇચ્છા એ સત્તાભાવનું મુખ્ય લક્ષણ છે. તે હેતુથી કોઈ ભય કે લાલચ દેખાડે, દાબ મૂકે, કે કોઈ પ્રેમ, મૈત્રી વગેરેથી બીજાને વશ કરવાનો પ્રયત્ન સાચાં પ્રેમ-મૈત્રીમાં કરે; આ બંને પ્રકારમાં ત્યાં સુધી બીજાને વીજાને સ્વાધીન સ્વાધીન રાખવાનો કે વશ કરવાનો હેતુ છે, ત્યાં રાજવાની ઇચ્છાનો મુદ્દો બંનેમાં સત્તાભાવ છે. અને તે માટે જ બેઉના જુદા જુદા રીતે પ્રયત્ન ચાલુ છે એમ તપાસનાં જણાઈ આવશે. સ્વાધીન રાખવામાં બંનેના બીજા શા હેતુ છે તે તપાસતાં કોઈનો સ્વાર્થ સાધવાનો તો કોઈનો તે દ્વારા બીજાઓનું (સ્વાધીન વ્યક્તિઓનું) કલ્યાણ કરવાનોયે હેતુ જણાઈ આવવા સંભવ છે. સ્વર્ગની લાલચ તથા નરકનો ભય એ પણ મનુષ્યના કલ્યાણની ઇચ્છાથી જ ઉત્પન્ન થયાં હશે એમ લાગે છે. ભય-લાલચ હોય કે પ્રેમ-મૈત્રી હોય, જો તે પ્રયત્ન પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે હોય, તો માનવી જીવનની દૃષ્ટિએ તે સ્વાર્થનો જ પ્રકાર સમજવો જોઈએ. ઉપર ઉપરથી જોતાં ભય કરતાં પ્રેમથી સ્વાધીન રાખવાના

પ્રયત્નમાં કોઈ દોષ નથી એમ કોઈકને લાગશે. પણ ચોડા વિચાર કરતાં જણાશે કે જ્યારે બીજાને સ્વાધીન રાખવાના હેતુથી પ્રેમ, મૈત્રી વગેરે ભાવો દેખાડવામાં આવે ત્યારે તેમાં સત્ત્વ હોવાનો સંભવ ઘણો ઓછો હોય છે. કોઈક વ્યક્તિની સાત્ત્વિકતાને લીધે, પ્રેમ-મૈત્રી વગેરે સદ્ભાવનાઓને લીધે લોકો તેના પ્રત્યે આકર્ષાતા હોય, તેની પર શ્રદ્ધા રાખતા હોય કે તેને સર્વોપજી કરતા હોય તો તે, તેના સદ્ગુણો અને લોકોની ભાવિકતા, નમ્રતા, શ્રદ્ધાગુપ્તિ વગેરે, ગુણો-એમ બંને પક્ષના અનેક ગુણોનું સંયુક્ત પરિણામ છે. તે પરિણામનો-લોકોની શ્રદ્ધા-ભાવિકતા વગેરેનો-ઉપયોગ તેમનું કલ્યાણ કરવામાં તથા પોતાની-પ્રેમ-મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ કરવામાં થાય એ જ તે વ્યક્તિનું આવે પ્રસંગે કર્તવ્ય છે. શ્રદ્ધા અને સર્વોપજીનો ઉપયોગ તેમના કલ્યાણ માટે સહેજે થતો રહે તો જ તે યોગ્ય ગણાય. પરંતુ કોઈ પણ બીજા હેતુથી લોકોને સ્વાધીન રાખવા માટે સાત્ત્વિકતા, પ્રેમ, મૈત્રી વગેરે ભાવો દેખાડવાનું શરૂ થાય, ત્યારે તેમાં શુદ્ધતા, નિર્ભેજતા અને સ્વાભાવિકતા રહેવાં શક્ય નથી. બીજાનું સ્વાર્પણ પોતાની સદ્ભાવનાનું સ્વાભાવિક ગાણ પરિણામ છે એવી જ્યાં સુધી તેની સમજણ હોય, ત્યાં સુધી તેમાં શુદ્ધતા હોય છે, સદ્ગત્તા હોય છે. પરંતુ, જ્યારે એ પરિણામ ઉપજાવવા માટે મનુષ્ય તેવા ભાવ દેખાડવા લાગે, ત્યારે તેમાંથી સ્વાભાવિકતા જતી રહે છે અને કૃત્રિમતા, બનાવટ, દંભ વગેરે દોષો ઉત્પન્ન થવાનો પૂરો સંભવ છે. લોકોને સ્વાધીન રાખવા માટે જ્યારે પ્રેમ-મૈત્રી વગેરે દેખાડવાની રીત એક નીતિ તરીકે અંગીકારવામાં આવે છે, ત્યારે એક ચુકિત તરીકે જ તેનો ઉપયોગ થવા લાગે છે. બીજાને સ્વાધીન રાખવા એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ-હેતુ હર્ષા પછી બનાવટથી એ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકતી હોય તો પછી તે માટે શુદ્ધ પ્રેમભાવ કેળવવાની જરૂર લાગશે નહીં. ભક્તિ-વૈરાગ્ય વગેરેથી લોકોમાં પ્રતિજ્ઞા મળે છે તેથી જેમ તે માર્ગમાં દંભનો સુકાળ થયેલો દેખાય છે, અને તેને લઈને તેમાંથી ખરી ભક્તિ શોધી કાઢવાનું કષ્ટ થયું છે, તેવી જ દૃષ્ટિએ પ્રેમ-મૈત્રી વગેરે બાબતોમાંયે યતી રહેવાની ખાતરી છે. માટે જ્યાં-પ્રેમ-મૈત્રીમાં

ખીજીને સ્વાધીન રાખવાનો હેતુ હોય, ત્યાં તેની સચ્ચાઈ વિષે શંકા લાગવી સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ, ચિત્તની યુદ્ધ અવસ્થામાં જે પ્રેમ-મૈત્રી વગેરે ભાવો દેખાતા હોય છે, તેમાં ખીજીને સ્વાધીન રાખવાની લેશ પણ ઇચ્છા હોતી નથી. તે ભાવોના નૈસર્ગિક પરિણામ રૂપે લોકો સહભાવનાયુક્ત પુરુષ પ્રત્યે આકર્ષાય છે. તે કોઈને હેતુપૂર્વક ખેંચવા ઇચ્છતો નથી. પોતાની સહભાવનાઓની ધૃદ્ધિવૃદ્ધિ કરતા રહેવું એ જ જીવનમાં તેનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. તેની સહભાવનાઓનું નૈસર્ગિક પરિણામ જગતમાં ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં, તે તેના કાર્યકારણભાવને ન જાણતો હોય એવોગે સંભવ છે. તેટલા પૂરતું તે બાળકમાં તેનું અજાણપણું સમજવું જોઈએ. જે જે કંઈ જગતમાં થાય છે તે તે સઘળું ઈશ્વરની ઇચ્છા-આજ્ઞાથી થાય છે એમ ઈશ્વરભક્ત માને છે. આથી પોતાના ભક્તિ, પ્રેમ, ઉદારતા, વૈરાગ્ય વગેરે ગુણોને લીધે લોકો તરફથી મળનાં માન, વિશ્વાસ, અર્પણભાવ વગેરેને તે ઈશ્વરની કૃપા, અને તે કૃપાને પોતે પાત્ર નથી એમ સમજી તેમાં પોતાની નિરહંકારવૃત્તિ રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હોય છે. ભક્તિ-ભાવનાના પ્રાગ્મત્યને લીધે જગતમાં વિશેષપણે થતી ઘટનાઓનાથે કાર્યકારણભાવ શોધવાનો વિચાર તેના મનમાં કદી ઊઠતો નથી. જગતના નાના-મોટા, જાન્ય, વ્યાપક વગેરે સર્વે ખનાવોના કાર્યકારણભાવ મથાર્થપણે શોધી કાઢવા તેને અશક્ય લાગતા હોવાથી, તે સર્વેને માટે ‘પરમાત્માની ઇચ્છા-કૃપા’ એવું એક જ કારણ દર્શાવી દરેક પ્રસંગે ઉત્પન્ન થતી જિજ્ઞાસા-વૃત્તિનું શુદ્ધિથી શમન કરવાની અટપટમાંથી મુક્ત રહી, ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાના આનંદમાં રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો ઈશ્વર-ભક્તોને ગમે છે. છતાં, માનવી મનમાં વસતી જ્ઞાનવૃત્તિ તે રીતે કદીયે સદૈવ તૃપ્ત થઈ શકતી નથી. એકાદ પ્રેમજન્ય વ્યક્તિ પોતાની પ્રેમ-મૈત્રી વગેરે ભાવનાનાં બાહ્ય પરિણામ જાણતી ન હોય, તેથી તે વ્યક્તિનું પોતાનું જીવનમાં ક્યાંયે અટકશે નહીં. પરંતુ જે વિવેકી, જ્ઞાની તથા સર્વ માનવસહગુણોથી સુક્ત થવા ઇચ્છે, તેણે જીવન વિષેની કોઈ પણ મહત્ત્વની બાબતમાં અજાણ્યા રહેવું ન જોઈએ.

દરેક મહત્ત્વની બાબતમાં કાર્યકારણભાવ સમજી લેવા તેણે સદૈવ તત્પર રહેવું જોઈએ. તે વિશે દુર્લ્ભતા, ઉદ્વેગીતા, અજ્ઞાનપણ વગેરે તેનામાં ન હોવાં જોઈએ.

વિવેકી પુરુષે બીજાને સ્વાધીન રાખવાની ઇચ્છા ન રાખતાં પોતા પરના વિશ્વાસ તથા સ્વાર્થભાવનો ઉપયોગ તેના જ કલ્યાણ માટે કરના રહેવું જોઈએ. આ તેના પર પ્રેમ-મૈત્રીને લગીને મુત્પન્ન કુદરતી રીતે આવેલું કર્તવ્ય છે. તે કર્તવ્ય વતી જવાબદારી પાર ટાળવાને કશું કારણ નથી. શ્રદ્ધાવાન તથા પાઠવાની વૃત્તિ અર્પણશીલ મનુષ્ય પણ કેટલીક બાબતોમાં પંશુ અને પરાધીન હોય છે. તેનામાં પૂરો આત્મવિશ્વાસ નથી હોતો, તેથી જ તે કોઈનો પણ આશ્રય શોધે છે, કોઈને શરણે જવા ઇચ્છે છે. વિવેકી પુરુષે તેની પંશુતા તથા પરાધીનતા કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેનામાં આત્મવિશ્વાસ ઊપજે એવો માર્ગ તેને દેખાડવો જોઈએ. તેણે તેને વિવેકી બનાવી તે અનેક સદ્ગુણોથી યુક્ત થાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને તેને સમજાવવું જોઈએ કે જીવનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈનેયે સર્વસ્વ શરણે જવાની, કોઈના આશ્રય પર સર્વ અવલંબીને રહેવાની કે કોઈની કૃપાની માથના કરવાની બિલકૂલ જરૂર નથી, પરંતુ તે માટે શુદ્ધ વિવેકની તથા માનવી સદ્ગુણોના ઉદ્ઘર્ષની આવશ્યકતા છે. આ માર્ગમાં પંશુતા, દીનતા, પરાધીનતા વગેરે રાખ્યે આસરે નહીં. “તમારા જ સાચા પ્રયત્નથી તમને તમારા જીવનમાં યશ મળવાનો છે. તે માટે કોઈનેયે સ્વાર્થ કરવાની આવશ્યકતા નથી. પરાધીન ન રતાં, કોઈનેયે સ્વાર્થ ન કરતાં, ધૈર્યથી, વિવેકથી અને દૃઢતાથી વર્તી તમે તમારા જીવનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકશો. મનુષ્યનાં શ્રદ્ધા અને સ્વાર્થભાવ એ તેની ઉન્નતિની પરીક્ષા નથી, પણ સદ્ગુણસંપન્નતા અને તેથી પ્રાપ્ત થનારી સ્વાધીન તથા નિરાલંબ સ્થિતિ ઉન્નતિની પરિક્ષા છે.” આ રીતે વિવેકીએ આ બાબત તેને વારંવાર સમજાવવી જોઈએ.

જેમ કોઈ હોશિયાર અને રોગીના આરોગ્યની ખંત રાખનાર પરાપકારી વેંઘ પોતા પાસે આવેલા રોગીને તેનો રોગ, તેનાં કારણો અને તેના ઉપચાર વગેરે સર્વે જ્ઞાતોનું જ્ઞાન આપી તેને રોગમુક્ત અને સ્વાધીન કરીને છૂટા થાય છે, પણ તેને ટાળીને છૂટા થવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તે જ પ્રમાણે સાત્ત્વિક અને વિવેકી મનુષ્યે શ્રદ્ધાવાન વ્યક્તિની બાજતમાં વર્તવું જોઈએ.

બીજાનું દિત સદૈવ પોતાના હાથમાં રાખવું અથવા પોતાના હાથમાં છે એમ દર્શાવના રહી, તેનો પોતા પરનો વિશ્વાસ તથા અવલંબન કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અશુદ્ધ અને અધમ વૃત્તિ છે. તે જ પ્રમાણે ન્યાયપૂર્વક પોતા પર આવી પડેલી જવાબદારી ટાળતાં રહી, યોગ્ય વખતે આધાર ન આપવો અને તેને યોગ્ય માર્ગે ન લગાડવો તેમાંયે દોષ છે. માટે બધી બાબતુથી વિચાર કરતાં આ વિષે એ જ યોગ્ય લાગે છે કે સાત્ત્વિક તથા વિવેકી મનુષ્યે સ્વાધીન રાખવાના હેતુથી કોઈના પર પ્રેમ-મૈત્રી દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં, પરંતુ પોતામાં રહેલા સદૃજ સદ્ગુણોને લીધે બીજાને તેને વિષે જે આદર અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેને પરિણામે જે વાજબી જવાબદારી પોતા પર પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાંયે આવે, અને તે બીજાને કોઈ પાર પાડી શકે એમ નથી એવી સ્થિતિ હોય, અને તે પાર પાડવાની પોતાની પાત્રતા પશ્ચ હોય, તો તે જવાબદારી પાર પાડીને જ તેમાંથી મોક્ષના થવું એ જ આવી સ્થિતિમાં યોગ્ય ગણાય. બીજાની પંશુતા પોતાને અસદ લાગતી હોય અને તે પંશુતા દૂર કરવાની પાત્રતા તથા આત્મવિશ્વાસ પોતામાં હોય તો તે પંશુતા દૂર કરવી એ જ તે પંશુતાનો તેમ જ આપણી અસહાયતાની લાગણીનો સાચો ઉપાય છે. તે ઉપાય કરીને પોતે છૂટા થવું એ જ તે વખતે વિવેકી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આપણી પોતાની તેવી અવસ્થા હોત અને તેવે વખતે બીજાએ આપણી બાજતમાં ઉદાસીનતા, ઉપેક્ષા અથવા અવિખતતા દાખવી હોત તો આપણને કેવું લાગત, તેનો વિચાર કરી સાત્ત્વિક અને વિવેકી મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય દરાવવું જોઈએ.

કોઈ પણ પુરુષમાં અસાધારણ પ્રેમ તથા મૈત્રી દેખાતાં લોકો સ્વાભાવિકપણે તેના પ્રત્યે એવારો જ. તે સ્થિતિમાં તેઓ તેનો આશ્રય લેવા પ્રયત્ન કરશે અને સ્વાર્થથી પણ કરશે. એવે વખતે લોકોને સ્વાધીન રાખવાનો હેતુ ન હોય છતાં તેમની યોગ્ય જવાબદારી સ્વીકારવાનું તેની ઉપર સ્વાભાવિક રીતે આવી પડતું કર્તવ્ય છે. આવી સ્થિતિમાં મુક્ત રહેવાની ઇચ્છાથી જવાબદારી ટાળવામાં તેનો દોષ છે. સાચું જોતાં, પ્રેમ અને મૈત્રી વગેરે ભાવો હોવા છતાં મુક્ત રહેવાની ઇચ્છાથી જવાબદારી ટાળવાની વૃત્તિ-એમાં ધરધર વિરોધ છે. કારણ પ્રેમ, મૈત્રી વગેરે જોનામાં દેખાય છે, તે બીજાઓ માટે થોડુંધણું સદૈવ સહન કરતો ન હોય તો તેવા ભાવો દેખાવા શક્ય નથી. અને, જો તે હમેશાં થોડુંધણું સહન કરતો હોય તો તે, એ વિશે પોતાની કાંઈક જવાબદારી સમજે છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર તેને પાર પાડે છે, એવો અર્થ થાય છે. કમ સિવાય તેના પ્રેમ-મૈત્રી વગેરે ભાવો બ્યક્ત થવા શક્ય નથી. માટે તે ભાવો તેનામાં છે એમ જો બીજાને લાગે છે, તો તે બીજાઓ માટે સદૈવ થોડુંધણું કરતો જ હોવો જોઈએ. એ સ્થિતિમાં મોક્ષના રહેવાને તેનો પ્રયત્ન ચાલુ છે એમ સમજવામાં કાંઈક ભૂલ હોવી જોઈએ. કદાચ એમ બને કે તેના પર વિશ્વાસ મૂકનારા લોકોની સર્વે અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાની શક્તિ તેનામાં ન હોવાથી તે પૂરી કરવાનો ભાર તે ઉઠાવતો ન હોય. એમ હોય તો તેનું તેમ કરવું બરાબર જ છે. શક્તિશાળી કામ માથે ન ઉઠાવવામાં જ વિવેક છે અને જાનેનું કલ્યાણ છે. વિશ્વાસ રાખનાર પોતાની યોગ્યતા અને બીજાની પરિસ્થિતિ સમજતો ન હોવાથી વિવેકરહિત અપેક્ષા રાખતો હોય, તો તેવી સ્થિતિમાં વિવેકી મનુષ્ય અપેક્ષિત જવાબદારી ઉઠાવી શકે એ શક્ય નથી. પ્રેમ-મૈત્રી વગેરે ભાવો હોય તેથી ગમે તેટલી કાણુ જવાબદારી પાર પાડવાની શક્તિ-શક્તિ થોડી જ હોઈ શકે છે? માટે પોતાની કે બીજાની કોઈ પણ પ્રકારની અપાતતાને લીધે કોઈ શક્તિશાળી જવાબદારી ઉઠાવતો ન હોય તો તે તેનો દોષ નહીં, પણ સહુથી જ છે એમ કહેવું જોઈએ.

શક્તિ પ્રમાણે તે પોતાનું કર્તવ્ય કરતો હોવો જોઈએ. તે પરથી જ તેનામાં રહેલા પ્રેમ-મંત્રી વગેરે ભાવો દેખાતા હોવા જોઈએ. અને, જો કોઈ યોગ્ય કર્મ કર્યા વિના તેનામાં તે ભાવો છે એમ લાગતું હોય, તો તે ખડું લાગણીના મીઠા શબ્દોનો જ માત્ર ઊભરો છે એમ સમજવું જોઈએ. તે સ્થિતિમાં તે પ્રત્યેક જવાબદારી ટાળવા અને છૂટા રહેવા પ્રયત્ન કરે એવો સંભવ છે. પરંતુ આની સ્થિતિમાં પ્રેમ-મંત્રી વગેરે ભાવો છે એ વાત જ ખોટી હોવાથી, તે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. માટે, જો દૃષ્ટિએ, જાને બાજુની યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં વિવેકી અને સદ્ગુણી માણસ વાળખી જવાબદારી ટાળતો રહી મુક્ત રહેવાની ઇચ્છા કરે એવો સંભવ જણાતો નથી.

આમાં હજુ થોડો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. શારીરિક, જૌદિક, માનસિક, આર્થિક કે કૌટુંબિક કોઈ અડચણને લીધે, અતિદૂળ પરિસ્થિતિને લીધે અથવા કોઈ બાજુની અપાત્રતાને લીધે નિરહંકારપણે કમં કરતા કોઈ પુરુષ જવાબદારી ઉઠાવતો ન હોય અને રહેવાની भावना નિરર્થક બંધનમાં પડવાનું ટાળતો હોય, તો તેનું તેમ કરવું વિવેકને અનુસરીને જ છે. કોઈ પુરુષનું જીવનનું કાર્યક્ષેત્ર તદ્દન જીદું હોવાથી તેમ જ પહેલાંની જવાબદારીઓના ઘણા ભાર હોવાથી બીજાઓએ અપેક્ષેલી નવી જવાબદારી તે ઉઠાવી શકતો ન હોય તો તે યોગ્ય જ છે. જવાબદારી ઉઠાવવાથી પોતાને મળતા મદત્તને લીધે અદંકાર વધશે તેના ભયથી, અથવા ઉપાધિ વધશે તેની ધાસ્તીથી કોઈ પુરુષ જવાબદારી ટાળતો હોય તો તે યોગ્ય નથી. વિવેકી મનુષ્યે નિરહંકારપણે અને ઉદાત્ત હૃદયથી સદૈવ કર્મ કરતા રહેવું જોઈએ. બાહ્યનાનું કે મોઢું, પરંતુ યોગ્ય, ઉચિત, આવશ્યક અને ધર્મ કર્મ કરતાં કરતાં તેણે પોતાનું જીવન વ્યતીન કરવું જોઈએ. પોતાનો આધાર લેવા ઇચ્છા રાખનારમાં જે જે અતિશયતા હોય, તેની શરણાગતતા, નમ્રતા, દીનતા, ભાવનાંશીલતા વગેરેમાં જે જે અતિરેક હોય તેની જીવનસિદ્ધિને માર્ગે આવરુપકતા નથી, બિલકુલ તેની અતિશયતાઓ તેના માર્ગમાં અવરુક

છે એ તેને વિવેક પુરુષ સમજાવે તો સમર્પણ કરનાર અને સ્વીકારનાર બંનેનો કેટલોય માનસિક ભાર ઓછો થઈ શકે, અને તેને પરિણામે બંનેનાં કર્મો વ્યવસ્થિત, નિર્વિઘ્ન અને મોકળેપણે ચાલી શકે. પછી અત્યંત શરણાગતભાવ રાખવાનેયે કારણ નહીં રહે અને બંધન કે ઉપાધિના ભયથી જવાબદારી ટાળતા રહેવાનેયે કારણ નહીં રહે.

પોતામાં પાતળા ન હોવા છતાં બીજાના ઉદ્ધારની જવાબદારી પોતાની સ્વાર્થી આકાંક્ષાથી ઉઠાવવી, અથવા પાતળા હોવા છતાં બીજાને યોગ્ય આધાર ન આપી પોતાની અસિપ્તતા રાખવાના હેતુથી જવાબદારી ટાળવી — એ બંનેમાં પહેલી વસ્તુ વધારે ભયંકર છે, અને બીજામાં યોગ્ય કાળે પોતાનું કર્તવ્ય ન ઓળખવાનો અને ટાળવાનો દોષ છે.

આ વિષયનો બધી બાજુથી વિચાર કરતાં આ પ્રમાણે લાગે છે. છતાં જવાબદારી ન ઉઠાવવાનું અને યુક્ત રહેવાની ધમ્મજ રાખવાનું ખરું કારણ તે વ્યક્તિ પોતે જ પોતાની અંતર્ગાંભ સ્થિતિ શોધી યથાર્થપણે જાણી તમા કહી શકે.

જીવનનિર્વાહનો વ્યવસાય

જીવનસિદ્ધિ માટે ચિત્તશુદ્ધિની અને ચિત્તશુદ્ધિ માટે ચિત્તસ્થિરતાની જરૂર છે. એ માટે સારું વાચન, મનન, સંયમ, નિમ્નહ વગેરેની તેમ જ પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે સદ્વ્યવસ્થાપનીયે જરૂર છે. પોતાના નિર્વાહનો વ્યવસાય જો યોગ્ય ન હોય, તે ધર્મ ન હોય, તો ચિત્ત તે બાજુથી હંમેશા અશુદ્ધ રહેવાનું. પોતાના ધંધાને સમાજના ધારણ, પોષણ અને રક્ષણના, એટલે ધર્મયુક્ત જીવનના મહત્ત્વના ભાગરૂપે સમજીને કરવો જોઈએ.

સમાજને કોઈ પણ પ્રકારે હાનિ પહોંચે એવી જાતનો ધંધો કરતાં કોઈ ધ્યાન, ભજન અને પૂજન વગેરેથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવા ઇચ્છે

તો તે તેની જાંતિ છે. આપણું સમગ્ર જીવન શુદ્ધ માર્ગે ચલાવવાની પાત્રતા આપણામાં આવ્યા વિના આપણે જીવનસિદ્ધિ સાધી શકીશું નહીં. આ વાત આપણે સમજતા ન હોવાથી આપણી અવનતિ થયેલી છે. આપણે હમેશા સમાજદ્રોહ કરીએ છીએ, છતાં આપણે પોતાને ઇશ્વરભક્ત કે અધ્યાત્મ માર્ગે ચાલનાર સમજીએ છીએ. ધંધો અને ધર્મ એ વાતો તદ્દન જુદી જુદી છે એમ સમજીએ છીએ. પરિણામ છે.

જીવનસિદ્ધિનો વિચાર કરતી વખતે પોતાના ધંધાની ઉપયોગિતા અને પ્રામાણિકતાનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. આ સાદી અને સરળ વાત આપણે સમજતા નથી; કારણ કે આપણે આપણું ધ્યેય હજી ખરાબ સમજીએ નથી. ઉદ્યોગધંધાનો ધર્મ સાથે કશો સંબંધ નથી, તે જેમ ચાલતા આવ્યા છે તેમ જ ચાલતા રહેશે, તેમાં આપણે કશો ફેરફાર કરી શકીશું નહીં; વ્યવહારમાં અસત્ય કપટ રહેશે, તે વિના આપણું નહીં ચાલે; આપણામાં ધાર્મિક વૃત્તિ અને ભાવના હોય તો પોતાના સમાધાન માટે રોજ કંઈ ને કંઈ ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ કરતા રહીએ એટલે ખસ; તેથી આપણાં પાપોનો નાશ થશે, પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે અને મરણોત્તર સદ્ગતિ મળશે એવી શ્રદ્ધા પરંપરાથી આપણામાં ચાલતી આવી છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે, કે આપણે બધા ધર્મ અને વ્યવહાર—બંને બાજુથી ભ્રષ્ટ થતા રહ્યા છીએ. આપણી દાનત દિવસે દિવસે વધારે હીન થતી ગઈ છે. ધાર્મિક નિરુપયોગી કર્મકાંડના નિમિત્તે આપણે બાહ્ય આડંબર, દંભ અને ધૂર્તતાનું પોષણ કરીએ છીએ. કર્મકાંડથી પરમેશ્વર સંતુષ્ટ થાય છે, પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે, એવી ખોટી શ્રદ્ધા રાખીને સમાજ સાથે પ્રામાણિક રહેવાનો વિચાર જ આપણે કરી કરતા નથી. ક્રિયાકાંડથી પ્રાપ્ત થતા પુણ્યના બળે ઇલેક્ટ્રીકમાં અને પરલોકમાં આપણને સુખ જ મળશે એ શ્રદ્ધા પર આપણે સમાજ-દ્રોહ કરીએ છીએ. પાપ ચાલુ રાખવાં અને તેમાંથી મુક્તિના કાલ્પનિક ખોટા ઉપાય કરતા રહેવું એ મહાજાંતિ આપણે જાણીબૂઝીને સેવેલી છે; તેથી ધૂર્ત અને દંભી લોકોની સ્વાર્થજીવિધી ધાર્મિક બાહ્ય આડંબરમાં

હંમેશાં ઉમેરો થતો ગયો છે. લાંગા વખતની આવી પરંપરાને લીધે આપણે આ જ સ્થિતિમાં જીવન ગાળતા હોવાથી આપણું અને સમાજનું નુકસાન થયું છે એવું સમજતા હોવા છતાં તે પરંપરા આપણે તોડી શકતા નથી, આપણી ખોટી શ્રદ્ધાને છોડતા નથી અને સમાજદ્રોહમાંથી નીકળી શકતા નથી. પરંતુ ચિત્તમાં પોતાના શ્રેયની ખરી ઇચ્છા જાગ્રત થાય અને તે માટે મન હિંદુવાણું થાય તો હિંમત રાખીને આપણે આ મહાભ્રાંતિમાંથી નીકળવું જોઈએ અને જીવનસિદ્ધિનો સાચો માર્ગ ધારણ કરવો જોઈએ.

સત્યથી વહેવાર આણતો નથી, કષ્ટ કર્યા વગર પંસા મળતા નથી એ સમજણ ખોટી છે. સત્ય પર શ્રદ્ધા રાખીને આપણે કઠી અનુભવ લેતા નથી, પણ શરૂઆતથી જ સત્ય વિષે કાલ્પનિક ભ્રમ રાખીને આપણે અસત્યથી વહેવાર કરીએ છીએ અને તેના સમર્થન માટે વ્યવહારશાસ્ત્રમાંથી સત્યથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત માંડીએ છીએ. જીવનને આ જાતનું વશણ લાગુ પડી જવાથી ઉત્તરોત્તર તે દૃઢ થતું ગયું છે અને આખરે તે આપણો સ્વભાવ બની ગયું છે. પણ થોડી હિંમત રાખીને સત્ય પર શ્રદ્ધા રાખીએ અને વહેવારને જરૂરી એવા બીજા અનેક સદ્ગુણો અને કૌશલ્યથી તે ચલાવીએ તો થોડા દિવસોમાં જ આપણી ખાતરી થશે કે, અસત્ય કરતાં સત્યથી વહેવાર અસાધ્યતામાં આપણું અને સમાજનું અનેક બાજુએથી દયાણુ છે. માણસ જગતમાં બીજાઓ તરફથી પ્રેમ, વિશ્વાસ, આદર અને સહભાવ ઇચ્છે છે. આ તેને અસત્યથી પ્રાપ્ત થશે કે સત્યથી? જેના પર બધા પ્રેમ, વિશ્વાસ, આદર અને સહભાવ રાખે તેને આ દુનિયામાં સદ્યવ્યવસ્થાથી નિર્વાહ ચલાવવો અશક્ય કે કઠણ છે શું? વહેવારમાં આપણો સંબંધ પ્રામાણિક માણસ સાથે આવે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે અપ્રામાણિક માણસ સાથે? અને પ્રામાણિક માણસ સાથે આવે એવું જો બધાને લાગે છે તો પ્રામાણિકપણે વ્યવસ્થા કરનારને વહેવારમાં સફળતા મળતી નથી એવું આપણે શેના પરથી દેરાવીએ છીએ?

સત્યથી ચાલનાર માણસ પર દરેક જાણુ વિશ્વાસ રાખે છે અને એ પ્રમાણે ચાલવાથી આપણે પણ બીજાના વિશ્વાસપાત્ર બનીએ એમ જાણતા છતાં આપણે કપટનો માર્ગ લઈએ છીએ તેનાં કારણોમાં આપણા પર તે વિષેના પડેલા ખોટા સંસ્કારો, કુસંગ અને જીવનને તે જાતનું પડી ગયેલું અનિષ્ટ વક્ષણ છે એમ લાગે છે. પરંતુ દુનિયામાં આપણે બધી બાબતોથી સંકળ થવું હોય તો તે વાત અસત્ય, કપટ વગેરે દુર્ગુણોથી કદી સિદ્ધ નહીં થાય, પણ ગમે ત્યારે સત્યથી સિદ્ધ થશે એમાં શંકા નથી. અસત્યનો આશ્રય એ ખરેખર આશ્રય જ નથી, પણ તે આપણને અને સમાજને કુખાહનારો એક મોહ છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ. જેઓ શ્રેયાર્થી છે તેમણે તો તે વિષે દૃઢ નિશ્ચય કરીને અસત્ય ટાળવું જોઈએ.

માણસને સુખની ઇચ્છા છે, તેટલી જ તેને ઉન્નતિનીયે ઇચ્છા હોવી જોઈએ. પરંતુ કેવળ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો દ્વારા સુખી થવા પાછળ તે એટલા વેગથી લાગ્યો છે કે તે વેગ આગળ તે પોતાની ઉન્નતિની ઇચ્છા અને જરૂરિયાત ભૂલી ગયો છે, અથવા એમ પણ હોવાનો સંભવ છે, કે તેને હજી તે વિષે પૂરી જાગૃતિ આવી નથી. આપણું અને આપણા કુટુંબનું જેમતેમ ભરણપોષણ થાય અથવા કુટુંબ સાથે આપણને સુખ-વિશ્વાસમાં રહેતાં આવડે એટલે બસ, એવી મનોબૃમ્મિકા પર આપણે બધા આજે છીએ. પણ આપણે થોડો વિચાર કરીએ તો આપણને સમજશે, આપણને ખાતરી થશે કે માનવજીવન આટલા ક્ષુદ્ર સુખ માટે મળેલું નથી. માણસને મજેલાં ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તને થયેલો વિકાસ, તેની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, તેને પ્રાપ્ત થયેલું જીવન શાસ્ત્રીય જ્ઞાન — એ બધાં દ્વારા તેણે આટલું ક્ષુદ્ર સુખ મેળવીને સમાધાન માનવું એ વાત તેની માનવતાને શોભા આપનારી નથી. કેવળ પોતાની અને કુટુંબની જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં જ તે પોતાને ધન્ય માની લે તો તેમાં તેના જ્ઞાનની અને પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિઓની અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિની શ્રેયતા શી? સાચું પૂછતાં તે બંધાનો શક્ય તેટલો સદુપયોગ કરીને તેણે પોતાની

માનવતાની વૃદ્ધિ કરવામાં જ ધન્યતા માનવી જોઈએ. પ્રામાણિકપણે સહન્યવસાય કરીને પોતાનું તથા કુટુંબનું ધારણ-પોષણ અને રક્ષણ કરતાં આપણને આવડતું જોઈએ. તે સાથે આપણાં બધાંની સત્વસંશુદ્ધિ થતી રહે એવા પ્રયત્નમાં આપણે હમેશાં રહેવું જોઈએ. તે સંશુદ્ધિ માનવી ગુણોના ઉત્કર્ષથી થઈ શકશે. જીવનની સિદ્ધિ તેમાં છે. તે માટે આપણને સમાજોપયોગી અને સમાજહિતકર એવા પવિત્ર ઉદ્યોગની આવશ્યકતા છે.

૮

નામસ્મરણનું યોગ્ય મહત્વ

[આ સંવાદ ઈ. સ. ૧૯૩૪માં બાલિક જિજ્ઞાસુ સાથે કરામાં થયેલો.]

બાલિક — તમારા એકંદર બોલવા પરથી જણાય છે કે, અનેક પ્રકારના દેવદેવતાઓ તથા તેમની કથાઓ પર તમને શ્રદ્ધા નથી; પણ નામસ્મરણ પર તો તમારી શ્રદ્ધા છેને?

ઉત્તર — નામસ્મરણ પર શ્રદ્ધા એટલે કેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા ?

બાલિક — આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે જાતની શ્રદ્ધા કહી છે તેવી.

ઉત્તર — તે જાતની એટલે કેવી તે બરા સ્પષ્ટતાથી કહો તો સારું.

બાલિક — ગ્રંથોમાં રામનામનો ઘણો મહિમા કહેલો છે. રામનામ કે પરમેશ્વરવાચક કોઈ પણ નામમાં અતિ સામર્થ્ય છે એમ તેમાં કહ્યું છે, અને તે હસાવવા માટે અજ્ઞમિત્ર, ગણિકા વગેરેની જુદી જુદી કથાઓ કહેલી છે. તેવા પ્રકારનાં નામસામર્થ્ય અને મહિમા પર તમારો વિશ્વાસ છે કે નહીં ?

ઉત્તર — તેવા સામર્થ્ય પર મારો વિશ્વાસ નથી. પણ બીજી રીતે ચિત્તશુદ્ધિના બાહ્ય સાધન તરીકે નામસ્મરણની મદદ લઈ શકાય છે એવો મારો વિશ્વાસ છે.

ભાવિક — આ તમારા કથનનો પરસ્પર વિરોધ મારા લક્ષમાં આવતો નથી માટે તમારું કહેવું વધારે સ્પષ્ટપણે સમજાવો.

ઉત્તર — અધોમાં જે પ્રકારનું સામર્થ્ય રામનામમાં છે એમ તમે સમજો છો એ પર મારો વિશ્વાસ નથી એ મેં તમને પહેલાં જ જણાવી દીધું. તેમાં વધારે સ્પષ્ટ કરવાપણું રહેતું નથી. તેમ જ અનન્યમિત્ર વગેરેની કથાઓને સત્ય ઇતિહાસ એટલે બનેલી વાતો તરીકે હું માનતો નથી.

ભાવિક — એમ તમે કેમ કહી શકો? નામસ્મરણનો જે મહિમા અને સામર્થ્ય આપણા અધોમાં વર્ણવ્યાં છે તે પર વિશ્વાસ ન હોવો એ નાસ્તિકનાનું લક્ષણ છે. તે વર્ણન ઉપર પ્રત્યેક હિંદુનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

ઉત્તર — ઇશ્વરવાચક નામના સ્મરણ પર વિશ્વાસ રાખવાનો બોધ કેવળ હિંદુ ધર્મમાં જ નહીં પણ સર્વે ધર્મોમાં આપેલો છે. નામસ્મરણ પર વિશ્વાસ ન હોવામાં કેટલું નાસ્તિકપણું છે તેની ચર્ચા હમણાં હું કરીશ નહીં. પણ તમે ઇચ્છો છો તેવો વિશ્વાસ મને નથી ઇત્યાં હું નાસ્તિક નથી, એવું હું મારે વિષે કહી શકું છું. અને એથી આગળ જઈ એમ પણ કહેવા ઇચ્છું છું કે, અધોમાં વર્ણવેલા મહિમા અને સામર્થ્ય પર જેમ મને વિશ્વાસ નથી તેમ, જરાજર તપાસશો તો તેના પર તમને પણ નથી અને આ કાર્યાલેખમાં કોઈનેય નથી, એમ જણાઈ આવશે.

ભાવિક — તમે આ ગમે તેમ શું બોલી રહ્યા છો? તમને વિશ્વાસ ન હોય તો નથી એમ બલે તમે કહો, પણ તે સાથે જ બીજાઓનેય નથી એ તમારું કહેવું જરા પણ જરાજર નથી.

ઉત્તર — મારું કહેવું તદ્દન, જરાજર છે. અને તે કેવી રીતે જરાજર છે એ તમારા ખ્યાનમાં લાવવા પ્રયત્ન કરીશ. અધોમાં નામસ્મરણનું અધિકમાં અધિક શું સામર્થ્ય કર્યું છે વારુ?

ભાવિક — કોઈ ગમે તેવો પાપી હોય પણ જો તે કેવળ એક વાર રામનામનો ઉચ્ચાર કરે તો માત્ર એક વખતના નામસ્મરણથી તેનાં

પાપોનો સર્વ રાશિ બળી જાય છે, જેમ જરાક જેટલોયે અગ્નિ ધાસની મોટી ગંજીને બાળી નાખે છે તેમ. અગ્નિ જાણ્યેઅજાણ્યે ધાસને લાગે તોયે તેને બાળી નાખશે. આ જ રીતે નામસ્મરણ કરનારનું પાપ નાશ પામે છે અને તેના પુણ્યનો એટલો સંચય થાય છે, જેને સીમા નથી.

ઉત્તર—મારી તો એવા પ્રકારની શ્રદ્ધા નથી એ મેં પહેલાં જ કબૂલ કરેલું છે. તમારી આ સામર્થ્ય પર શ્રદ્ધા છે ને?

ભાવિક—છે એટલે? હું તમારા જેવો આ બાળતમાં નાસ્તિક નથી.

ઉત્તર—એ તો તમારા બોધવાની હક્કતા પરથી જ જણાઈ આવે છે. ખેર. પણ, હવે હું તમને પૂછું છું. એક અદ્યત્ત દુરાચારી માણસ છે. જાત જાતના દુરાચારો—ચોરી, જૂઠું, વિશ્વાસઘાત, દગો, કૂરતા વગેરે માટે તેને અનેક વાર સિદ્ધા થઈ ચૂકેલી છે. આવા માણસ પાસે હું એક વાર નહીં, હજાર વાર તમારી સમક્ષ રામનામ લેવડાવું. એક વાર નામ લેવાથી પાપોનો રાશિ બળી જાય અને તે માણસ નિષ્પાપ થાય છે, તો હજાર વાર નામ લીધા પછી તેની નિષ્પાપતા વિષે શંકા લેવાને જરાયે કારણ રહેશે નહીં. બીજા હું તેનાં પુણ્યોનો સંચય થશે. તે, આવી રીતે તમારી સમક્ષ નિષ્પાપ અને પુણ્યવાન થયેલા મનુષ્યને, અધોના દિસાળ પ્રમાણે જોતાં, હજાર ગણા પવિત્ર થયેલાને તમે તમારા કુટુંબમાં આશ્રય આપવા, કેવળ તેને તોડર તરીકે રાખવા તૈયાર થશો કે? તમારાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ પરિવારને તેના પર વિશ્વાસ રાખવા કહેશો કે? અધોના આવી વાતો અને દિસાળો પ્રર મારો વિશ્વાસ ન હોવાથી હું તો તે માણસને ઘરમાં ન રાખી શકું. પરંતુ તમારી નામમહિમા પર શ્રદ્ધા હોવાથી એવા માણસને તમારા ઘરમાં સ્થાન આપવાને તમારે સહેજે આનંદપૂર્વક તૈયાર રહેવું જોઈએ. અથેમાં કહ્યા કરતાં વધારે પ્રાયશ્ચિત્ત તેણે લીધા બાદ તમે તેને ઘરમાં રાખશો ને?

ભાવિક—ના, હું તેને મારા ઘરમાં, મારાં સ્ત્રીપુત્રપરિવારમાં રાખવાને તૈયાર ન થાઉં અને તેના પર વિશ્વાસ રાખવાને કોઈને ન કહી શકું.

ઉત્તર — ભલે, આ કાશીશ્વેત્રમાયે તેને આશ્રય આપનાર કોઈ તૈયાર થાય એમ તમને લાગે છે ?

ભાવિક — કોઈ તૈયાર થાય એમ લાગતું નથી.

ઉત્તર — ત્યારે આ વિષે હું, તમે અને આ કાશીશ્વેત્રના બધાયે લોક એકસરખા મતના છીએ એમ થયું. ત્યારે હું જ એક નાસ્તિક અને તમે બધા અસ્તિક એમ તમે કેમ કહો ? રામનામનાં મહિમા અને સામર્થ્ય મોઢેથી કહેવાં અને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તે પર વિશ્વાસ ન હોય એમ વર્તવું, એ જ શું આસ્તિકતાનું લક્ષણ સમજવું કે ? એક વાર રામનામ લેવાથી મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે એવો તમારો વિશ્વાસ છે તો તે પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વર્તવાનો પ્રસંગ આવતાં તમને તે વિષે શંકા શું કામ આવવી જોઈએ ? ખેર. એકંદરે, વર્તનની બાબત તપાસનાં ગ્રંથોની વાતો પર આપણે કોઈનો વિશ્વાસ નથી. ફક્ત વાદવિવાદ માટે આપણે જે વિશ્વાસ બતાવીએ તે ખરો વિશ્વાસ છે એમ કહેવાય નહીં. ભલે, તમે તે માણસને ઘરમાં ન રાખો તેમાં કાંઈ તમે ભૂલ કરો છો, એમ તમને ક્યારેય લાગવાનો સંભવ છે શું ?

ભાવિક — એવો સંભવ લાગતો નથી. એ જ હકાપણ છે એમ મને લાગશે. પણ હવે મને પ્રશ્ન જોડે છે કે, ત્યારે ગ્રંથોમાં આવી રીતનું વર્ણન કરવાનું અને આવી કથાઓ લખવાનું કારણ શું ? શું આ બધી કથાઓ ખોટી કે ?

ઉત્તર — પહેલી વાત. ગ્રંથોની કથાઓ ઇતિહાસ એટલે બનેલી વાતો એમ આપણે સમજીએ છીએ, એ ગપડેલી ભૂલ છે. એકાદ સારા તત્ત્વનો રસ લોકોને લગાડવા માટે તેવા પ્રકારની રચના વાતો લખવી પડે છે. એમ લખવામાં કેટલાક પ્રસંગોમાં લેખકથી અતિશયતાયે થાય છે. પરમેશ્વરનું નામ લેવું એ સારી વાત છે. તે સારાપણું કાલ્પનિક વાત દ્વારા હસાવવાનો અંધકારનો પ્રયત્ન હોય છે. તે પ્રયત્નમાં અંધકાર મયાર્થતા અને મુસંગતિનું લાન જૂટી જાય છે, અને તેને પરિણામે ઘણી કથાઓમાં

અતિશયતા અને વિસંગતતા થયેલી દેખાઈ આવે છે. અથવા એમ પણ હોવાનો સંભવ છે કે, જે સમયમાં આ કથાઓ લખાઈ તે સમયે લોક-માનસ પર આવી જાતની અતિશયતાવાળી રોચક કથાઓનું કાંઈક છટ્ટ પરિણામ થતું હશે. નાનાં બાળકો માટે જે વાતો લખાય છે તે બધી સાચી હોય છે એવું નથી. જે વાતોમાં અદ્ભુતતા, વિચિત્રતા હોય તથા કાંઈક ચમત્કાર હોય તેવી વાતો બાળકોને આકર્ષક લાગે છે. કેટલાક લોકોની મનઃસ્થિતિ મોટપણમાંયે બાળકો જેવી જ હોય છે. તેમને પણ અદ્ભુતતા સિવાય વાતોમાં રસ લાગતો નથી. પરંતુ અજ્ઞાન જતાં જેમ જેમ માણસમાં જ્ઞાન આવતું જાય છે તેમ તેમ યથાર્થ, જ્ઞાનપ્રધાન, મુસંગત અને સંભવનીય વાતો તેને સારી લાગવા માંડે છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જે વાતો સ્વયં કરે તેને જ માનવાની વૃત્તિ તેનામાં આવે છે. એટલે કે, જેમ જેમ જ્ઞાન વધે છે તેમ તેમ મનુષ્ય જ્ઞાનની ઉપાસના તરફ વળે છે. માનવ મનનો આવી જાતનો વિકાસક્રમ ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, જે સમયે આવી જાતની રોચક અને અતિશયનાપૂર્ણ કથાઓ લખાઈ તે સમયે લોકમાનસ આવી વાતોને સત્ય માનવાવાળું અને તેમાં રસ લેવાવાળું હોતું જોઈએ. તેમાંથી જ તે સમયના વાતાવરણ પ્રમાણે તેમને કાંઈ સારી વાતોનો સંસ્કાર પડ્યો હશે. આજેયે નાટકો અને નવલકથાઓમાં જ્યપતિ શિવાજી, રાણા પ્રતાપસિંહ વગેરે પાત્રોને લેખકો પોતાની મનોભાવના પ્રમાણે રંગે છે. તે પરથી તે પુરુષોનાં જીવન તે લેખકોએ રંગ્યા પ્રમાણે જ હતાં એમ કોઈ આગ્રહપૂર્વક કહે તો તે યોગ્ય થશે કે? આ જ વિચારસરણી ધાર્મિક પ્રયોગ વિશે લગાડી બુદ્ધિ એટલે તેમાંની કથાઓ ખરી કે ખોટી તેનો નિર્ણય તમે કરી શકશો.

અન્નમિત્રની વાત તમે ઉદાહરણરૂપે લીધેલી છે. પણ તે વાતને તમે ક્યારેય વિવેકથી તપાસી જોઈ છે? એ વાતની સંભવનીય-અસંભવનીયતાનો વિચાર, તે વિશે શંકા પણ તમારા મનમાં આવી છે શું? અન્નમિત્ર અત્યંત પાપી હતો; તેણે મરતી વખતે નારાયણ નામના પોતાના પુત્રને દાક મારી. તે દાક સાંભળતાં જ સદ્ગાત્ર ભગવાનને લાગ્યું કે તે પોતાને

જ બોલાવે છે અને તેથી તેઓ પોતે તેની સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા. અત્યંત પાપી અન્નમિલ પુત્ર નિમિત્તે ઉચ્ચારેલા ‘નારાયણ’ એવા નામથી વૈકુંઠમાં ગયો એ જ્ઞાતવતો અને નામસ્મરણનો મહિમા હસાવતો કથાનો અંત આવ્યો છે. આ વાત સત્ય ઇતિહાસ તરીકે માનવી કે કથા માનવી? તે જ પ્રમાણે તેમાં દેખાઈ આવતી વિસંગતતા અને અપ્રયોજકતા માટે કોને જવાબદાર સમજવા એ પણ એક પ્રશ્ન છે. સત્ય માનીએ તો એ હોય જગવાનને માથે આવે છે અને તે કથા છે એમ માનીએ તો હોય લેખકનો છે એમ સમજાય છે. સર્વાંતર્યામી અને સર્વના મનને ઓળખનાર જગવાન, અન્નમિલ તેના પુત્રને બોલાવે છે કે પોતાને, એટલુંપે સમજી શકે નહીં? વાત સત્ય માનીએ તો આવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે કથા છે એમ કહીએ તો નામસ્મરણનો મહિમા હસાવવાના પ્રયત્નમાં જગવાનને કેટલી બૂલવાળા ગણીએ છીએ એનું જાન લેખકને રહ્યું નહીં એમ કહેવું પડે છે. એક વાર પુત્રના નિમિત્તે લીધેલા નામથી મહાન પાપી પણ જે વૈકુંઠ જાય છે તો ત્યાર પછી તે વખતથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં અસંખ્ય સારા માણસો જાવલકિતથી સદૈવ નામસ્મરણ કરતા છતાં તેમાંના એકનેયે વૈકુંઠમાં લઈ જવાને વિમાન લઈ આવવાનું બૂલધીયે એક વાર પણ જગવાનને કેમ સમજાયું નહીં? એટલે વિચાર કરતાં આવી જાતની બધી અદ્ભુત કથાઓમાં કેટલીયે અપ્રયોજકતા, વિસંગતિ અને અતિશયતા વગેરે હોયો દેખાઈ આવે છે. તેથી વિવેકી માણસ આ બધી કથાઓને ઇતિહાસ ન માનતાં ઇસપનીતિની વાતો પ્રમાણે તેમાંથી તાત્પર્ય શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અતિશયતા, વિસંગતિ, અસંભવનીયતા વગેરે હોયો છોડી દઈને નીતિ, સદાચાર, સદ્ગુણ વગેરેની દૃષ્ટિએ આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોની વાતોનો વિચાર કરતાં આપણને આવડે—તેમાંથી યોગ્ય તાત્પર્ય કાઢતાં આપણે શીખીએ તો તેમાંથી જ કેટલોયે બોધ આપણને મળે તેમ છે. માનવી જીવનનાં કેટલાંયે મહાન સ્ત્રોતો તેમાંથીયે આપણને મળે તેમ છે. પણ આ બધી વાત સાધવા માટે તેમાંથી આપણને શોધન કરતાં આવડવું જોઈએ.

ખેર. હવે હું ફરીને નામસ્મરણના મૂળ મુદ્દા પર આવું છું. શોધન કરતાં ધ્યાનમાં આવે છે કે, મારી, તમારી કે કોઈનીયે ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે નામસ્મરણ પર શ્રદ્ધા નથી. હું તો કેવળ નામસ્મરણને મહત્વ આપતો નથી. હું માણસના નૈતિક આચરણને મહત્વ આપું છું. નામ લેનારા દુરાચારી મનુષ્યના કરતાં નામ ન લેનાર પ્રામાણિક અને સદાચારી માણસને હું શ્રેષ્ઠ સમજું છું. તે નામસ્મરણ કરે છે કે નહીં અથવા કેટલી વાર કરે છે એ જોવાની મને જરૂર લાગતી નથી. તેનામાં સત્ય, મૈત્રી, દયા, પ્રામાણિકતા, સરળતા, ઉદારતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણો છે કે નહીં એ જોઈને હું તેનામાં વિશ્વાસ કે અવિશ્વાસ રાખું છું. તમે પણ કોઈની સાથે વર્તતાં આ જ વસ્તુને જોતા હશો; અને બીજા માણસો પણ કોઈ પર વિશ્વાસ મૂકનામાં આ જ જાતનું ધોરણ રાખે છે. વિશ્વાસ રાખવાની બાબતમાં નામસ્મરણને કોઈ મહત્વ આપતું નથી, એ હું અનુશવધી જાણું છું.

કેવળ નામસ્મરણથી કોઈયે પાપમાંથી છુટી શકતું નથી, પણ માણસ પશ્ચાત્તાપથી પાપમાંથી છુટી શકે છે. પશ્ચાત્તાપ સિવાય લીધેલા રામનામમાં કશો અર્થ નથી. પશ્ચાત્તાપ વિના લીધેલું રામનામ માણસને બાપી દુષ્કૃત્યમાંથી બચાવી શકતું નથી. અંતરનો ખરો પશ્ચાત્તાપ પાપને બાળી નાખે છે, એટલું જ નહીં પણ પાપના મૂળનેય તે બાળી શકે છે. પશ્ચાત્તાપ પછી બાવપૂર્વક લીધેલું નામ પશ્ચાત્તાપથી આવેલી શુદ્ધિને કાપમ રાખવામાં ઉપયોગી થાય છે, ચિત્તના પવિત્ર સંકલ્પને બળ આપે છે. પરંતુ પાપ માટે તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ અને ફરીથી પાપ તરફ ન જવાનો નિર્ધાર માણસના મનમાં દૃઢપણે હોય તો જ આ બધી વાત બની શકે છે.

ધણા લોકો રામનામ લે છે, પરંતુ તે લેવામાં બધાના હેતુ સરખા નથી હોતા. લિખારી, દંબી અને શક્ત ત્રણે નામ શૂલતા નથી. પરંતુ એ ત્રણેના મૂળ હેતુમાં કેટલું અંતર હોય છે? નામના આધારે એક ચાર પૈસા મેળવે છે, બીજો તેના પર દંભ ચલાવે છે, અને ત્રીજો તે જ નામની મદદથી પોતાની ચિત્તશુદ્ધિ સાધે છે. નામ એક જ

છતાં દરેકને તેના હેતુ પ્રમાણે તેનાથી જુદી જુદી સિદ્ધિ મળતી હોય છે; કારણ નામમાં કોઈનેયે સ્વતંત્રપણે પવિત્ર કરવાનું સામર્થ્ય નથી. એટલે કેવળ નામને મહત્ત્વ ન આપતાં, તેનો મહિમા ન વધારતાં તેને લેનારના હેતુની પવિત્રતા અને ઉદાત્તતાને મહત્ત્વ આપતાં શીખવું જોઈએ. માણસની પરીક્ષા તેના જીવનના હેતુ પરથી અને તે સિદ્ધ કરવાનાં તેનાં સાધન અને પદ્ધતિ પરથી આપણે કરવી જોઈએ. નામસ્મરણ ચિત્તશુદ્ધિ માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સહેલું સાધન છે એમ મનાયું છે, પણ આત્મપરીક્ષણથી જ પોતાનો દોષ શોધી ઘટતો દશે, તે દોષ માટે જેને પશ્ચાત્તાપ થતો દશે, લજ્જા થતી દશે, અને દોષોમાંથી પોતાના મનને દૂર રાખીને પોતાની શુદ્ધિ સાધવાનો જેનો અનેક બાણીથી સતત પ્રયત્ન ચાલુ દશે, સદ્ગુણી અને સદાચાર-સંપન્ન થવામાં જ જે જીવનની ધન્યતા માનતો દશે, તે જ પોતાના હેતુની સિદ્ધિમાં નામસ્મરણનો કાંઈ ઉપયોગ કરે તો થઈ શકે એમ છે. મનુષ્યને પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ માટે તે જાતનો દડ હેતુ - દડ સંકલ્પ હોવો જોઈએ. સંકલ્પના બળ પર તેની દૃઢતા અચ્છંબે છે સંકલ્પના સાતત્ય સિવાય સંકલ્પમાં બળ આવી શકતું નથી. સદૈવ જાગૃતિ સિવાય સાતત્ય રહી શકતું નથી. જાગૃતિ માટે કાંઈક બાહ્ય સ્થૂળ સાધનની જરૂર હોય છે. સાધન પ્રત્યે પાવિત્ર્યની ભાવના હોવી જોઈએ. નામ જેટલું પવિત્ર લાગનારું, સહેલું, સરલ, શ્રમ વગરનું, ખર્ચ વગરનું બીજું સાધન હજી સુધી જોવા મળ્યું નથી. તે ચોરાઈ જવાનો ભય નથી તેમ જ તે જગડી જવાનો ભય નથી. આવું આ નામનું સાધન છે. પરંતુ આ બધું સમજતાં છતાં આ વાત ક્યારેય ન ભૂલવી જોઈએ કે કેવળ નામમાં કશી શક્તિ નથી. માનવી મનમાં ચિત્ત-શુદ્ધિ અને હિન્નતિની ઇચ્છા પ્રમળપણે જિડી હોય અને તે ઇચ્છા સાથે હેતુની દૃઢતા, સંકલ્પનું બળ વધતું હોય તો જ નામનો કાંઈક ઉપયોગ થઈ શકે; નહીં તો તેનો કશો ઉપયોગ નથી. પૂજા, મંત્ર, જપ, પ્રાર્થના, સ્તવન, તીર્થાટન, પ્રદક્ષિણા અને તે પ્રમાણે નામસ્મરણ વગેરે બુધ્ધામાં ચિત્તને જાગૃત કરીને પોતાના પવિત્ર સંકલ્પમાં બળ લાવવાનો ઉદ્દેશ

દેવો જોઈએ. અંકેશની અન સ્થિતિ માટે ચિત્તને કાંઈક બાહ્ય સ્વર્ણ સાધનની જરૂર હોય છે. તે માટે નામસ્મરણ એ જ્યાંમાં સહેલું સાધન છે. આપણા હૃદયના મુદ્દ હેતુની ચિંતિ માટે આ જ્યાંનો કાંઈ ઉપયોગ થઈ શકેનો હોય તો જ તેની કાંઈ કિંમત છે. તેમ યત્ન ન હોય તો હૃદયની મુદ્દિની દૃષ્ટિએ આ જ્યાંની કિંમત શૂન્ય છે. મુદ્દ હેતુ હોય તો આ સાધન સિવાય પણ માણસ મુદ્દિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને તેનો તેવો હેતુ ન હોય તો કેવળ બાહ્ય સાધનોનો કોઈ ઉપયોગ નથી; કારણ કે તેમાં માણસનો ઉદ્ધાર કરવાનું સ્વતંત્રપણે સામર્થ્ય નથી. તેમાં તેનું સામર્થ્ય ખરેખર હોત તો રામનામ લેનારા બિખારી, દંડી અને આપણા જ્યાંનો આજ મુખીમાં હિદ્દાર રવા સિવાય ગતો હોત કે ?

૯

અમત્કારનો ભ્રમ

દરેક વિચારી માણસ જાણે છે કે કારણ વગર કાર્ય જનતું નથી. સૃષ્ટિમાં નાનામોટા જે જે બનાવો અને છે તે જ્યાંની પાછળ કારણ-પરંપરા હોય છે. સૃષ્ટિમાંની અથવા આપણી અંદરની કોઈક અસાધારણ પદ્ધતિની પાછળનો કાર્યકારણબાવ જ્યારે આપણે જાણી શકતા નથી, ત્યારે આપણે તેને અમત્કાર કહીએ છીએ. આજે જગતમાં વાયરલેસ, રેડિયો, રેડિયો વગેરેની ઘણી મોટી વિવિધતા શોધાઈ ચક છે, પરંતુ તેને કોઈ અમત્કાર કહેવું નથી; કારણ કે તેની પાછળના કાર્યકારણબાવને આપણે પોતે જાણતા ન હોઈએ, તોપણ તે શાસ્ત્રના અનેક શોધક અને અગ્રણી લેહિા તેને જાણે છે, એની આપણને ખબર છે. આ બાબતો ભૌતિક વિષયની હોવાથી તેમાં આપણે કશું દૈવીપણું સમજતા નથી. શરીર અને જીવનું અસાધારણ સામર્થ્ય જોઈએ તો તેમાં આપણને અમત્કાર જોવું લાગતું નથી. કાણુ રિયલિટીમાં સંજ્ઞાન માણસની શક્તિ લગતી ન હોય અથવા શીલ માટે કોઈ આકરી મુશ્કેલી સહન કરવું

હોય, તો તે જોઈને આપણને તેમાં દૈવી ચમત્કાર લાગતો નથી. મદારી કે જાદુગરના પ્રયોગો જોઈને ચમત્કાર લાગે છે, પણ તેમાં દૈવીપણું જણાતું નથી. જ્યારે કાર્યકારણભાવ વિષે અજ્ઞાન હોય છે, ત્યારે કોઈ વિલક્ષણ ઘટના વિષે અદ્ભુતતા જણાય છે, ચમત્કાર પણ જણાય છે પરંતુ તેમાં દૈવીપણાની ભાવના થતી નથી. પણ જ્યારે આપણા ચિત્તમાં ભક્તિભાવ હોય અને અસંભવિત લાગતી કોઈ અત્યંત જરૂરી ઘટના અચાનક ખતી આવે કે તે ઘટનામાં કોઈ સત્પુરુષનો બહારનો પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ સંબંધ હોય અથવા સંબંધ છે એવી આપણી કેવળ કલ્પના હોય, ત્યારે આપણે તે ઘટનાને દૈવી ચમત્કાર કહીએ છીએ. દરરોજની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે યોગ્ય માર્ગ ન હોવાથી જે સમાજમાં અસંતોષ અને દીનતા ધણા પ્રમાણમાં વધેલાં હોય છે અને જે સમાજ અનેક પ્રકારના અજ્ઞાનથી ભરેલા હોય છે તે સમાજમાં દૈવી ચમત્કારનો પ્રતાપ મોટા પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. તપાસ કરતાં તે બધા ચમત્કારોમાં ચમત્કારનો ભ્રમ જ હોય છે. કોઈ દેવતા કે સત્પુરુષ અથવા તેની સમાધિ કે મૂર્તિની આજુબાજુ ચમત્કારની સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી હોય છે. આ બધાની પાછળ કામના, પુરુષાર્થહીનતા અને અજ્ઞાન જ મુખ્ય દેખાઈ આવે છે.

આપણા સમાજમાં વેદમંત્રો વિષે પહેલેથી ઘણી શ્રદ્ધા ચાલુ હતી અને હજી પણ છે. તે વેદમંત્રો પર પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક નિર્વાહ ચલાવનારો એક વર્ગ સમાજમાં હજી પણ છે. પરંતુ તે વેદમંત્રોમાં ખરેખર સામર્થ્ય છે કે નહીં અથવા હોય તો તે કેટલા પ્રમાણમાં, તે વિષેની કોઈ પણ જાનની શોધ કોઈએ કરી નથી. તેથી તે વિષય કેવળ અધરપરાગત ચાલુ રહ્યો છે. સમાજની કામના, પુરુષાર્થહીનતા અને અજ્ઞાનને લઈને તે પરંપરામાં વિશેષ અગત્ય જાવી નથી. મંત્રમાં દૈવી સામર્થ્ય છે એવી શ્રદ્ધાને લીધે દેવતાને નામે બેસાડેલી મૂર્તિ, સમાધિ અને પાદુકામાં મંત્ર દ્વારા દિવ્ય સત્ત્વ પ્રસ્થાપિત કરીને ત્યાં જ તેને સ્થિર કરવામાં આવે છે. તે માટે વચમાં વચમાં વેદમંત્રની પુનરાવૃત્તિ

માત્ર કરવાની હોય છે. શ્રદ્ધાને લીધે ગરજી, દીન અને નિરાધાર લોકોને કંઈક માનસિક આધાર મળે છે અને બીજા એક વર્ગને પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે. પરંપરાના પ્રવાહમાં એક સક્રિય હોવાથી અચલિત માન્યતામાં કશો અર્થ કે ખરેખર કશું સામર્થ્ય છે કે નહીં એ તપાસી જોવાની શુદ્ધિ કોઈને થતી નથી. ગરજી અને નિરાધાર લોકોમાં બધા જરીબ કે અજ્ઞાન વર્ગના જ હોય છે એમ નથી હોતું. તેમાં ધનિક અને વિદ્વાન લોકો પણ હોય છે. ‘ગરજીને અછલ ન હોય’ એ કહેવત ધણા અર્થવાળા કોઈ અનુભવજ્ઞાનમાંથી નીકળેલી છે એમ લાગે છે. નિરાધાર થયા પછી ધનિક કે વિદ્વાનનીયે સુધ્ધાં અછલ મારી જાય છે. તેને લઈને ચાલુ પરંપરાની માન્યતા અને શ્રદ્ધામાં ખરેખર સત્યનો ભાગ હેટલો છે એ જોવાનો કોઈનાયે દિલમાં વિચાર આવતો નથી. પરંપરાના પ્રવાહમાં વધી જનારાઓમાં બધા જ શ્રદ્ધાવાન હોય છે એમ પણ નથી. દીન અને ગરજી લોકો જે વસ્તુ શ્રદ્ધાથી આવરે છે તેને જ ધનિક અને આધેપીયે સુખી લોકો પણ આવરે છે. તેમાં થોડો અંશ શ્રદ્ધાનો અને ઘણો ભાગ પોતાનાં ઐશ્વર્ય, વૈભવ અને મોટાઈ જતાવવાનો હોય છે. ગરીબના પૂજનવિધિમાં શક કરતાં શ્રદ્ધાનો ભાગ વધારે હોય છે તો શ્રીમંતની તે જ પૂજનવિધિમાં બહારનો ભપકો, શક અને આડંબર જ વધારે હોય અને શ્રદ્ધાનો ભાગ થોડો હોય છે. જરીબને જે પ્રસંગ ભક્તિભાવનાનો લાગે છે તે જ પ્રસંગ શ્રીમંતને પોતાનું ઐશ્વર્ય જતાવવાનો લાગે છે. શ્રીમંતમાં જો ખરેખર ભક્તિભાવ હોય અને તે ભક્તિયુક્ત કર્મમાં તેને આનંદ અને પ્રસન્નતા લાગતાં હોય તો દેવ-દેવતાનું પૂજન બાહ્યતી માણસને ન સોંપતાં તે જાને જ કરતા હોત. સારાંશ, કોઈએ દીન અને અસહાય તરીકે તો કોઈએ પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રદર્શન કરવા માટે અને કોઈએ ભક્તિભાવનાના દેખાવ માટે, એમ બધાએ શ્રદ્ધાની પરંપરાને ચાલુ રાખી છે.

વૈદિક મંત્ર પ્રમાણે નોમમંત્ર પર પણ આપણા લોકોમાં વિશ્વાસ છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિના કે ભક્તિના માર્ગે જતી વ્યક્તિની પાછળ લોકો

શ્રદ્ધાથી લાગે છે. નામસ્મરણ, ભક્તિ વગેરે દ્વારા તે વ્યક્તિમાં પણ કંઈક સામર્થ્ય આવે છે અને તેનાથી શારીરિક પીડા અને રોગ દૂર થાય છે અને કૌટુંબિક દુઃખો, અડચણો અને સંકટો નાશ પામે છે એવી લોક-માન્યતા છે. ઈશ્વરભક્ત કે સાધુ તરફ ભક્તિભાવનાથી જતા ભાવિકોનાં દુઃખ ગમે તે કારણથી દૂર થયાં હોય, તોપણ તે સાધુના દિવ્ય સામર્થ્યથી દૂર થયાં છે એમ ભાવિક માણસ સમજે છે અને તેનું શ્રેય તે સાધુને જ આપે છે. આ રીતે એકાદ માણસની કોઈ સાધુ પર ભક્તિભાવના થાય એટલે જીવનની દરેક સારી બાબતનું કર્તૃત્વ તે, તે સાધુને આપવા લાગે છે અને દરેક ઇષ્ટ જણાતી બાબતનો કાર્યકારણભાવ એવટે સાધુના દિવ્ય સામર્થ્ય સાથે જોડીને પોતાની શ્રદ્ધા દઢ કરે છે. તેમાં તેને એક પ્રકારનો આનંદ લાગે છે. જીવનમાં તેને આધાર મળ્યા જેવું લાગે છે. કામનિક, પુરુષાર્થહીન, અજ્ઞાની અને બોળા લોકોમાં આ વાત પસંદી જાય છે અને પછી તેઓ પણ તે ઈશ્વરભક્તની પાછળ લાગે છે. આમ અદ્ભુત શક્તિ અને સામર્થ્યના ભ્રમ પર તે સાધુનું માહોત્તમ વધવા લાગે છે. લોકો તેના નવા નવા ચમત્કારો વર્ણવવા લાગે છે. તેના ભક્તો અને અનુયાયીઓની સંખ્યા વધે છે. તેમાં ટેટલાક ભાવિક હોય છે તો ટેટલાક કેવળ કામનિક હોય છે. કોઈ ઈશ્વરની કૃપા માટે તો કોઈ મરણોત્તર ગતિ માટે, કોઈ મોક્ષ માટે તો કોઈ પોતાની સાંસારિક અડચણોનું નિવારણ કરી લેવા માટે તેના શિષ્યો બને છે. આ રીતે તે, ઈશ્વરની ભક્તિ કરતાં કરતાં સ્વપુરુષ થાય છે. તેમાંથી આગળ દિવ્ય સામર્થ્યવાળો, ચમત્કારી અને સાક્ષાત્કાર પામેલો, બને છે. તેમાં જ તેને શુરુપદ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ લોકોમાં તેની કીર્તિ વધવા લાગે છે, તેમ તેમ તે શુરુનો ભગવાન બને છે. તેને ઈશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવે છે. તેના ભક્તો ને શિષ્યો તેને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો કર્તા બનાવે છે. અનંત બ્રહ્માંડનો સ્વામી બનાવે છે. તેના અદ્ભુત દિવ્ય સામર્થ્યનું તેઓ વર્ણન કરવા લાગે છે. જન્મ પહેલાંના, જન્મ સમયના અને ત્યાર પછીના તેના દિવ્ય ચમત્કારો વર્ણવવામાં આવે છે. તેની દિવ્ય કૃપાઓ રચવામાં

બ્રાહ્મણો કદી પોતાના બ્રાહ્મણ્ય પર ધનિક કે ઐશ્વર્યવાન બન્યા નહોતા, બ્રાહ્મણ્ય પર ખીજીઓને ફસાવીને તેઓ કદી દુરાચરણી થયા નહોતા. પરંતુ ઈશ્વરના નામે ઈશ્વર જનનારા ઐશ્વર્યવાન થાય છે અને દુરાચરણીયે થાય છે અને પોતાની ગાદીઓ સ્થાપીને ઐશ્વર્ય, દુરાચરણ્ય અને સમાજમાં ભોળપણ તથા અજ્ઞાનની પરંપરા ચાલુ રાખવામાં કારણ બને છે.

આપણા સમાજમાં આજ મુઘી ઈશ્વરના અનેક અવતારો થયા, છતાં આપણાં દૈન્ય, અજ્ઞાન અને દુર્ગુણો નાશ પામ્યાં નથી. આપણામાં પુરુષાર્થ કે કર્તૃત્વ આવ્યું નથી. આ પરથી વૈદિક મંત્રો કરતાં નામમંત્રનું પરિણામ સમાજ પર એક બાળુથી કંઈક સારું થયું હોય તોપણ ખીજી દૃષ્ટિથી ભોળા ભાવિકતાથી આપણું નુકસાન જ થયું છે એમ કહેવું પડે છે. ઈશ્વરજ્ઞાન, સાધુતા અને સાત્ત્વિકતાથી માણસનો અદ્વંકાર નાશ પામે છે, માણસ પવિત્ર અને નિઃસ્વાર્થી થાય છે અને મનુષ્યમાત્રનો સેવક બની બધા સાથે નમ્ર થાય છે એમ કહીને આપણે એક બાળુથી જ્ઞાન, સાધુતા અને સાત્ત્વિકતાનો મદિમા ગાર્હજો છીએ અને ખીજી બાળુથી પોતાને જ્ઞાની, સાધુ અને સાત્ત્વિક કહેવડાવનારા પોતે જ ઈશ્વર બને છે, ઐશ્વર્યવાન બને છે, લોકો તરફથી માનપ્રતિષ્ઠા ને પૂજા મેળવે છે અને પોતાને બધા કરતાં શ્રેષ્ઠ સમજે છે. ઈશ્વરની તનમનથી ભક્તિ કરનારા, તેની સાથે નમ્ર રહેનારા થોડા જ વખતમાં ઈશ્વર કેમ બને છે અને ઈશ્વર કહેવડાવવામાં તેમને શંકા કે સંકોચ કેમ લાગતો નથી તેની આપણને કલ્પનાયે આવતી નથી. ઈશ્વરને કોઈએ જાણ્યો હશે કે નહીં, તે જ પ્રમાણે કોઈ કદી જાણી શકશે કે નહીં, એટલું જ નહીં પણ કોઈ જાણી શકાય એવું ઈશ્વરરૂપી તત્ત્વ છે કે નહીં, એવી એક કરતાં એક જગત્પ્રદસ્ત સંક્રાંતિ ઈશ્વર વિષે કાયમ હોવા છતાં પોતાને જ ઈશ્વર કહેવડાવવાને શ્રેષ્ઠતા મેળવનાં, લોકોને તેવો ભાસ કરાવતાં અને લોકો તરફથી પૂજા લેનાં માણસને કેટલી જ શંકા, સંકોચ અને ભય ન લાગે એ વાળા આશ્ચર્યની વાત છે. માનવતાની દૃષ્ટિએ બ્રમ અને દંભ નિર્માણ કરનારી આ જાગૃત છે એમાં જરાયે શંકા નથી.

ચમત્કાર વિષેની આપણી શ્રદ્ધા આ જધા અનર્થોનું કારણ છે. સાધુમાં ચમત્કારની શક્તિ ન હોય તોપણ તેની પાછળ લાગનાર કોઈક કામનિક બક્તની કામના કાંક્ષાથીયે આથે ક્યારેક પણ સિદ્ધ થઈ હોય તો તેનું શ્રેય તે સાધુના અદ્ભુત સામર્થ્યને તે ભક્ત આપે છે, પ્રથમ આમાં ચમત્કાર શો છે તે કોઈ જાણે નથી. તેનો કાર્યકારણભાવ શો છે, તેમાં સત્ય કેટલું છે, ભ્રમ કેટલો છે, કાંક્ષાથીયે આપ્યું કેટલો છે, ખરેખર કોઈ અમિત્ય કારણથી એકાદ જનાવ જની આવ્યો હોય, તે ચમત્કાર જેવો લાગતો હોય તો તેનું કારણ શું છે, તે કારણ આપણા હાથમાં હાથેમાં રહી શકે એવું કોઈ સાધન છે કે નહીં, હોય તો તે કયું અને તે કેમ પ્રાપ્ત કરવું, અદ્ભુત અથવા ચમત્કારી લાગતા જનાવ સાથે સૃષ્ટિની કે પોતાની કોઈ અસાધ્ય શક્તિનો અથવા નિયમનો સંબંધ છે કે નહીં તેનો સાધુ કે ભક્ત કોઈએ કદી વિચાર કર્યો હોત નથી. લોકોને પોતાના વિષે લાગતા ચમત્કારના ભ્રમ પર પોતે ગુરુપદ અને ઉચ્ચપદ ધ્વજપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને તેથી પોતે કૃતાર્થ થયો એમ તે સાધુ સમજે છે અને બોળા ભાવિકોએ તેને આપેલા ધ્વજપદમાં, તેમણે તેના પર કરેલા દ્વિપ્નોટિઝમથી તે પોતાની સાધક દશા જૂલી જાય છે, ભ્રમમાં પડે છે અને કસાય છે એમ વિવેકની દૃષ્ટિએ કહેવું પડે છે. તેણે માનવતાનું જ્ઞાન રાખ્યું હોત અને પોતાની સાધક અવસ્થામાં જો તે સાધક રહ્યો હોત તો કદાચ તેના જીવનમાં કંઈક ચમત્કાર જેવું જણાતાં તેના કાર્યકારણ-ભાવનો શોધ તેણે કર્યો હોત. આવો પ્રયત્ન દરેકે કર્યો હોત તો ધ્વજ-દર્શન, ધ્વજરચનાતાર અને ચમત્કારના ભ્રમ પર આપણા દેશમાં અનેક સંપ્રદાયો નિર્માણ થયા ન હોત. આ જધા પરથી લાગે છે કે કોઈ જૂદ લાગતી બાબતમાં શોધકપણાના કરતાં, તેની સત્યાસત્યતા શોધી કાઢવાના કરતાં કોઈ પણ ગદ્ગદાન પદ પ્રાપ્ત કરીને તે કાયમ રાખવા તરફ જ ધ્વજપ્રાપ્તિના માર્ગે લાગનારા લોકોની પ્રવૃત્તિ હતી. ઉપર કહ્યું તેમ કામનિક લોકો પૂર્વાપર ચાલતી આવેલી પરંપરાની શ્રદ્ધાનો આધાર લઈને ધ્વજભક્તની પાછળ લાગે છે અને તેને જ દેવ જનાવે છે.

આપણા દેશમાં દેવ જનનું સહેલું છે, પરંતુ માણસ થવું, માનવતા પ્રાપ્ત કરવી, માનવી સદ્ગુણોથી સંપન્ન થવું એ કઠણ છે; કારણ કે લોકોનેય મનુષ્યત્વના કરતાં પોતાની કામના પૂરી કરનારા ઈશ્વરની વધારે જરૂર છે. પોતાની કામના પૂરી કરવાનું સામર્થ્ય જેનામાં હોય છે તે આપણને વંદ્ય લાગે છે. નીતિ કરતાં શક્તિ પર આપણી શ્રદ્ધા વધારે હોય છે એ તેનું કારણ છે. માટે જ લેખના આરંભે કહ્યું છે કે કેવળ શીલવાન કે સન્નજનની કેટલીયે સહિષ્ણુતા અને શાંતિ જોઈને આપણને ચમત્કાર લાગતો નથી. પણ કોઈનાયે સામર્થ્યથી કોઈ રોગી સારો થાય, પુત્ર વગરનાને પુત્ર થાય, દાવો જિતાય, લાભ થાય કે એવી કોઈ અઘ્યણ કે સંકટનું નિવારણ થયા જેવું લાગે એટલે એવા ચમત્કાર પરથી તેને આપણે દિવ્ય સામર્થ્યવાન સમજીએ છીએ અને તેની પાછળ લાગીએ છીએ, આપણા દેશમાં હંમેશાં દેવી ચમત્કારો અને ત્યારે તેનાં શાસ્ત્રીય અને માનસિક કારણો કેવાં હશે તેની શોધ કરવાનું કેવળ કોઈને જ સ્પષ્ટ નથી, સ્પષ્ટ નથી. કારણ સિવાય કાર્ય જનતું નથી, એની ખજાર હોવા છતાં કારણની શોધ કોઈ કરતું નથી. પણ દરેક ગૂઢ લાગતા જનાવને ઈશ્વરી કર્તૃત્વ, ચમત્કાર એવાં નામો આપીને પોતાનું મહત્ત્વ અને લોકોનું ભ્રાણપણ કેવળ વધારવામાં આવ્યું છે. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકોનું અજ્ઞાન વધ્યું છે અને દુઃ થયું છે. કેટલાક ઈશ્વર બનેલા મહત્તો, સંપ્રદાયપ્રવર્તકો અને ગાદીધારીઓ દંભી થયા છે, પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા :અથવા લોકોની બ્રામ્હા કંપના અને બોળી શ્રદ્ધાને લીધે પ્રાપ્ત થયેલા ઈશ્વરપણામાં તેમણે મનુષ્યત્વને, સાધકને ન શોભનારી વાતો કરી છે. દંભી જન્યા પછી તેમણે પોતાના ઈશ્વરપણાનાં જાગ્યાં ફેલાવ્યાં છે. તેમણે પોતાના ભકતો તરફથી ઈશ્વરી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે અને પોતાની નિર્વિકારતા ને અલિપ્તતા સિદ્ધ કરવા માટે સ્વૈરાચાર અને સ્વચ્છંદ માંડ્યો છે અને તેઓ વામમાર્ગી થયા છે. સાધક દશમાં સુપ્ત થયેલી વાસનાઓ, ઇચ્છાઓ અને આકાંક્ષાઓ અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જ જન્યત થઈને પોતાનો માર્ગ કાઢવા લાગી અને તે માટે

અસિધતા અને નિર્વિકારતાનું એક જુદું તત્ત્વજ્ઞાન તેમણે રચ્યું છે. આત્મા પ્રકૃતિના બધા વ્યવહારોથી અસિધ અને મુક્ત છે, આ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતને આધારે તેમણે સ્વચ્છંદ ચલાવ્યો છે. હિંદુસ્તાનના કેટલાયે ભક્તિમાર્ગી અને વેદાંતી સાધકોનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તે પૈકી ધણા આ પ્રમાણે દુર્ગતિએ ગયેલા જણાશે. તેનાં કારણો ઈશ્વરદર્શન અને અમત્કાર વિષેની ભ્રમક કલ્પના, સામાન્ય લોકોની નીતિ કરતાં શક્તિ કે અમત્કાર પર શ્રદ્ધા, તેમ જ લોકોની ગરબુ અને નિરાધાર સ્થિતિ એ છે. ધાર્મિક પ્રયોગે આ શ્રદ્ધા વધારી છે.

ઈશ્વરભક્તિને માર્ગે પ્રામાણિકપણે લાગેલા અને ટકી રહેલાઓમાંથી કોઈને પણ દોષી ઠરાવવાનો આમાં હેતુ નથી. કેટલાયે સાધુસંતો અને ઈશ્વર-ભક્તોએ પોતાનું જીવન અત્યંત પવિત્રતા અને નિશ્ચયી ગાળીને દુનિયામાં ધર્મ અને નીતિની જ્વિ કરેલી છે. શીલ અને ચારિત્ર્ય ટકાવી રાખવા માટે તેમણે ધણું જ સહન કરેલું છે. દુનિયામાં ભક્તિ, નીતિ અને સદાચારનો તેમણે પ્રચાર કરેલો છે. તેઓ ધન્ય છે. તેમણે માનવી જન્મ સાર્થક કર્યો છે એમાં શંકા નથી. આપણે બધા તે મહાપુરુષોના ત્રણી છીએ. તેમને લીધે જગતમાં કંઈકે નીતિ અને ધર્મ ટકી રહેલાં છે. સત્યનું અસ્તિત્વ જગતમાં તેમને લીધે જ છે. તેમને શતશઃ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ. પરંતુ આવા પુરુષપુરુષોને છોડીને એકંદર સમાજનો અને આપણી ભક્તિ, ઈશ્વરદર્શન, અમત્કાર વગેરે કલ્પનાઓનો વિચાર કરીએ તો તે પરથી આપણને એ જ દેખાઈ આવશે કે આપણે નીતિ કરતાં શક્તિને મહત્ત્વ આપીએ છીએ. શીલ અને ભક્તિના કરતાં અમત્કારમાં આપણે ઘસાઈ પડીએ છીએ. ગૂઢ જણાવી જાતોના સંશોધન કરતાં, જ્ઞાન કરતાં, દિવ્ય કલ્પનામાં રમ્યા કરવું એ આપણને પ્રિય લાગે છે. ધર્મના કરતાં ધર્મના નામ પર નિર્માણ કરેલા રસોમાં આપણને વધારે રુચિ લાગે છે. સત્યના કરતાં કાલ્પનિક વાતો આપણને આનંદપ્રદ લાગે છે. જ્ઞાનના કરતાં બોળપણ આપણને સારું લાગે છે. તેમ ન હોત તો આખલા ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં બોળપણ અને બ્રજતા ક્યાંથી દાખલ થયાં હોત?

દાંભિકતા ક્યાંથી આવી હોત ? પરંતુ આપણામાં શોધકપણું અને ચિકિત્સક-વૃત્તિ નથી, શુદ્ધ નીતિ-નિકા નથી. એ જ્ઞાનનું પરિણામ આપણા ભકિત અને જ્ઞાનમાર્ગ પર થયેલું છે.

ચમત્કારની આગતમાં આપણે કેવળ યદ્વાળુ ન રહેતાં ખરેખર શોધક જન્યા હોત તો તેની સત્યાસત્યનાનો નિર્ણય આજ મુઘીમાં થઈ ચૂક્યો હોત અને ત્યાર પછી તેની પાછળ ભોળપણથી પડવાનું કોઈને કારણ રહ્યું ન હોત. ઈશ્વરનું દર્શન અને તેના મનુષ્યરૂપે અવતરણની આગતમાં આપણે વિવેક અને તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ વિચારણા કરી હોત તો તે વિષેના જઘા જમો કચારનાયે ઊડી ગયા હોત. પછી નિર્વિકારતા અને અસિધ્ધતાના ખોટા આદર્શો નિર્માણ થવાને જગા ન રહી હોત. આત્મા, બ્રહ્મ, મોક્ષ આ વિષયોની પરંપરાગત કલ્પનાને આપણે તપાસી હોત તો આજે તે આગતમાં કશી ગૂઢતા જેવું ન રહ્યું હોત અને જ્ઞાનથી જીવનની સાર્થકતા શામાં જો એ મુખ્ય વાતને સમજીને તે માટે જોઈતી ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પાત્રતા અને પુરુષાર્થ આપણે વધાર્યા હોત તો સમાજની આગની ભોળી માન્યતાઓ, આપણી દરરોજની જરૂરિયાતો પૂરી કરી લેવાની પંગુના અને અસમર્થતા પાણી આપણામાંથી કચારનીયે નાશ પામી ગઈ હોત.

ઈશ્વરેચ્છા અને પ્રારબ્ધ

જાને ત્યાં સુધી માણસ દુઃખને ટાળીને સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે તેને શક્ય જણાતું નથી ત્યારે તે દુઃખને હજારું કરવાનો અને તે પણ ન સાધી શકાય તો નિદાન દુઃખ નોમ્ય તેને ભૂતવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. દુઃખદ સ્થિતિમાંથી કરવાનો પ્રયત્ન મનને કાઢીને સ્મૃતિ, તક અને કલ્પના દ્વારા પાછલી કે આગળની—છહસોક કે પરસોકની—કોઈ પણ સુખદ કલ્પના સાથે મનથીયે સંબંધ જોડ્યા વગર તેને સારું લાગતું નથી. દુઃખી માણસો ભૂતકાળનાં પોતાનાં સુખો ખીંજીને કહેતા અથવા તેનું સ્મરણ કરાવતા જણાય છે. કોઈ ભવિષ્યના સુખની કલ્પનાથી, કોઈ ઈશ્વરની ઇચ્છાને માન આપવાનો પ્રયત્ન કરીને, કોઈ ઈશ્વર કમોટી કરી રહ્યો છે એમ માનીને, કોઈ ‘આ દિવસો પણ જશે’ એવા કાળચક્રના નિયમનો આધાર લઈને, કોઈ સંકટમાં જ સહગુણો અને શીલની વૃદ્ધિ થાય છે એ તત્ત્વ પર યદ્વા રાખીને અને કોઈ પ્રારબ્ધવાદનો આશ્રય લઈને એમ કોઈ ને કોઈ રીતે દરેક જણ આવી પડેલા દુઃખને સૌમ્ય કરવાનો કે નિદાન તેને ભૂતવાનોયે પ્રયત્ન કરે છે. દુઃખમાં આગળપાછળના સુખની કલ્પના કે આશા ન કરતાં સ્થિર રહેવું એ માણસ માટે શક્ય નથી. ભૂતકાળની સ્મૃતિથી કે ભવિષ્યકાલની આશાથી ગમે ત્યાંથીયે સુખનો રસ લીધા વગર માણસ રહી શકતો નથી. દુઃખમાંયે અને તેટલો વખત સુખમય કલ્પનામાં ગાળવાનો તેનો પ્રયત્ન હોય છે. દુઃખનું વર્ણન કરીને પણ દુઃખનો હાર હજારો થાય છે. માટે જ માણસ તેનું ફરીફરીને વર્ણન કરે છે. ગમે તેમ કરીને દુઃખને હજારું કરવા તેનો પ્રયત્ન હોય છે એ વાત ખરી. ગરીબીથી ત્રામોલા, અન્નપાત્રથી દુઃખોલા, વ્યાધિથી પીડાએલા, આપત્તિ, ચિંતા અને ઘડપણથી ઘેરાયેલા અને

સંસારના તાપત્રમથી બળેલા—બધા દુઃખોની વિસ્મૃતિ ધ્રુવે છે. આ હેતુથી કોઈ તે જ સ્થિતિમાં સ્વચ્છંદી થઈ ને કુમાર્ગે ચડી જાય છે. કોઈ વ્યસનથી પોતાના દુઃખને વિસારે પાડવાના પ્રયત્નમાં વધારે દુઃખી થાય છે, કોઈ કામનિક ક્રિયાકાંડ તરફ વળે છે તો કોઈ બાવાવેરાગીના નાદે લાગીને ક્રીમિયાના ફંદામાં પડી જાય છે અને સર્વસ્વનો નાશ કરે છે. કોઈ દૂર, હું જેવા જપના ભ્રમમાં પડે છે.

આપણા સમાજમાં માણસને પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો અને ધ્રુવોએ પૂરી કરી લેવા માટે પ્રામાણિક માર્ગો ધણા જ ઓછા હોવાથી અથવા દુઃખના દિવસો જેમતેમ સહન-ઝવનતિના કારણ શીઘ્રતાથી કાઢવા એ જ કોઈ કોઈ પ્રસંગે ધર્મ અને ધર્મનું વલ્લ મનાયેલો હોવાથી સમાજની સ્થિતિ સુધારવાને જે પુરુષાર્થની અને સદ્ગુણોની જરૂર છે, તેની વૃદ્ધિ થવાને બદલે બિલકુલ અકર્તૃત્વ અને પંચુતા જ આપણામાં વધતાં ગયાં છે. આપણા સમાજમાં દુર્ગંજ, અસહાય અને પંચુ માણસમાં જ વિશેષ ધાર્મિકતા જણાય છે, એનું કારણ આ જ છે. સ્ત્રીઓમાં અને તેમાંયે વૈધવ્યને લીધે જેમનો દમ્બેશાં દુઃખ અને અડચણો સાથે સંબંધ નોડેલો છે તેમનામાં ધાર્મિકતા વિશેષપણે દેખાઈ આવે છે, એનુયે કારણ આ જ છે. સુખપ્રાપ્તિની નિરાશામાં, પરલોકના સુખની આશાને લઈને ગમે તેવાં ધાર્મિક વ્રતો કરતાં રહેવું તેના કરતાં દુઃખ ભૂલવાનો બીજો માર્ગ જ જ્યાં ધર્મ કે સમાજે રાખ્યો નથી તેવી સ્થિતિમાં તે દુર્ભાગી વિધવાઓ બીજું શું કરે? આપણી ઈશ્વરભક્તિ મોટે ભાગે સાંસારિક દુઃખો અને અડચણોમાંથી જ નિર્માણ થયેલી જણાઈ આવે છે. સુખની નિરાશાથી અને વ્યાવહારિક દુર્ગંજતાથી પેદા થયેલો વૈરાગ્ય, ઈશ્વરભક્તિ દ્વારા માન-પ્રતિષ્ઠા મળવા લાગ્યા પછી—અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આવ્યા પછી બદલાઈ જઈ તેનું રૂપાંતર સુખસગવડ અને ભોગવિલાસમાં થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? જે ઈશ્વરભક્તિમાં જ્ઞાન, જિજ્ઞાસા અને નિષ્ઠાનો સંબંધ નથી તે ભક્તિ છેવટ લગી ક્યા આધારે ટકી રહેવાની?

માટે ધાર્મિકતાના નામે આપણામાં અનેક વ્રતો અને ઉપવાસની રૂઢિ જણાતી હોય તોયે તેનાથી આપણામાં સંયમ, ત્યાગ, ઉદારતા, દયા વગેરે ધર્મભાવનાઓ વધી નથી. તેને લઈને વ્યક્તિના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ સમાધાન અને શાંતિ દેખાઈ આવતાં નથી; કારણ કે વ્રતો અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડની પાછળ આ લોક કે પરલોકની ભોગેચ્છા અને મુખેચ્છા જ હોય છે, એવું ભાવિકોના તે વખતના ચિત્તની તપાસ કરતાં જણાય છે. સાચું જોતાં, સાંસારિક સુખની જ ઇચ્છા જેમના મનમાં હોઈ તેની પ્રાપ્તિનો યોગ્ય માર્ગ ન મળવાને લીધે જેઓ ઈશ્વરભક્તિ તરફ વળેલા હોય છે, તેઓ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતાં સુખની આશાથી સહેજે દંબી બને છે. સંસારનાં દુઃખોનો નાશ કરવા માટે જરૂરી યોગ્ય માર્ગનો અભાવ, ઈશ્વરભક્તિથી ચનારા દુઃખનાશનાં, મુક્તિનાં અને તેને લીધે મળનારા આનંદની અતિશયતાનાં કાષ્ઠનિક વર્ણનો, ગૃહસ્થાશ્રમી સંજ્ઞન કરતાં નિવૃત્તિપરાયણ વ્યક્તિને સમાજમાં મળતી પ્રતિષ્ઠા વગેરે અનેક કારણોને લીધે ભ્રમ, અજ્ઞાન, ભોળપણ અને તે સાથે ખીજી બાજુથી દંભ, કપટ, ધૂર્તતા વગેરે દોષો અને દુર્ગુણો સમાજમાં વધતા ગયા છે. યોગ્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જોઈતા યોગ્ય માર્ગો અને ઉદ્યોગો સમાજમાં હોય તો લોકોમાં સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થની સહેજે વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ તેને અભાવે ખોટા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ, પ્રામત્સર અને કામનિક ભક્તિ, અંતરમાં સર્વ ભોગેચ્છા અને મુખેચ્છાવાળો વૈરાગ્ય, દંભ, ધૂર્તતા વગેરેની જ વૃદ્ધિ સમાજમાં થાય છે. ઉદ્યોગી અને પુરુષાર્થી સમાજમાં પરસ્પર દ્વેષ અને મત્સર વધારે જણાતા નથી. પોતાની ઇચ્છા હોય પરંતુ તે પ્રમાણે પ્રાપ્ત ન થનારી અથવા પ્રાપ્ત થવી શક્ય નથી એવી જીજ્ઞાસી સુખમય સ્થિતિ માટે દ્વેષ થતો હોય છે. પણ ઉદ્યોગ અને પ્રયત્નથી આપણે પણ સુખી થઈ શકીએ એવી ખાતરી કે વિશ્વાસ રાખવા જેવી પરિસ્થિતિમાં દ્વેષનો ઉદ્ભવ થતો નથી. જે સમાજમાં સુખી થવાને માર્ગો જ મોકળા હોતા નથી, ધાર્મિક, સામાજિક વગેરે માન્યતાઓને લીધે જ્યાં આવી બાજતોનો પ્રતિબંધ.

કરેલો હોય છે, ત્યાં જ પરસ્પર અધિક દ્વેષ અને મત્સર દેખાઈ આવે છે. ખીજાનું સુખ જોઈને ઈર્ષ્યા આવવાની વૃત્તિ તે જ સમાજમાં ઘણી વધેલી હોય છે. આ બધી બાબતો આપણી અવનતિનાં કારણો છે અને તેથી આજસુધી આપણી અનેક રીતે અવનતિ થતી આવી છે. આ પર વિચાર કરીને આપણે આ સ્થિતિ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો. જોઈએ. પ્રામાણિકપણે ઉપયોગી કાર્યો અને પરિશ્રમ કર્યા પછી દરેકની યોગ્ય જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓ પૂરી કરી શકાય એવી વ્યવસ્થા સમાજમાં નિર્માણ કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઉદ્યોગ કરીને પણ સુખી થવામાં પ્રતિબંધક ધાર્મિક અને સામાજિક કલ્પનાઓ અને રીતિ-રિવાજોનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે વગર ધર્મને નામે જે પાખંડ, ભક્તિને નામે જે અકર્તૃત્વ અને પંશુતા, ઈશ્વરને નામે જે દંભ અને સંયમના નિમિત્તે કામના અને અતૃપ્તિ વગેરે દુર્ગુણોની જે વૃદ્ધિ આપણા સમાજમાં થયેલી છે તેનો નાશ થશે નહીં, અને સમાજ આ દુર્ગતિમાંથી નીકળશે નહીં. ગમે તેવા ક્રિયાકાંડને આપણે ધર્મ, પરાવલંબનને ભક્તિ અને શ્રદ્ધા, અપાત્રતાને વૈરાગ્ય અને દુર્જાળતાને નિવૃત્તિ સમજીએ છીએ. આ બધી સ્થિતિ બદલાવી જોઈએ. એ બધા દોષો આપણે પોતામાંથી જ કાઢી નાખવા જોઈએ. આપણે દૃઢપણે સમજવું જોઈએ કે ધર્મ માણસને કંદી પંશુ ન બનાવતાં સમર્થ બનાવે છે, ઈશ્વરનિષ્ઠા તેનામાં દુર્જાળતા ન લાવતાં બળ પેદા કરે છે, તથા સંયમ અને વૈરાગ્યથી દીનતા કે કામનાની વૃદ્ધિ ન થતાં તે સ્વાધીન થાય છે અને તેનામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવે છે. માટે ધર્મ, ભક્તિ, સંયમ, વૈરાગ્ય વગેરેનાં જ્ઞાનાર્થી જિજ્ઞાસા પરિણામો થયેલાં જણાતાં હોય ત્યાં ખરે-ખર ધર્મ, ભક્તિ વગેરે ન હોઈ અજ્ઞાન, ભ્રમ, દુર્જાળતા અને દંભ જ હોવાં જોઈએ, એમ સમજવાને હરકત નથી.

‘ઈશ્વરેચ્છા’, ‘પ્રારબ્ધ’ વગેરે બાબતો તત્ત્વતઃ ખરી છે કે નહીં તેની ખાતરીપૂર્વક શોધ હજી લાગી નથી અને કંદી પણ લાગી શકશે કે નહીં એ વિશે પણ શંકા છે. પરંતુ આ શબ્દોનો ઇર્થોગ માણસ ક્યારે,

કયે પ્રસંગે અને કઈ રીતે કરે છે અને તે શબ્દોમાંથી કે તે વ્યવસ્થા, કલ્પના, ભાવના, શ્રદ્ધા અને માન્યતામાંથી તે શું મેળવવા છાએ છે, એની તપાસ કરીએ તો તે તે પ્રસંગે તેની મનોવૃત્તિ બીજવરેચ્છા અને પ્રારબ્ધની સાધારણપણે કયા પ્રકારની હોય છે તે શોધી કાઢવું કલ્પનાઓનો સામાજિક શક્ય છે. શક્તિશાળી દીર્ઘ પ્રયત્નો કરતા છતાં સ્થિતિ સાથે સંગ્રહ મનની વિરુદ્ધ અનિષ્ટ થઈ આવે ત્યારે પ્રસંગ અને પ્રયત્નમાંની બધી નાનીમોટી વિગતો અને પ્રકારોને ફરી ફરી પાનમાં ભાવતાં અને તેના પર વિચાર કરતાં અપવશતાં કારણે લક્ષમાં ન આવે અને મનની વ્યાકુળતા શાંત ન થાય એવી દનાશ અને નિરુત્સાહી મનોદશામાં 'ધર્મિરેખા', 'આરબ્ધ'ની કલ્પનાઓ માણસને સૂઝે છે. અનિષ્ટ બની આવે ત્યારે 'ધર્મિરની છાએ એવી જ હતી', 'આરબ્ધ જ એવું હતું', એ કલ્પનાથી એ ટળવું શક્ય જ ન હતું એવી સમજણ કરી લીધા પછી માણસનું દુઃખ કે અસમાધાન કંઈક અંશે સૌમ્ય થાય છે. પોતાના અને બીજાઓનાં જીવનના એવા અપવશતા પ્રસંગે 'ધર્મિરેખા', અને 'આરબ્ધ'ની કલ્પનાને લીધે હતાશ અને દુઃખી મનને જે કોઈ આધાર, આશ્વાસન અને ધીરજ મળતાં હોય છે, તે પરથી આ કલ્પનાઓને સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ મળેલું છે. દુઃખી અને હતાશ મન શાંત થવા માટે કોઈ મદાન વસ્તુનો આધાર શોધે છે. 'ધર્મિરેખા' અને 'આરબ્ધ'ની કલ્પનાઓ જે કોઈ અનુભવ પછી માણસને સૂત્રી હોય તોયે હતાશ સ્થિતિમાં જ માણસ તેનો મોટે ભાગે ઉપયોગ કરતો આવ્યો છે. સુખસંપત્તિમાં કે વૈભવમાં આ કલ્પનાનું અદાપૂર્વક સ્મરણ કરીને ધર્મિર વિષે કૃતજ્ઞતા અને પોતા વિષે નિરહંકાર વધારવામાં એનો ભાગ્યે જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

નિર્સર્ગના સ્વાભાવિક સ્વૃણસદ્ધમ ધર્મો ને શક્તિઓ, મનુષ્યોપયોગી કળાઓ, વિદ્યાઓ, જ્ઞાન તેમ જ માણસમાણસ વચ્ચે પરસ્પર યોગ્ય સહકાર, પ્રેમ, સદ્ભાવના, સદ્ગુણ વગેરે અનેક બાજતો પર માનવી જીવન ચાલેલું છે. નિર્સર્ગના સ્વાભાવિક ધર્મો અને શક્તિઓને પોતાને અનુકૂળ

કરી લઈને, ઉપયુક્ત કલાવિદ્યાઓનો વિકાસ કરીને તેમ જ પરસ્પર વર્તવાના નિયમ-વ્યવહાર વગેરે સૌને સુખદાયક થઈ શકે એવી જાતની સમાજરચના બનાવીને જે માનવસમૂહ વર્તે છે, તેમ જ કાંઈ અનિષ્ટ જાણાતાં જ કુદરતી ધર્મોની વિશેષ સૂક્ષ્મ શોધ કરીને અને પોતાની સમાજરચનામાં, સામાજિક રીતરિવાજોમાં તથા ધાર્મિક કલ્પનાઓ અને શ્રદ્ધામાં યોગ્ય ફેરફાર કરીને તે અનિષ્ટનો નાશ કરવાનો જે માનવસમૂહ પ્રયત્ન કરે છે તેને સુખપ્રાપ્તિ માટે, દુઃખનાશ માટે કે તેને વિસારે પાડવા માટે ઈશ્વર, પારલૌકિક કલ્પના પર આધાર રાખતો ધર્મ, ઈશ્વરેચ્છા, પ્રારબ્ધ વગેરે કલ્પનાઓનો આધાર ધાલું કરીને લેવો પડતો નથી. જે સમાજમાં પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓ પ્રામાણિક માગે પૂરી કરી લેવાની જેટલી વધારે અસકષ્મતા હોય, દુઃખનો નાશ કરવા માટે જોઈતાં ભૌતિક સાધનોનો જેટલો વધારે અભાવ હોય, સમાજમાં પરસ્પર એકબીજાને મદદ કરવાની વૃત્તિ ન્યા ધણી ઓછી હોય અને સરળપણે દુઃખનો નાશ કરવાને સામાજિક અને ધાર્મિક રીતિરિવાજો તથા ધર્મમાન્યતાઓ જેટલી વધારે પ્રતિબંધક હોય તે પ્રમાણુ-માં તે સમાજમાં ‘ઈશ્વરેચ્છા’, ‘પ્રારબ્ધ’ વગેરે કલ્પનાનો ઉપયોગ કરીને દુઃખને શાંત કરવાના પ્રયત્નો વધારે. બીજી બાજુથી વિચાર કરતાં લગભગ નિશ્ચયપૂર્વક એમ પણ લાગે છે કે માણસે પોતાની ભુદ્ધિ ગમે તેટલી વિકસિત કરી હોય અને સમાજરચના ગમે તેટલી સારી બનાવી હોય તોયે માનવજાતિનાં બધાં દુઃખોનો અંત આવશે એમ જાણાતું નથી. કેટલાંયે દુઃખો માણસે વિવેક, સહિષ્ણુતા, જ્ઞાન, સંયમ વગેરેથી અને છેવટે ‘ઈશ્વરેચ્છા’, અને ‘પ્રારબ્ધ’ની કલ્પનાથી શાંત કરવાં જ પડવાનાં. ભૌતિક-શાસ્ત્રમાં અને સમાજરચના બનાવવામાં માણસ આજના કરતાં અનેક-ગણો વધારે ભુદ્ધિમાન થયા પછી ‘ઈશ્વરેચ્છા’, ‘પ્રારબ્ધ’એ શબ્દો—એ કલ્પના કદાચ નાશ પામે તોપણ કેટલાંક દુઃખોમાં તેને વિવેક, જ્ઞાન અને સહિષ્ણુતા વાપરીને પોતાના મનને શાંત કરવું પડવાનું, તો કેટલાંક અટળ અને અસક્ષ્મ દુઃખોને તે તે પ્રસંગે કોઈ પણ કલ્પના, શ્રદ્ધા કે અદૃશ્ય

તત્ત્વ પર અથવા ભાતી પેઢીના સુખની આશા પર ભરોસો રાખીને સૌમ્ય કરવાં પડવાનાં કે ભૂલવાં પડવાનાં; કારણ કે અમર્યાદ વિધના પ્રમાણમાં, તેની શક્તિની અપારતા અને સદ્ગતતાના પ્રમાણમાં, દેટલીયે વિદ્રાસ પામેલી માનવી શક્તિ-શુદ્ધિ હવટે મર્યાદિત અને અપૂર્ણ જ હોવાની. તેના જ્ઞાનનાં કર્તા તેનું અજ્ઞાન જ ક્યારેય પણ અપાર હોવાનું. આમ છે જતાંય પોતાનું દરોજનું જીવન શક્ય તેટલું સમવડાવું, સુખદ અને દુઃખરહિત બનાવવું એ કંઈકે માણસના હાથમાં છે. તેમાંયે અપયશના કે નિરાશાના પ્રસંગે આવે ત્યારે ચિત્તને શાંત કરવા માટે ઈશ્વરેચ્છા અને પ્રારબ્ધની કલ્પનાથી તેને શાંત થયું હોય તો તેમાં કોઈ હોય નથી. પ્રમત્તવાદી માણસ પણ પ્રમત્તને અંતે અપયશ આવ્યા પછી એ કલ્પનાનો આધાર લઈને પોતાનું ચિત્ત શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તે જ શાંત મનઃસ્થિતિમાં તે આગળનો ઉપાય પણ શોધતો હોય છે. કોઈ વાર તેને ઉપાય મળી આવે છે, તો કોઈ વાર ઉપાય ન મળે તોયે તે શાંત મનઃસ્થિતિમાં તેને વિવેક સજ્જે છે અને તેમાં તે સ્થિર થાય છે; જ્યારે જડ અને પુરુષાર્થહીન માણસ પોતાની જડતા અને પુરુષાર્થહીનતાને લીધે નિર્માણ થયેલા દુઃખના પ્રસંગે ઈશ્વરેચ્છા અને પ્રારબ્ધ પરની શ્રદ્ધાનો આધાર લઈને પહેલાં કરતાંયે વધારે ૧/૩ અને પુરુષાર્થહીન બનતો જાય છે. પ્રમત્તવાદી માણસને આ કલ્પનાનો ઉપયોગ ચારંવાર કરવો પડતો નથી; પણ જડ, પુરુષાર્થહીન અને પ્રમત્તહીન માણસનું બધું જીવન જ આ કલ્પનાને આધારે ચાલતું હોય છે. જીવનમાં કોઈક પ્રસંગે વાપરવી પડતી વસ્તુ જે રોજ વાપરવી પડે, કોઈક વખતે લેવી પડતી દવા કે છંજેકશનનો રોજ ઉપયોગ કરવો પડે તો તેનો અર્થ શો સમજવો? તે જ પ્રમાણે જે સમાજમાં સામાન્ય જનતાને વખતો-વખત કોઈ પણ કલ્પનાનો ઉપયોગ કરીને તેના આધારે પોતાનું કંઈ જીવન ગાળવું પડતું હોય અને પોતાના દુઃખને આવા ઉપાયથી જૂઠવું પડતું હોય તો તે સમાજ વિષે પણ શું સમજવું? આરોગ્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગે છે કે દવાનો કદી ઉપયોગ કરવો પડે નહીં એટલી

નીરોગતા જો માણસને સિદ્ધ થઈ ન હોય તોપણ તેનો ઉપયોગ જીવનમાં ઓછામાં ઓછો કરવો પડે એટલી નીરોગતા તો તે પ્રાપ્ત કરે એ જરૂરી છે. આ જ નિયમ માનવી દુઃખો અને ઈશ્વરેચ્છા, પ્રારબ્ધ વગેરે કલ્પનાઓથી તેમનું કરવામાં આવતું શમન એ આત્મોમાં આપણે ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.

‘ઈશ્વરેચ્છા કે પ્રારબ્ધાનુસાર ગદ્યું અને છે’, ‘એ દિવસની નિઃશ્વરી’, ‘કોઈની આશા કરવામાં અર્થ નથી’, ‘જગતમાં, કોઈ કોઈનું નથી’, ‘આ પણ દિવસો જશે’, ‘શરીર રોગનો ભંડાર’, ‘મરણ કોઈનું જીવનસૂત્રને ટળું છે?’ ‘જગત માયાનું બળ્ડર છે’ વગેરે વગેરે ઓઠસવાની પદ્ધતિ ઉદ્ધારો માણસના મોંમાંથી પ્રસંગોપાત્ત હૃદયપૂર્વક નીકળતા હોય છે. આ ઉદ્ધારોમાં જ્ઞાન ભરેલું છે એવો ભાસ થાય છે, એટલે કોઈ કોઈ આને જ જીવન વિષેનો મહાન સિદ્ધાંત સમજીને જીવન જાણીબૂઝીને ઉદાસીનપણે ગાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આપણે એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે આવા ઉદ્ધારો તત્ત્વતઃ ખરા હોય કે ન હોય તોયે તેમને જીવનનાં સૂત્રો બનાવીને તે પ્રમાણે નિત્યનું જીવન ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ભૂલ છે. હતાશ અને નિરુત્સાહ થયેલી, વ્યાધિથી પ્રસ્ત, ગરીબીથી પીડાયેલી, લોકોથી ક્ષમાયેલી, મરણને કાંઠે આવી પહોંચેલી, કોઈ પણ દુઃખથી ભગ્નહૃદય થયેલી અને જીવન જોમનું લગભગ અસફળ થયેલું હોય એવી વ્યક્તિઓનાં મોંમાંથી તેવી સ્થિતિમાં નીકળેલા ઉદ્ધારોને જીવનનો સિદ્ધાંત સમજીને તે પરથી એકંદરે સર્વ માનવીજીવન વિષેનો અભિપ્રાય જાંધવો અને તેને પોતાનું જીવનધ્યેય બનાવવું એ યોગ્ય નથી. એકાંગી સત્યને સંપૂર્ણ સત્ય સમજવું એ ક્યારેય પણ ભૂલ છે. આ ઉદ્ધારો સાથેજ માનવજાતિ વિષે શુભાકાંક્ષી, તેની ઉન્નતિ વિષે આશાવંત, પ્રયત્નશીલ, વિવેકી, અને જીવનની સફળતા વિષે જોમના હૃદયમાં ધન્યતાના ભાવો ભરે છે એવા ઈશ્વરનિષ્ઠ અને પુરુષાર્થી વ્યક્તિઓના માનવજાતિ વિષેના અને જગત વિષેના અનુભવાત્મક અભિપ્રાયોનો પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને

તાત્વિક સિદ્ધાંત તરીકે બધી દૃષ્ટિએ ગ્રાહ્ય સમજતાં પહેલાં તે વચનો કેના તરફથી, કયે પ્રસંગે, કઈ માનસિક અને બાહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી અને જીવન વિષે કેટલા માટે, વિશાળ કે સંકુચિત અનુભવોમાંથી નીકળેલાં છે, એનો આપણે વિચાર કરવો જરૂરી છે. તેવાં વચનો નીકળવાનાં કારણોએ આપણે શોધી કાઢવાં જોઈએ. તે રૂઢ થવાનાં કારણોએ તપાસવાં જોઈએ. આવી રીતે બધી બાબતોથી મોઢ ક્યાં પછી જો તે વચનોની સંપૂર્ણ સત્યતા જોઈ જાય, તો જ તેમને જીવનસિદ્ધાંત તરીકે સમજવાં યોગ્ય ગણાય. તેમ ન કરતાં એકાંગી સત્યને જ આપણે સંપૂર્ણ સત્ય સમજીએ તો તેથી આપણામાં જામક કંપનાની જ વૃદ્ધિ થતી રહેવાનો જ સંભવ છે અને સમાજ જેમ આજ સુધી અવનન થતો આવ્યો છે તેમ આગળ અવનન થતો રહેશે એવો સંભવ છે.

આ સર્વ અવનતિમાંથી અને તે વિષેના આગળના ભવમાંથી મુક્ત થવું હોય તો બૂલભરેલી ધાર્મિક અને સામાજિક કંપનાઓ આપણે ઊડી દેવી જોઈએ. યોગ્ય અને આવશ્યક જરૂરિયાતો ભૂલભરેલાં ધાર્મિક યાત્રા અને ઇચ્છાઓનો વિચાર કરીને તે પૂરી કરવા અને સામાજિક માટે જરૂરી પુરુષાર્થ, જ્ઞાન, સદ્ગુણો, વિદ્યાઓ, વલ્લભાઓનો ત્યાગ કરવાનો વગેરે આપણે પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. આપણાં દુઃખનાં કારણરૂપ અજ્ઞાન, મોહ, આસક્તિ, લોભપતા, જામ, દુર્ગતિ, અસંયમ, સ્વાર્થ વગેરે દોષો આપણે દૂર કરવા જોઈએ. વૈરાગ્યની ખોટી કંપનામાં પડીને મુખમાત્રને આપણે ત્યાગ ન સમજવું જોઈએ. આપણા સંયમમાં ભોગેચ્છા ન હોવી જોઈએ. આપણી ઈશ્વરભક્તિમાં કામના નહીં પણ નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. સંયમથી સ્વાભાવિકપણે સંયમશીલતા અને સંયમચક્તિ આપણામાં વધતી રહેવી જોઈએ. તે આપણા સ્વભાવ જનવો જોઈએ અને તે સાથે જ આપણામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવવી જોઈએ. જીવનનું ધ્યેય આપણે ખરાખર સમજી લેવું જોઈએ. મુખપ્રાપ્તિ માટે, દુઃખનાશ માટે વિવેકયુક્ત પુરુષાર્થ આપણે વધારવો જોઈએ. વૈષક્રિયક મુખ અને સ્વાર્થની કંપનાઓ

ત્યાગ કરીને આપણે સામુદાયિક અને વ્યાપક સુખ, લાભ અને હિતને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. જીવનભર હાડમારી, દુઃખ, અપમાન, ગરીબી અને વિદ'ભણા સહન કરવાનું શીખવનારા તત્ત્વજ્ઞાનને આપણે ત્યાગ્ય સમજવું જોઈએ.

૧૧

મનુષ્ય અને સેવાધર્મ

માણસ પોતાના બૌદ્ધિક બળથી જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હોય છે એવું આપણે સમજીએ છીએ. પરંતુ તે સર્વશ્રેષ્ઠ ખરું નથી. તે શ્રેષ્ઠતા તેને કેવળ બૌદ્ધિક બળથી પ્રાપ્ત થયેલી ન હોઈ તેના બીજા વાત્સલ્યનું મહત્ત્વ અનેક સદ્ગુણો તે માટે કારણભૂત છે એમ તે વિષે થોડા વિચાર કરતાં આપણા ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. બૌદ્ધિક વિકાસની સાથે જો માણસની માનસિક વૃદ્ધિ થયેલી ન હોત તો તેનામાં આજની માનવતા ન દેખાતાં તે એક છુદ્ધિવાન પશુ બન્યો હોત અને છુદ્ધિ સાથે તેનામાં પશુતાની કેવળ વૃદ્ધિ થયેલી જણાઈ આવત. માણસમાં માનવતા આવવા માટે જે સદ્ગુણો અને સદ્વૃત્તિઓ કારણ બનેલી છે તેમાં સેવાવૃત્તિ એ ધણી મહત્ત્વની વૃત્તિ સમજવી જોઈએ. પ્રેમ, વાત્સલ્ય, માતાપિતાભાવ, કડુણા, મૈત્રી, પરોપકાર વગેરે બધા ભાવો અને ભાવનાઓનો સેવાવૃત્તિ સાથે સંબંધ છે. આ સેવાવૃત્તિમાંથી જ સેવાધર્મની ઉત્પત્તિ છે. આ ધર્મને લીધે વાત્સલ્યનું મહત્ત્વ છે. માતૃપિતૃભાવનો સંબંધ વાત્સલ્ય સાથે જ છે, એટલું જ નહીં પણ વાત્સલ્ય જ માતાપિતાની સંપત્તિ છે અને એ જ તેમની સાચી શક્તિ છે. આ વાત્સલ્યમાંથી જ તેમની સેવાવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે. તે વાત્સલ્ય અને તે સેવાવૃત્તિને લીધે ભાવિ પેઢીનું પોષણ, સંજોગન અને સંવર્ધન થાય છે. જનતા કષ્ટો, અડચણો અને દુઃખો સહન કરીને, પોતાનાં બાળકોને સુખી કરવાનું

શિશુઓ કોઈ પણ માને આ વાત્સલ્ય દ્વારા મળે છે. સેવાની અત્યંત ઉત્કટ ભાવના અને તદનુરૂપ કાર્યો આ વાત્સલ્યમાંથી જ પ્રકટ થાય છે.

દરેક માણસને સેવાનો પ્રથમ લાભ તેની મા પાસેથી મળ્યો છે. તેના હૃદયના વાત્સલ્યમાંથી જ તેની વૃદ્ધિ થયેલી છે. જન્મેનું જાળક પોતાની

મા પાસેથી અનેક પ્રકારે સેવા લેતું લેતું માણસ માતૃઋણ અને છે. તેનું જીવન સંપૂર્ણ રીતે મા પર અવલંબેલું છે. તેના વાત્સલ્ય અને સેવાવૃત્તિનો જ તેના

જીવનને તે વખતે મુખ્ય આધાર હોય છે. આ દૃષ્ટિથી નાનપણનો વિચાર કરતાં બધી રીતે અને બધી જાણુથી અસમર્થ અને પરાધીન સ્થિતિમાંથી માતા જ તેને ધીમે ધીમે સમર્થ અને સ્વાધીન બનાવે છે. તે માટે તેણે દરેક રીતે તેની સેવા કરવી પડે છે. રાતદિવસ તેના તરફ જ તેણે બહુ લક્ષ રાખવું પડે છે. વાત્સલ્ય સિવાય આ ચર્ધ શકે નહીં. પ્રેમ સિવાય વાત્સલ્ય નહીં. ઉત્કટ ભાવના સિવાય પ્રેમ ટકી શકે નહીં. આ ઉત્કટતા, પ્રેમ, સેવાવૃત્તિ અને વાત્સલ્ય જો માતામાંથી કાઢી નાખીએ તો તેનામાં માતૃવરૂપે શું બાકી રહે? તે કેવળ સ્ત્રીરૂપ રહેશે. જીવનની દૃષ્ટિથી કેવળ સ્ત્રીરૂપની શી કિંમત માનવામાં આવશે?

આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સ્ત્રીઓમાં રહેલા માતૃભાવ અને સેવા-ભાવ સારાપે જગતની સેવા કરે છે એમ કહેવું પડે છે. તેમની તે ભાવના-

ઓને લીધે જગતનું પાલન, પોષણ, સંગોપન અને સેવાવૃત્તિનો વિકાસ સંવર્ધન થાય છે. તેમની સેવાભાવનાને લીધે દરેક

પેઢીમાં મનુષ્યત્વ આવે છે. જગતમાં આજ સુધી ચર્ધ ગયેલા મોટા ઝાનીવિઝાની, મોટા રાજકારણી, મુસ્લિમ, યોદ્ધાઓ, મોટા ધર્મસંસ્થાપકો, પેગંબર કે અવતારી તરફિ મનાયેલા બધા પોતપોતાની માતાની સેવાવૃત્તિ અને વાત્સલ્યનો લાભ લેતા લેતા મોટા થયેલા હોય છે. અને યાહુ જમાનાના તેવા મોટા પુરુષો પણ આ વિષે પોતાની માતાઓના ઋણી છે. જન્મથી જોની મા મરણ પામેલી હોય તેને પણ બીજી કોઈ પણ સ્ત્રીના માતૃવનો આધાર મળેલો હોવો જોઈએ. કોઈની

પણ સેવાભાવના પર જ તેનું પાત્રનપોષણ થયું દશે. આ પરથી જોતાં આપણે એકેએક સ્ત્રીપુરુષ, મનુષ્યમાત્ર માતૃત્વના કાણી છીએ. જેમ જેમ બાળક મોટુ થાય છે તેમ તેમ તેને પિતા, ભાઈ, બહેન તેમ જ નિકટના સંબંધીઓનાં વાતસલ્ય, પ્રેમ અને સેવાભાવનો લાભ મળવા લાગે છે. તે વિના તેનું જીવન ચાલી શકતું નથી. માણસ જેમ જેમ મોટા થાય છે, તેની જીવન વિષેની જરૂરિયાનો વધતી જાય છે અને તેનો સંબંધ વ્યાપક થતો જાય છે તેમ તેમ માતા ઉપરાંત પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓનાં પ્રેમ, મદાનુભૂતિ, સેવા અને સહકારની તેને જરૂર પડે છે. આ રીતે તેના જીવન માટે બીજાઓનીયે સહભાવનાઓની આવશ્યકતા જણાવા લાગે છે. આ ક્રમે વધતાં વધતાં માણસ ન્યારે કાર્મિક સમર્થ થાય છે ત્યારે એક બાબતથી તે બીજાઓની સહાનુભૂતિ, પ્રેમ અને સહકારનો સ્વીકાર કરે છે તો બીજા બાબતથી પોતાની તે જ ભાવનાઓ વડે બીજાઓની સેવા કરવાને લાયક અને છે. તે વખતે તેને જેમ બીજાઓની સેવા લેવી પડે છે તેમ સેવાવૃત્તિથી બીજાઓને મદદ પણ કરવી પડે છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં આપણે બધા માણસો - માણસજન પરસ્પરના પ્રેમ, કુશળા, વાતસલ્ય, સેવાભાવ વગેરે જેની સહભાવનાઓ પર પોતાનો જીવનવ્યાપાર ચલાવતા આવ્યા છીએ. આપણા સદ્ગુણો જ આપણા બધાને પરસ્પર ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ રીતે માનવજીવન પરસ્પર મદદથી ચાલે છે. નાનપણમાં આપણાથી વડીલ અને જ્ઞાની માણસોની વાતસલ્ય, પ્રેમ વગેરે ભાવનાઓ દ્વારા આપણે સેવા લઈએ છીએ તો મોટપણમાં તે જ ભાવનાઓ પોતાનાં સંતાન વિશે રાખીને આપણે તેમની સેવા કરીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે નાનપણમાં આપણી સંભાળ રાખનારા અને અનેક રીતે આપણા કલ્યાણ માટે એકસરખા પ્રયત્નો કરનારા માણસો વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે આપણે તેમની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સેવા કરીએ છીએ. નાનપણમાં માણસ જેમ અસમર્થ અને પરાધીન હોય છે તેમ ઘડપણમાં, રોગી અવસ્થામાં અને જીવનના અંતે પણ તે પરાધીન થઈ જાય છે. તે વખતે સેવા આપવાનો તેનો કાળ પૂરો થાય છે અને તેને સેવા લેવાનો પ્રસંગ આવે છે. આવે

સમયે પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેની સેવા કરવી એ ચાલુ પેઢીનો ધર્મ છે. સેવા કરનાર જુદા ચામ ત્યારે તેને પણ ભવિષ્યની પેઢી પર અવલંબીને રહેવું પડે છે. જન્મથી માણસ પરાધીન હોય છે અને જીવનના અંતે પણ તે પરાધીન થાય છે. પહેલાં તેને આગલી પેઢી પાસેથી સેવા લેવી પડે છે, વચ્ચે કાળમાં તે સેવા લે છે અને મેંવા આપે છે, અને છેવટના દિવસોમાં તેને પછીની પેઢી પાસેથી સેવા લેવી પડે છે. એટલે માનવી જીવન ક્યારેક સ્વાધીન તો ક્યારેક પરાધીન હોવાથી તેમાં સેવા કરવાના અને સેવા લેવાના પ્રસંગ આવે છે. તે તેમને ટાળી શકતો નથી. તેમાંથી આવી પરાધીન અવસ્થા છોડી દઈનેયે જીવનનો વિચાર કરીએ તો એમ જણાઈ આવે છે કે કોઈ પણ માણસ કેવળ પોતાના એકલાના સામર્થ્ય અને શક્તિબુદ્ધિ પર પોતાનું જીવન ચલાવી શકતો નથી. તેથી જ કુટુંબ, ગામ, સમાજ, દેશ, રાષ્ટ્ર એમ એક કરતાં એક વધારે વ્યાપક એવી માનવી સંસ્થાઓ બનતી આવી છે. એ બધામાં પરસ્પર સહકારવૃત્તિ અને સેવાધર્મ—પરસ્પર ઉપયોગી થવાનો ભાવ—હોય તો જ તે સંસ્થાઓ કાર્યક્ષમ, સમર્થ અને ટકાઉ રહી શકે છે અને માનવજાતિની પેઢીઓ વધારેમાં વધારે સુસંઘટિત, સુસંસ્કૃત, વ્યવસ્થિત, તેજસ્વી, કૃતૃત્વવાન અને ઉન્નત પેઢાં થઈ શકે છે. તે બધાનો આધાર આપણી સેવાપરાયણતા અને સેવાધર્મની આપણી નિષ્ઠા પર છે.

આ સેવાધર્મ પર જ માણસ નાનાનો મોટો થાય છે. આ સેવાધર્મ શ્રીઓમાં ન હોત, તેમના હૃદયમાં માતૃત્વને સ્થાન ન હોત તો જગતમાં માનવતા નિર્માણ જ થઈ ન હોત. તેથી જગતમાં માતૃત્વનો મહિમા ધણો મોટો માનવામાં આવ્યો છે. વાત્સલ્યને લીધે જ તેને મહત્ત્વ મળેલું છે. જીવનમાં જ્યારે જ્યારે કંઈ પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ત્યારે તેમાંથી પોતાને હાડવવા માટે કોઈ પણ કરુણાશીલ, પ્રેમલ અને સમર્થ વ્યક્તિની આપણને જરૂર લાગે છે. આ બધા ભાવો વાત્સલ્યમાં છે અને તે વાત્સલ્ય માતામાં ભરેલું છે. નાનપણમાં માતા જ આપણને સર્વસ્વ લાગે છે. રાગી અવસ્થામાં પણ માણસને વાત્સલ્યની જરૂર લાગે છે.

તેથી માંદા માણસને વાત્સલ્યપૂર્ણ ભાવથી, પ્રેમથી સેવા કરનારો માતા જોવો લાગે છે. કેટલાક સંતોએ પરમેશ્વરને માતાની તો કેટલાકોએ પિતાની ઉપમા આપી છે. તેનો અર્થ એ જ છે કે માણસને આખી જિંદગી માતૃપિતૃભાવની, વાત્સલ્યની અને પ્રેમપૂર્ણ સેવાની જરૂર છે.

જીવનની પહેલી ક્ષણથી માંડીને છેવટની ક્ષણ સુધી માણસને સેવાની જરૂર છે. સેવાધર્મ પરની નિઠા સિવાય સાચી સેવા થઈ શકતી નથી.

અધા સહજીવોનો આ ધર્મમાં અંતર્ભાવ છે. સહ-

જીવનઘ્યાપી જીવજીવોનો લીધે માનવતાનો વિકાસ થતો આવ્યો છે.

સેવાવૃત્તિ જગતમાં જોટલા ધર્મો છે તે દરેકમાં સદ્ભાવો

અને સહજીવોનું મહત્ત્વ માનેલું છે. અને કોઈ પણ

સદ્ભાવ કે સહજીવને તપાસીએ તો તેમાં સેવાનો સંબંધ જ જણાઈ આવશે. પ્રેમ, કરુણા, મૈત્રી, બંધુભાવ, સહકારભાવના તેમ જ ઉદારતા,

પરોપકારવૃત્તિ, સમાજ, દેશ, રાષ્ટ્ર વગેરે વિશે ભક્તિ—એ અધામાં સેવાવૃત્તિ જ પ્રધાનપણે છે એમ દેખાઈ આવશે. સહજીવો પર જ જગતના

કુખ્યાણનો આધાર છે. એમાંથી આ યોધ નીકળે છે કે આપણામાં પરસ્પર સેવાભાવ હોવો જોઈએ. તે સેવાભાવ કોઈ જગ્યાએ માતાપિતાના

પ્રેમ અને વાત્સલ્યમાંથી પ્રકટ થતો દેખાઈ આવશે તો કોઈ જગ્યાએ ભાઈબહેનના પ્રેમ અથવા મિત્રપ્રેમરૂપે વ્યક્ત થતો આપણને દેખાશે અને

તે જ વળી કોઈ જગ્યાએ દાન, પરોપકાર, ઉદારતા, કરુણા, સહાનુભૂતિ, સહકાર વગેરે દ્વારા જણાઈ આવશે. તો તે કોઈ જગ્યાએ પતિ-પત્નીના

સંબંધમાં પરસ્પરના જીવનમાં પૂરેપૂરો ભરાયેલો દેખાઈ આવશે. આ રીતે સેવાભાવનાના આધારે જ અધી માનવજાત જીવે છે એમ આપણા

અનુભવમાં આવશે. આ ભાવનાની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ થતા માટે માનવી-જીવનમાં સેવાધર્મનું મહત્ત્વ સમજવું અત્યંત જરૂરી છે.

આ લેખની શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે કે માણસમાં બીજાનું પ્રાણીઓ કરતાં બુદ્ધિ વધારે છે તોપણ કેવળ તે બુદ્ધિના બળ પર તે આજની

શ્રેષ્ઠતાએ પહોંચેલો છે એવું નથી. આ આખનમાં તેની બુદ્ધિ કંઈક અંશે કારણ છે એમાં સંશય નથી. પણ સદ્ગુણોના રૂપે ધણે અંશે વ્યાપક દશાએ આવેલો સેવાભાવ માણસમાં વધેલો ન હોત તો આગની શ્રેષ્ઠતાએ પહોંચવું તેને કઠી શક્ય થયું ન હોત. માણસ જેમ બુદ્ધિપ્રધાન જીવ છે તેમ તે સામાજિક પ્રાણી પણ છે. સમાજ સિવાય તેનું અસ્તિત્વ નથી. અસ્તિત્વ નથી એટલે જે સાંસ્કૃતિક અવસ્થા પર આજે તે છે તેવી અવસ્થા તેને માટે સંભવિત નથી. તે સાંસ્કૃતિક અવસ્થાની વૃદ્ધિ સેવાધર્મની નિશા વગર થશે નહીં. તેની નિશા નિર્માણ કરવા અને દૃઢ કરવા માટે અનેક મહાપુરુષોએ આજ સુધી પ્રયત્ન કરેલો છે. દેશ, કાળ અને પ્રસંગાનુસાર સેવા અને સદ્ગુણોનું મહત્ત્વ તેમણે જુદી જુદી રીતે વર્ણવેલું છે. ત્યાગ વગર સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થતી નથી, એટલું જ નહીં પણ તે વગર સદ્ગુણો ટકવા શક્ય નથી. તેથી તેમણે ઘણા આગ્રહપૂર્વક ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે. એક બાબુથી ત્યાગ અને બીજી બાબુથી કોઈનું પણ હિત, આ જાને વાતો સાધવાનું સામર્થ્ય કોઈ પણ સદ્ગુણમાં હોવું જોઈએ. તેમ તે હોય તો જ સદ્ગુણ આત્મકત્યાણુકારી અને પરહિનકારી ધર્મ પ્રભાવશાળી હશે છે. પરહિનકારી ધર્મમાં પણ આપણા ચિત્તમાં સેવાભાવ ન હોય તો તે કાર્ય દ્વારા આપણી ઉન્નતિ થશે એવી ખાતરી નથી. કારણ તેનાથી આપણા મનમાં ક્યારેક અહંકાર પેદા થશે. ક્યારેક તે કાર્ય આપણે લાચારીથી કરતા હોઈએ અને તેથી તે ટાળવા માટે આપણા મનનું વલણ રહેતું હોય અને એ પૈકી કશું જ બની ન આવે તો તે કાર્ય આપણામાં કલ્યાંતરે જડના લાભે અથવા આપણામાં યુક્તિભીતિ પેદા કરે. માટે કોઈ પણ કાર્યમાં આત્મકત્યાણુ અને પરહિન એવા બે હેતુ અને સામર્થ્ય હોય તો જ તેનાથી પોતાની અને બીજાઓની ઉન્નતિ થવી શક્ય છે. આપણા કાર્યમાં, કર્મમાં એવું સામર્થ્ય આવવા માટે આપણા મનમાં સેવાભાવ હોવો જોઈએ. અને તેવો ભાવ હમેશા ટકી રહે તે માટે આપણામાં સેવાધર્મ પર નિશાની જરૂર છે.

આપણા તરફથી થતાં કર્મો આ નિષ્ઠાથી થતાં રહે તો આપણામાં માનવતા વધતી રહેશે અને આપણો સમાજ માનવસમાજ તરીકે જગતમાં ટકી રહેશે. યોગ્ય કર્મ સિવાય જીવન ચાલી ન શકે.

ત્યાગ અને શુદ્ધ વિવેક સિવાય યોગ્ય અને અયોગ્ય કર્મો વચ્ચેનો ભેદ આપણે ઝોળખી શકીશું નહીં. સેવાધર્મ સિવાય કેવળ કર્મથી આત્મકલ્યાણ અને પરહિત સધાશે નહીં.

સેવાધર્મથી આપણે વર્તીએ તો જ આપણામાં પરસ્પર સહકાર રહેશે. આપણે બધા એકમેક માટે ઉદાત્ત ભાવનાથી સહન ન કરીએ તો આપણામાં પ્રેમ, વિશ્વાસ આદિ ભાવો પેદા થશે નહીં અને વંધશે પણ નહીં. પ્રેમ, વિશ્વાસ સિવાય ઐક્ય નિર્માણ નહીં થાય. ઐક્ય ન હોય તો સમાજ ટકશે શક્ય નથી. ત્યાગ સિવાય આપણામાં ઉદાત્તતા નહીં આવે. ઉદાત્તતા વગર આપણે એકબીજા માટે સંતોષથી થોડુંકાણું સહન કરી શકીશું નહીં. સંયમ વગર સાચો ત્યાગ સધાશે નહીં. સાચા ત્યાગ વગર સંતોષ રહેશે નહીં. સંતોષ ન હોય તો આત્મકલ્યાણ થવું શક્ય નથી. આ બધા ગુણો સેવાધર્મ અને કર્તવ્ય પર નિષ્ઠા સિવાય સધાશે નહીં. આ બધામાં પરસ્પર એવો સંબંધ છે કે તેમને એકબીજાથી જુદા મળી શકાય તેમ નથી.

પુત્ર માટે બધી રીતે સહન કરવાનું માતાપિતાને કોણ શીખવે છે ? દેશ માટે પ્રાણ અર્પણ કરનારા, તે માટે હંમેશા દુઃખો સહન કરનારા, ધર્મ માટે બલિદાન આપનારા, કુટુંબમાં પરસ્પર સંતોષથી સહન કરનારા — આ બધાને પોતાની નિષ્ઠામાંથી જ બધું સહન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપણું આ માનવજીવન આ નિષ્ઠા પર જ ચાલેલું છે. પોતાની વૈયક્તિક અક્યણોને, પોતાનાં વૈયક્તિક દુઃખોને ન ગણકારતાં આપણે એકબીજાને માટે સંતોષથી જ સહન કરીએ છીએ તેના પર જ આપણા બધાનું જીવન ચાલેલું છે. આ સહન કરવામાં ન્યાં બાધા આવે છે — ન્યાં કેવળ સ્વાર્થથી આપણે વર્તીએ છીએ ત્યાં માનવતાનો વિકાસ બંધ પડે છે. આ વિકાસ હંમેશા ચાલતો રહે એવી આપણી ઇચ્છા હોય

તો આપણે પોતાના દરેક કર્મમાં કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સેવાભાવના રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જન્મથી માંડીને અંત મૃત્યુ માનવજાતિના સદ્-ગુણો પર આપણા જીવનનો આધાર છે. માનવજાતિમાં આજે જે કાંઈ ગુણ, સંતોષ, આનંદ અને હિત્વદ દેખાય છે તેમાં આપણી માનવતા જોડેલી આપણા સદ્ગુણો કારણ છે. અને જે કાંઈ દુઃખ, આપત્તિ અને અનર્થ જણાય છે તેમાંયે આપણા દુર્ગુણો કારણ છે. આપણા સદ્ગુણ-દુર્ગુણ, મેવાટ્તિ અને સ્વાર્થ, ધર્મ અને અધર્મનું જ આ અર્થ-પરિણામ છે. આ જાન પ્ધાનમાં સર્પને આપણે જ્યાંએ આપણા જીવનમાં સદ્ગુણોને, મેવાધર્મને મદત આપવું જોઈએ. માનવતાને આપણા જીવનનો આદર્શ સમજવો જોઈએ. આ જાજન આપણે પ્ધાનમાં સર્પિયું તો આપણે જ્યાં સુખી જર્પિયું એમાં મંડાય નથી.

૧૨.

પ્રતિષ્ઠાનો મોહ

પ્રત્યેક મોહ, માણ્યમની હિનનિમાં બાધક અને અવરતિમાં કારણ થાય છે. તેમાંયે માન અને પ્રતિષ્ઠાનો મોહની વિશેષતા એ છે કે, તેનાથી થતી અવરતિ જલ્દી તેના પ્ધાનમાં આવતી નથી; માટે તે જાજનમાં સાધકે તપાદે સાધક રહેવું જરૂરી છે. આ મોહમાંથી તમારે અલિપ્ત રહેવું હોય તો તમારે તમારા પ્ધેયનું અનન જાન રાખવું જોઈએ. તમે દેસાધર્મમાં, રાષ્ટ્રધર્મમાં, સમાજ-સેવામાં કો તો તમારા સદ્ગુણોને લીધે, મેવાટ્તિને લીધે તમારું ગૌરવ કરવાની, તમારું માનઅમાન કરવાની લોકોને હિજા થાય એ સદ્ગુણ છે. પરંતુ એવે પ્રત્યે તમારું ગૌરવ ન કાવતાં, પોતે માન ન લેતાં તમારા અદ્યઅનનું અનુકરણ કરવાનો તમારે તેમને આગ્રહ કરવો અને તેમ કરવામાં તમારું ગૌરવ છે એન તમારે તેમને સમાજવતું જોઈએ. લોકોના મનમાં તમારે વિષે અગે આદર હોય તો તેને તમારું કરવું સંભવશે. તમારે વિષે તેમના મનમાં

રહેલા સદ્ભાવનો તેમના કલ્યાણ માટે ઉપયોગ કરવો એમાં ખરી સેવા છે. જો તમારા મનમાં લોકો વિષે ખરો પ્રેમ જાગ્રત હોય, તમે નિર-
હંકારી હો અને તમે પોતાની ઉન્નતિ વિષે સાવધ હોઈ તમારામાં કાર્ય-
દક્ષતા હોય તો જ તમે આ સાધી શકશો. પણ આ સદ્ગુણો તમારામાં
નહીં હોય તો માનપ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિનિમ્ન મોહમાં તમે વધુ ને વધુ
સપડાશો. વખત જતાં તે તમારું વ્યસન થઈ જશે. માનપ્રતિષ્ઠા સિવાય
સત્કર્મ કરવાની તમારી જુદી નાશ પામશે. જો પ્રમાણે વ્યસની માણસને
કેદી વસ્તુ મળ્યા વગર કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ આવતો નથી તેવી તમારી
સ્થિતિ થશે. દરેક સાદું કર્મ કરતી વખતે તમે તમારી પ્રસંશાની રાહ
જોતા રહેવાના. તે ન મળે તો તમારા મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન થશે. સત્કર્મ
પરની તમારી શ્રદ્ધા નાશ પામશે અને માનવતાની તમારી ઉપાસના છૂટી
જશે. કોઈ તમને માન ન આપે એટલે તે વાત તમને અપમાનની જેમ
દુઃખકર થશે. તેના વિષે તમારા મનમાં ક્રોધ કે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવાનોપે
સંભવ છે. માનની ખોટી ટેવ તમને કેટલે સુધી અવનતિ તરફ લઈ જશે
તે નહીં ન કહેવાય. આજ સારાં કામોમાં પડેલા અનેક માણસો પૈકી
ધણા કાર્ય કરવાને અને તે દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ કરવાને બદલે પોતાની
માનપ્રતિષ્ઠા તરફ વધારે ધ્યાન આપે છે અને તે માટે પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ
રીતે યુક્તિઓ કરે છે, તેમ જ અસત્ય, દંભ, ધૂર્તપણું આચરે છે અને
બહારથી કાર્યનિષ્ઠા અને નિરહંકારીપણું દાખવે છે. આ બાબતમાં સાવધ
નહીં રહે તો તમે પણ તેમના જેવા જ થશો.

માણસ આ મોહમાં એકદમ ફસાઈ જતો નથી. માન આપનાર
અને લેનાર જાનેને આ વાતમાં આનંદ થાય છે. તેને લીધે તે સ્વીકારતાં
આપણે કંઈ બૂઝ કરીએ છીએ એવું પ્રથમ તો લાગતું નથી, બિલકુલ
તેને લીધે આપણે બીજાઓને આનંદ આપીએ છીએ એમ લાગે છે; પરંતુ
આગળ જતાં એમાં કેટલાં અસત્ય, દંભ અને અન્યાયમાં આપણને પડતું
પડે છે એની કદાચ કોઈને પણ આવતી નથી. માનપ્રતિષ્ઠાની એક વાર
ચલ લાગ્યા પછી અને તેનું વ્યસન પડી ગયા પછી માણસની પહેલી સ્થિતિ

- રહેતી નથી. તે દિવસે દિવસે અવનતિ તરફ ધકેલાતો જાય છે. સાત્ત્વિકતાથી રહેનારા, ઉન્નતિ માટે પુષ્કળ સદન કર્યું હોય છે એવા ભક્ત કોટિના માણસો પણ લોકોએ આપેલી માનપ્રતિષ્ઠાને લીધે અને કીર્તિને લીધે પોતાને ધ્વિર માનવા લાગે છે. એટલે મદ અને નશો આ મોહમાં છે કે તે થોડા જ દિવસમાં માણસને પોતાની મનુષ્યતા ભુલાવી દે છે. ‘હું જ આત્મા છું’, ‘હું જ ધ્વજ છું’, ‘હું જ ધ્વિર છું’, એવું ગમે તેમ અસંમદ તેની પાસે બોલાવે છે. માણસનો અહંકાર, તેનો અવિવેક, તેની અસાવધતા અને માનવતા પરનો તેનો અવિશ્વાસ આ જ તેનાં કારણો છે. પોતા વિષેના લોકોના આદરને લીધે તેનો અહંકાર પોષાતો જાય છે, તેને ઉત્તેજન મળે છે. તે અહંકારમાંથી મદ, મદમાંથી નશો, નશામાંથી શુદ્ધિમંદ્રા અને તેને લીધે બધા અનર્થો થાય છે. આ મોહમાં રહેલો મદ અને નશો ઉગ્ર ન હોય તોયે તે આપણી મતિ અને વિવેકને બધિર કરી નાખે છે એમાં શંકા નથી.

આ મોહમાં માણસ સપડાય એટલે પહેલી વાત એ બને છે કે તેની સ્વત્વ પરની અદા ઓછી થાય છે. પોતામાં હોય તે ગુણો સાથે, ન હોય તે ગુણો પણ પોતામાં છે એમ ખતાવવાની મનોવૃત્તિ થાય છે. તે ગુણો વિશે લોકો પ્રશંસા કરે તો તેને સારું લાગે છે. ધ્વિરનો ભક્ત કહેવડાવનારો પણ પોતામાં ન હોય એવી ચમત્કારની શક્તિ પોતામાં છે એવો ભાસ કરાવે છે, અથવા તેવી શક્તિ છે એમ લોકો કહેવા લાગે એટલે તે તેને માન્ય કરે છે. તે આ મોહમાં ફસાઈ જાય છે. પોતામાં ન હોય એ ગુણો વિશે પોતાની પ્રશંસા સાંભળવાની ટેવ પડ્યા પછી બીજાઓના તે ગુણોની પ્રશંસા સાંભળતાં જ તેને ઈર્ષ્યા અને મત્સર થવા માંડે છે. તેમના પર કેટલુંક દોષારોપણ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે સ્વત્વ છૂટી ગયા પછી એક પછી એક અનુચિત બાબત તેના તરફથી થવા લાગે છે. ખરું જોતાં ધનવાન, ઉદાર કે પરોપકારી હોય છે એવું નથી, એટલું જ નહીં પણ તેના દાનમાં દયાવૃત્તિ હોય છે એવું પણ નથી. તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રકાર્ય કરનારાઓમાં વ્યાપક રાષ્ટ્રભાવના હોય છે જ એવું નથી.

તીર્થયાત્રા કે ભજનપૂજન કરનારામાં ઈશ્વરી પ્રેમ, માનવપ્રેમ, અને ભૂતદયા હોય છે જ એમ નથી. આ પરથી આપણે સમજવું જોઈએ કે, ગીતા પર વ્યાખ્યાન આપવું અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન હોવું એમાં ફેર છે. અવિવાહિત સ્ત્રી અને 'અભયર્થ' અવસ્થા એમાં ફેર છે. દ્વિમાસ્ય અને એકાન્તવાસનો જ્ઞાન સાથે સંબંધ છે જ એવું નથી. બગસંપન્ન હોવું અને પવિત્રતા સાધવી એમાં ઘણો ફરક છે. સાધુતા અને તે માટે અલગ વેષ—એનો કશો સંબંધ નથી. આમ હોવા છતાં આ આગમમાં શ્રદ્ધાગુપ્તિથી લોકો દસાઈ જાય છે અને જાણીપૂછીને તેમને દસાવવામાં પણ આવે છે. જે સ્વપ્નો ઉપાસક છે તે ગુણો વિશે નિરદંકાર રહે છે અને પોતામાં ન હોય તે ગુણોનો કદી ભાસ કરાવતો નથી, તેને પ્રતિજ્ઞા કરતાં સત્ય અને માનવતા અનેકગણી શ્રેષ્ઠ લાગે છે.

તમે બાહ્ય વેષથી કે ઉન્નતિને જરૂરી ન હોય એવા એકાદ મત કે નિયમથી પોતાની વિશેષતા દાખવવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. તમારામાં સાદાઈ અને વ્યવસ્થિતતા હોવી જોઈએ. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાને તમે મહત્ત્વ આપો. સદ્ગુણ અને સદાચારને લીધે જે સ્વાભાવિક વિશેષતા તમારામાં જન્માય તેના કરતાં બીજી કોઈ પણ વિશેષતાને તમારા કલ્યાણની દૃષ્ટિથી તમારા મનમાં મહત્ત્વ ન હોવું જોઈએ. વિશેષતાથી માણસમાં જુદાપણું દેખાય છે. જુદાપણને લીધે લોકોમાં તેને વિશેષ કોઈ ભાવ નિર્માણ થાય છે. તેટલા માટે કોઈ પોતાની વિશેષતા બાહ્ય વેષથી, કોઈ ભાષણ કરીને અને કોઈ દર્શ સંકેતથી બતાવે છે. કદાચ તેમાં તેમનો પહેલો હેતુ નિરદંકારનો અને સાવધાનો હોય, છતાં આગળ જતાં ધીરે ધીરે દંભ અને અદંકારની વૃદ્ધિ થાય છે. એકંદરે ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ એવી વિશેષતાનો કશો ઉપયોગ નથી, જિવંતું માનપ્રતિજ્ઞામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

કદાચ તમારા પૈત્રી કોઈ આગળ જતાં ક્રાંતાંતરે શ્રેષ્ઠ થાય અને તેનો રોમ્પ ને મુવર્ખ મદોત્સવ કાજવવાનોયે પ્રસંગ આવે. તે વેળાએ તેને સાવધપણે ટાળવામાં જ તેનું અને જીવંતજોનું પણ કલ્યાણ છે. નહીં તો તે નિમિત્તે તેનો માનપ્રતિજ્ઞાનો મોદ જન્યન થશે. લોકેચ્છાને માન

આપવાના બદાના નીચે અને નિરહંકારના બ્રમ પર તે માટે તે તૈયાર થશે અને છેવટે તેમાં સપડશે. ત્યારે તેને કોઈ જાગૃત કરવા લાગે તો તે તેને શત્રુ જોવા લાગશે. તેને પોતાની ઈર્ષ્યા અને મત્સર યામ છે વગેરે વગેરે કહેવામાં તે પાછો પડશે નહીં; કારણ કે અહંકાર જાગૃત થયા પછી વિવેક રહેવા કાણ છે. આપણે જો સદાયરણી હોઈએ, તે પર આપણી નિષ્ઠા હોય, માનવજાતિનું તેમાં કશુંય છે એવી આપણી ખાતરી હોય, તો આપણે માનવપ્રતિજ્ઞાના મોહમાં કદી પડીશું નહીં. સદાયરણને લીધે આપણામાં જે બળ નિર્માણ થતું જશે, જે શુદ્ધિ વધતી જશે તેનો ઉપયોગ ખીજા કોઈ પણ કામમાં ન કરતાં સદાયરણનું બળ અને શુદ્ધિ વધારવામાં આપણે કરતા રહીશું. માનવતા પર વિશ્વાસ અને સાવધાનતાને લીધે આપણે આ જ આચરના રહીશું. અહંકારમાં માનવતાનું ગૌરવ ન હોઈ તેની વિડંબના છે. ધન, વિદ્યા, બળ, યૌવન, સૌંદર્ય, કળા, સત્તા, એટલું જ નહીં પણ ઈશ્વરભક્તિ ને જ્ઞાનને નિમિત્તે પણ જીવમાં રહેલા અહંકાર જાગૃત થઈને વધતો હોય છે. લોકાદરથી તે પોષાતો જાય છે. પણ આપણે એ બધું ઓળખીને સ્પષ્ટપણે સમજવું જોઈએ કે લોકોની હોશ ખાતર આપણે ભૂક્ષભરેલા માર્ગે લોકરંજનમાં ન પડવું જોઈએ. લોકો આજ આપણને ઈશ્વર બતાવશે અને તેમાંથી આનંદ મેળવશે તો કાલે આપણું મન થતાં નિંદા કરીને તેમાંથી પણ આનંદ મેળવશે અને સમજે કે તેઓ આપણી નિંદા ન કરે અને છેવટે સુધી તે આપણા પ્રશંસક અને પૂજક રહે તો તેને લીધે તેમનું કે આપણું કયું કશુંય સધાશે? એકબીજામાં ન હોય એવા શુભોની પ્રશંસા કરતા રહી કે દોષ સહન કરતા રહી બધાને દંબી બનાવવામાં કેનું કશુંય સધાવાનું છે? આ બંધી બાજુનો વિચાર કરીને તમારે અહંકારથી દૂર રહેવું જોઈએ. ચિત્ત હંમેશા શુદ્ધ રાખીને પોતાની માનવતા વધારવા માટે સદ્ગુણોનો આશ્રય રાખવો એ જ પોતાના જીવનનું કાર્ય છે એમ તમારે સમજવું જોઈએ. જીવનનું ખરું મદદર તમને સમજવા પછી અને જીવનનો શુદ્ધ આદર્શ તમારે ગળે ઝીંપ્યા પછી તમે કોઈ પણ મોહમાં પડશો નહીં. પરમાત્મા

પર તમારી નિષ્ઠા હશે તો તે તમને જ્યાં મોહમાં, વિદ્યમાં અને સંકટમાં સાવધ રાખશે અને તમને માનવતાની સીમા પર્વત લઈ જઈ પહોંચાડશે એમાં મને શંકા લાગતી નથી.*

૧૩

સમશુદ્ધિયોગનું ક્ષેત્ર

તમારો લેખ (‘અહિંસા કે સમશુદ્ધિથી હિંસા?’) મને ગમ્યો. મૂળ શંકા વાંચીને મને એમ વહેમ પડ્યો કે, એ અહિંસાના વિચારની મરકરી કરી છે કે શું? પણ જો સાચે જ કોઈના એવા વિચારો હોય તો તે બાબત જે વિચાર સૂઝે છે તે હું ટૂંકામાં તમારે માટે લખી મોકલું છું.

પોતાનાં સુખદુઃખ, લાભહાનિ, યશઅપયશ, જીવનમરણ, પાપપુણ્ય વગેરે બાબતોમાં અનેક સાચીખોટી દર્પનાઓ આવે અને તેથી મન ચંચળ થતું હોય તે વખતે ચિત્તને સ્થિર રાખીને નમશુદ્ધિના અપદેશનું કર્મ કરતાં આવડે એ માટે સમશુદ્ધિની જરૂર હોય છે. ખીજનાં સુખદુઃખ, ભક્ષાર્થ-પૂરાર્થ, હિંસા-અહિંસા વિષે વિચારશન્ય થવા માટે

સમશુદ્ધિની જરૂર નથી. પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને દાર્દ્રિક ભાવનાઓને લીધે સ્વચ્છનોતી હિંસા કરવામાં અર્જુનને ભય અને પાપ લાગતાં હતાં તે દૂર કરવા માટે ને પ્રસંગનું તેનું કર્તવ્ય અને તેનો ધર્મ સમજાવતાં, ભય અને પાપમાંથી છૂટવાના માર્ગ-ઉપાયરૂપે તેને સમશુદ્ધિનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. ‘કર્મો મને અર્પણુ કર’, ‘મત્પરાયણુ ધર્મને કર્મ કર’, ‘ધર્મિરનું સત્ત્વરપણું ઓળખીને કર્મ કર’, વગેરે જે વચનો ગીતામાં કહ્યાં છે તે નિરદ્વંદ્વરપણે કર્મ કરવામાં આવે, કર્તાપણાનું અભિમાન ન રાખતાં કર્મ કરવામાં આવે, તો એ કર્મનાં સારાં નરસાં

ફળો-પરિણામોથી માણસ અલિપ્ત રહી શકે છે, તેને કર્મનું અંધન થતું નથી એ વાત સમજાવવા અને હસાવવા માટે અને પાપના ભયમાંથી અર્જુનને મુક્ત કરવા માટે કહ્યાં છે. સમજીવિ કહેવાનો હેતુ પણ તે જ છે. મરણ પછી થનારી આપણી ગતિના ભય સાથે પાપનો સંબંધ માનવામાં આવ્યો છે.

આજે આપણી ધાર્મિક કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, માન્યતાઓ તે જમાનાના જેવી રહી હોય એમ લાગતું નથી. વર્ણસંકરતા, પિંડોદક ન મળે તો પિતરોની થનારી હુદંશા, કર્મવિપાક, ધર્મસ્વનામા ફેરફાર પુનર્જન્મ, ક્ષાસક્રિતાને લીધે ભોગવવી પડતી જન્મમરણની પરંપરા, મોક્ષ વગેરે માન્યતાઓ, શ્રદ્ધાઓ અને ભાવનાઓ આજે ઘણી બદલાઈ ગઈ છે. આ સ્થિતિમાં તે કાળનો ઉપદેશ આપણે માટે નથી એમ આપણે સમજવું જોઈએ. તે કાળની ધર્મ વિષેની કલ્પનાને અનુસરીને જ તેમની પાપ વિષેની કલ્પનાઓ હતી, અને તેને અનુસરીને જ પાપક્ષાત્રનતા — પ્રાપશ્ચિત્તોના ઉપાયો પણ કાલ્પનિક હતા.

પરદનૃગૃણ્વન્સ્પૃણ્વન્જિઘ્રન્ એ શ્લોકમાં કહેલી સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ પ્રમાણે જ શસ્ત્રો અક્ષાયવાં-હાડવું, એ તે કાળના દર્શનયોગુ સગભગ સદ્ગત્કર્મ થયેલું હતું. એ જ પોતાનો જન્મસ્થાન ધર્મ છે એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી, અને તે પ્રમાણે જ તેમનો સ્વભાવ બનેલો હતો. ધર્મ માનેલી બાળતો માટે પ્રસંગ આવ્યે પ્રાણ લેવો-દેવો, પ્રાણ લેવા-દેવા તૈયાર થઈ જતું, એ વાતો તેમના નિત્યજીવનમાં સ્વાભાવિક બની ગયેલી હતી. એમાં એમને કંઈ વિશેષપણું જ લાગતું નહીં.

હિંસાનો વિચાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાંનો આપણી વૃત્તિ કે મનને અનુદૂળ લાગતો લાગ આપણે ગ્રહણ કરી લઈએ છીએ, પણ તે સાથે ધાર્મિક મનાયેલી બીજી બાજતોમાંયે તે લોકો કેટલા દુઃખના તે આપણે લક્ષમાં લેતા નથી. કૌપદી રાથેના સંબંધમાં પાંચ ભાઈઓ વચ્ચે દરેલા નિયમનો અર્જુનથી થોડોક ભંગ થતાં જ તેણે તીર્થાટનનું પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું. તે બાજતમાં તેણે કોઈનું કશુંયે માન્યું નહીં.

સાચું જોતાં, આ નિયમભંગ એક બીજા ધર્મનું આચરણ કરવા માટે, શુભ હેતુ માટે તેને કરવો પડ્યો હોય. પણ શુભ હેતુનો આશ્રય લઈ પ્રાયશ્ચિત્ત ટાળવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો નહીં. સમગ્ર ગીતાતત્ત્વ સમજ્યા પછીયે જવદ્યવસ્થાની આગતમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ નથી થઈ તે જોતાં જ, પોતાના પક્ષની, આખી લડાઈની, વિજયની બધી મદાર પોતાના પર છે એમ જાણનાં જાણે, શસ્ત્ર છોડી ચિના પર ચડવા તે તૈયાર થયો. ગાંડીવની યુધિષ્ઠિરે નિંદા કરી ત્યારે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા તે તરવાર લઈને તેમના પર ધસ્યો. આ બધા પરથી એ જ દેખાય છે કે, શસ્ત્ર વાપરવું અને પ્રાણ લેવા-દેવા પ્રવૃત્ત થવું, એ તેમના રોમરોમમાં જોતરેલો સ્વભાવ હતો. અને, આ બધું જતાં હિંસામાં દોષ છે એ પણ તેમને માન્ય હતું; અને તેથી જ, ભારતીય યુદ્ધમાં ચલેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને પાંડવોને કરવું પડ્યું. હિંસાના દોષનું ક્ષાલન બીજી હિંસા જ વડે કેવી રીતે થઈ શકે એ તે કાળના લોકો જ સમજી શકે! પણ એવી 'તેમની ધર્મ', પાપ અને પાપક્ષાલનની કડપનાઓ હતી એ વાત નહીં.

તેથી જ આજે આપણી કડપનાઓ છે એમ કોઈ કહે એમ લાગતું નથી, અને જો તેમ ન હોય તો તેમની સમજુદિનો આધાર આજ આપણને શા કામનો? સારાંશ, અર્જુનને આપેલા ઉપદેશ પરથી આપણાં આજનાં કર્તવ્યો આપણે કરાવી શકીએ નહીં. કારણ કે કાળના વહેવા સાથે ધર્માધર્મની ગામતના આપણા વિચારો બદલાયેલા છે, તથા શિક્ષણ, સંસ્કાર, અનુભવ, અને પરસ્પર સંબંધમાંયે ફરક પડી ગયો છે.

સમજુદિ, સ્થિરજુદિ, સદ્ગુણકર્મ, વ્યક્તિગત કલાસક્તિ છોડીને ફરેલું કર્મ, વગેરે પરથી એક કર્મ સારું કે નરસું (યોગ્ય કે અયોગ્ય) તે કરાવી શકાય નહીં. સારાનરસાની પરવા ન કરવી

ધર્મ્યં કર્મ એમાં સમજુદિનો આભાસ આવવાનો સંભવ છે.
ઠરાવનાનો દૃષ્ટિ સતત અભ્યાસ (મહાવરા)ને લીધે સ્થિરજુદિથી સદ્ગુણજુદિ કરતાં આવડે એ સંકેત છે. વ્યક્તિગત

લાલની દૃષ્ટિ મુખ્ય ન રાખતાં, સામુદાયિક લાલની દૃષ્ટિએ કરેલાં કર્મો ફલાસારહિત છે એમ માની શકાય. માટે એટલા પરથી જ એવાં બધાં કર્મો નિર્દોષ જ છે એમ ન કહી શકાય. કર્મોની સદોપતા-નિર્દોષતા એ કેવળ સમવિષમ ભુદ્ધિ પરથી કે સકામ-નિષ્કામ હેતુ પરથી હરતી નથી. તે કર્મ ન્યાય અથવા ઉચિત છે કે નહીં તે જોઈ તેની યોગ્યતા અથવા અયોગ્યતા જોવાની હોય છે. સમભુદ્ધિ, સ્થિરભુદ્ધિ, કળા વિશે અનાસક્તિ વગેરે પ્રશ્નો ત્યાર પછીના છે. કેવળ સમભુદ્ધિથી કરેલી દિંસા અદિંસા જ છે એમ માનીએ, તો તો એવાં કેટલાંયે કર્મો સદોષ હોવા છતાં કેવળ સમભુદ્ધિથી કરેલાં હોવાથી નિર્દોષ સમજવા લાગશે. ચોરી, ધાક, ભુગાર, દુરાચાર વગેરે સર્વે કર્મોમાં નિષ્ણાત લોકો કર્મ હરતાંયે અક્તી ધર્મ શકશે. ધાકુપાકુઓની ટોળીનો માણસ કેવળ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે કોઈને લૂંટતો નથી. તે પરથી એમ ન કહી શકાય કે, વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે નહીં, પણ સામુદાયિક સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ કરેલા તેના કર્મમાં સદોપતા નથી.

‘ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્ ।’ ‘અગોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વમ્ ।’ વગેરે શ્લોકો દ્વારા આત્માની અમરતાનો જે ઉપદેશ મીતામાં કરેલો છે, તેને આધારે દિંસામાં દોષ નથી એમ માની જો હિંસાનું લોટું સમર્પન કોઈ નિઃશંકપણે દિંસાનું સમર્થન કરે તો, તેણે સંત ગુહારામના નીચેના અભંગનું રહસ્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો :

વાલે અપદોસિલા કોત્હા । મુલે લાભુ ઘાવે મલા ॥
અંતી મરમી તેં ન ચુકે । મજ હિ મારિતોસી મુકે ॥
યેરુ મ્હણે મલા મલા । નિવાઢ તુહ્યા તોડે કાલા ॥
દેહ તંવ જાણાર । ઘડેલ હા અપકાર ॥
યેરુ મ્હણે મની । અંમેં જાવે સમ્જોની ॥
માંઠી પડલી ઠવા ઠવા । ત્યાંવે વર્મ જાણે સુકા ॥

વાથે ઉપદેશી શિયાળ, સુખે નેહને ખવાડ;
 અને મરતું ન ચૂકે, મારે મનેયે તુ બૂખે.
 પેટી કહે ખરો, ખરો, તાડે મોટે નિર્ણય કર્યો;
 દેહ નો જગાર, હું-પર થાય ઉપકાર.
 પેલો બોલે છે મને, હવે સિધાત્રુ સમજને,
 હો હમ સાથે ગાંઠ પડ્યે, તુકો જાણે વાત.

અમ્ય નાહકૃતો ભાવો એ ઝીકમાંના સિદ્ધાંતનો હિંસા માટે આધાર લેના પહેલાં, પ્રથમ એવો નિરહંકારી મનુષ્ય શોધી કાઢવો જોઈએ. તે કેમ વર્તે છે, તેને હાથે કેવા પ્રકારનાં કર્મો થાય છે, તેની સ્થિતિ-મતિ-વૃત્તિ કેવી છે તેની આપણે શોધ કરવી જોઈએ. પછી તે પરથી નિરહંકારી પુરુષના સાચા વર્તનનું આપણને જ્ઞાન થશે અને તેને આધારે એ બાબતમાં આપણે કાંઈ સિદ્ધાંત નક્કી કરી શકીશું. પણ આપણે તેવું કાંઈ ન કરતાં, તે સ્થિતિને ન ઝોળખતાં, કેવળ આપણી કલ્પનાની એક નિરહંકાર વ્યક્તિ બનાવી, તેના હાથમાં શસ્ત્રો આપી, તે વ્યક્તિના હાથે સર્વ લોકનો સંહાર થાય તોયે તે નિર્દોષ છે એમ માની, તેના આધાર પર આપણા મનમાં ઉદ્ભવતી હિંસાને અહિંસા દેરાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની ઉતાવળ કરવી યોગ્ય નહીં થાય. તાત્ત્વિક તેમ જ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આ વાત અસંભવિત છે. કેમ કે, તેમાં રહેલી નિરહંકારી વ્યક્તિ કાલ્પનિક છે, તેનાં લોક, હિંસા-અહિંસા, નિર્દોષતા બધી જ બાબતો કાલ્પનિક છે. આમાં માત્ર કલ્પના કરનાર અને તેની હિંસાવૃત્તિ એ જ બે વસ્તુ સ્થાય છે! માટે પ્રત્યક્ષ નિરહંકારી માણસ મળે ત્યાં મુંઢી આપણે ધીરજ રાખવી જોઈએ. ત્યાર પછી, તે બાબતમાં કાંઈ દેરાવતું સહેતું થશે એમ લાગે છે.

હિંસામાં દોષ વિષેની કલ્પના લાંબા કાળથી માનવસમાજમાં કલ્પન થયેલી છે. આને તે વિશેષ સ્પષ્ટપણે માણસને લાગે છે. તે સાથે જ મનુષ્યમાં સ્વાર્થવૃત્તિયે ભરપૂર છે. તે સ્વાર્થવૃત્તિ માટે બ્યારે બ્યારે

તેને હિંસા કરવી પડે છે, ત્યારે ત્યારે તેને નિર્દોષ દરાવવાનાથે માણસે પ્રયત્નો કર્યા છે. સ્વાર્થ કદીક વ્યક્તિગત હોય, તો કદીક જાતિ, સમાજ, ધર્મ, રાષ્ટ્ર, દેશ વગેરે રૂપનો હોય. યજ્ઞાર્થે, ધર્માર્થે, દેશાર્થે કરેલી હિંસા અથવા પરમેશ્વરને નામે કરેલી હિંસા એ હિંસા નથી પણ ઊત્તરું તે કર્તવ્ય છે, તે કરવામાં પુણ્ય છે, એવા આશયનાં વચનો ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ગ્રંથોમાંથી મળી આવશે. તે વચનોના જ આધારે મોટા મોટા યજ્ઞો કરવામાં આવતા. તેને જ આધારે ચાલતેલાના સમાજને ઉરકેરી ધર્મને નામે ‘કુસેડો’ જેવી ધાર્મિક લગાઈઓ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રખાતી. તેની મદદથી એક ધર્મના લોકો બીજા ધર્મના લોકો પર બેદરદ અપમાયાર કરતા. આજનો ધનધોર દુષ્કાંડ પણ આના જ આધારો પર ચાલે છે. માણસમાં રહેલી દુષ્ટતા, ક્રોધરતા, સ્વાર્થ વગેરે વૃત્તિઓ ત્યારે ધર્મનો અને દેશભક્તિનો આશય લઈ બેઠે છે, ત્યારે તે ભયંકરતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે.

યજ્ઞના બલિદાનને આજ કોઈ ધર્મ સમજે છે? ‘કુસેડો’ જેવાં યુદ્ધોને તે ધર્મના અનુયાયી સિવાય બીજા કોઈ ધર્મયુદ્ધ સમજે છે? પુણ્ય કે સદ્ગતિની લાલચ પર દરાવવામાં આવેલા સંહારને કોઈ ધર્મ સમજે છે?

થોડો વિચાર કરતાં ગીતામાંયે આ જ વાત કહેલી માણસ પડશે. ‘હનોં વા પ્રાપ્તમિ સ્વર્ગમ્’ એ શ્લોકમાં મરશે તો સ્વર્ગ, અને જીતશે તો રાજ્ય મળશે — એ બંને વાતો હિંસાને નિર્દોષ દરાવવા માટે જ છે. એ બેઉની જેને પરવા ન હોય, પણ જેને મોક્ષ કે એવી જે કોઈ ઉચ્ચ આકાંક્ષા હોય, અને તેથી જેને હિંસા દોષરૂપ લાગતી હોય, તેના સમાધાનાર્થે ‘સમજીવિનો માર્ગ’ શોધવો પડ્યો. પરંતુ યજ્ઞ, ધર્મ, દેશ, સમજીવિ એ સર્વે કંપનાઓ એક જ વર્ગની છે. બીજા અને સમજીવિની કંપનામાં ફરક એટલો જ છે કે, સમજીવિની કંપનામાં પુણ્યની કે સ્વર્ગની આશા ન દેખાડતાં, મોક્ષની આશા દેખાડી છે.

પાપપ્રણયની જૂની કલ્પનાઓ-માન્યતાઓ આજની પેઢીમાં લગભગ નાશ પામી ગઈ છે. તે પરથી લાગના ભય અને લાલસાની લાવનાઓ

પણ પહેલા જેવી હવે રહી નથી. હજારો વર્ષ જૂની અલ્પ દોષાસ્પદ દિમા એ કલ્પનાઓ, માન્યતાઓ કે લાવનાઓને મુખ્ય

પ્રમાણ માનીને, તે પરથી આપણે આપણા આજના જીવનની સર્વસાધારણ આજતોનો નિર્ણય કે ધોરણ દરાવતા નથી. એ સ્થિતિમાં, આજે પ્રત્યક્ષ જનતી આજતો, તેનાં કારણો અને પરિણામો પરથી આપણે જાણુ તો એટલું જ કહી શકીએ કે, માત્ર વ્યક્તિગત કે સામુહિક સ્વાર્થ જાનર, કે વિકાસ અને વૈભવ વધારવા માટે થતી હિંસા કરતાં પોતાનાં કે પોતાના જેવા ખીજાઓનાં પ્રાણ અને શીક્ષના રક્ષણ માટે, તેમ જ ન્યાયપૂર્વક આજીવિકા ચાલે તે માટે, જે હિંસા કરવી પડે તે તદ્દન અદ્ય દોષવાળી છે. તેટલોયે અદ્ય દોષ ટાળીને પોતાનું અભીષ્ટ સાધ્ય કરવાનું — અર્થાત્ ધારણ-પોષણ સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય હજી મનુષ્યમાં આવ્યું નથી. તેનાં સાધન કે માર્ગ હજી મનુષ્યને મળ્યાં નથી. માટે તેટલો દોષ સ્વીકારીનેયે તેને પોતાનું ઇષ્ટ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. સાચું કહેવાનું હોય તો આપણે આટલું જ કહી શકીએ એમ છીએ.

હિંસા-અહિંસાની આજતની વિચારસરણી આજે આપણે જલ્દલાઈ ઇચ્છીએ છીએ. જુદા ધોરણથી આજે આપણે આ આજતનો વિચાર

કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. માનવજાતિનો ઇતિહાસ જાગનાં મુદ્દ પ્રશ્ન તપાસતાં અને આજની સ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં,

લાઝમીઓ તથા તે નિમિત્તે થતી હિંસા પરમાવધિએ પહોંચેલી દેખાય છે. હિંસાથી પ્રતિહિંસાવૃત્તિ જ વધતી જાય છે. તે પરથી હિંસાનું નિવારણ હિંસા નથી એમ સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યું છે. જે ઉપાયથી ઉપાયો યોજવાના પ્રસંગો ઉત્તરોત્તર ઓછા થાય તે સાચો ઉપાય. એવો ઉપાય કયો તેની શોધ ચાલી રહી છે. યુદ્ધને લીધે થતી હિંસાથી સમગ્ર માનવજાત આજે દુઃખી, ત્રાસેલી અને ભયભીત થયેલી

છે. આને નિરપરાધી અને દુર્ગંધનોયે વ્યર્થ સંહાર થઈ રહ્યો છે. દુષ્ટતા, દંભ, કપટ, દગાબાજી, અ-માય, અત્યાચાર, અવિશ્વાસ વધતાં જાય છે. યુદ્ધમાં એ સર્વેને જીલ્લો આવે છે. પણ યુદ્ધ ન હોય ત્યારે પણ આ બધી દુષ્ટ વૃત્તિઓની છાયા માનવજીવન પર પડેલી હોય છે, અને તેને લઈને માનવ માનવ વચ્ચેના પરસ્પરના ધણાખરા વ્યવહારો અપવિત્ર, બ્રષ્ટ, કલુષિત અને કલંકિત થાય છે. માણસ જ આને માણસનો સૌથી મોટો અને બચકંઠર શત્રુ થઈને ખેડેલો છે. ચાલુ હિંસાત્મક ઉપાયોથી એ સ્થિતિ બદલાય એ શક્ય લાગતું નથી. માટે મનુષ્ય-સ્વભાવમાં વૃદ્ધિ પામતી આ રાક્ષસી વૃત્તિનું નિયંત્રણ કરી શકાય એવો સામુદાયિક અને સંગઠિત ઉપાય આને આપણને જોઈએ છે. અહિંસાતત્વનો ક્યા ક્યા ક્ષેત્રમાં કઈ રીતે પ્રચાર કરવાથી અને કઈ રીતે સંગઠિત યોજનાને અમલમાં મૂકવાથી આ રાક્ષસી વૃત્તિ ઓછી થશે તે આપણે શોધવાનું છે. સમષ્ટિદિના આધારે હિંસાને નિર્દોષ દરાવવાથી અથવા સ્થિતપ્રજોની ફાજ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી માનવજાતિનો આજનો આ વિકટ પ્રશ્ન ઉકેલાશે નહીં. ગીતાનાં લક્ષણોવાળો કોઈ સ્થિતપ્રજા લડી શકેશે કે નહીં એ વિષે સર્વાંશે શંકા છતાં, એનો સંભવ છે એમ માનીએ તોયે, તેનું પરિણામ બહુ તો એટલું જ આવે કે, સ્થિતપ્રજોની ફાજમાં લડવાનું કંઈક વધુ બળ ઉત્પન્ન થયાનો કદાચિત્ અનુભવ થાય, તો જગતમાં બધે જ સ્થિતપ્રજોની સેનાઓ તૈયાર થવા માંડશે, અને આને સાધારણ લોકોમાં લડાઈઓ ચાલુ છે તે સ્થિતપ્રજોમાં થવા માંડશે. પણ માનવ-જાતિની પરસ્પર સંહારવૃત્તિ કેમ ટળે એ મુખ્ય પ્રશ્ન ઊકલ્યા વગર તેવો જ જોમો રહેશે. આથી, હાલની - અહિંસાત્મક - વિચારસરણીથી જ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય લાવવો જોઈએ. એ સિવાય ખીજો માર્ગ નથી.

* ‘શિશુન અને સાહિત્ય’, નવે ૦ ૧૯૪૦ માં આવેલો ૫૧ મુદ્દાનીને.

કર્મોમાં અપ્રમાદ

તમે સંક્ષેપમાં લખ્યું તે હું સમજ્યો. તે બાજતો વિષે મેં પહેલાં પણ લખ્યાનું તમને યાદ આવતું હશે. પહેલેથી જ સાવધપણું એટલે જાગૃતિ વિષે હું તમને કહેતો આવ્યો છું. 'ગુણોનો વિકાસ', 'ત્રિમ અને વૈરાગ્ય', 'વ્યક્તિ અને સમાજનો અભેદ સંગ્રહ', 'કોઈ પણ અતિરેકનો નિષેધ' વગેરે બાજતો વિષે મારે તમારી સાથે અનેક વાર વાત થયેલી છે. પોતાની ઉન્નતિ કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, મનુષ્યજાતિ વગેરે બધાના કલ્યાણને અવિરોધી હોવી જોઈએ, ત્યાં માર્ગે જ આપણે આગળ વધતા રહેવું જોઈએ વગેરે હું આજ પર્યંત કહેતો આવ્યો છું. એટલી વાત સાચી છે કે આજે જે વ્યવસ્થિત રીતે કે જે પદ્ધતિથી કેટલીક બાજતો પર વિશેષ ભાર આપીને કહું છું તે પ્રમાણે પૂર્વે કશું ન હતું. પ્રસંગ પ્રમાણે જ હું કહું છું. જે મનમાં હોય તે કહેતાં જ રહેવું એવો મારો સ્વભાવ નથી. ખીજની તીવ્ર જિજ્ઞાસા જોઈને મને કંઈક કહેવાની વૃત્તિ થાય છે; અથવા હવે ન કહેવાથી ખીજનું તુકસાન થવાનો સંભવ છે એમ લાગે ત્યારે અથવા મારા પર વિશ્વાસ રાખીને મારા વિચારો એ જ જીવનનો માર્ગ છે એમ કોઈએ નિશ્ચિત કર્યાનું મને સમજાય ત્યારે કંઈક કહેવાની ઇચ્છા મને થાય છે.

સાવધપણું, દક્ષતા, તત્પરતા વગેરે ગુણો પર હું પહેલેથી જ ભાર આપતો આવ્યો છું. કોઈ પણ કર્મ અસાવધપણે આપણાથી ન થવું જોઈએ. પોતાની ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર વિષે આપણે અસાવધ રહીએ તો તેમાં આપણું કલ્યાણ નથી. બધી ઇન્દ્રિયોમાં શિસ્ત, વ્યવસ્થિતપણું અને કૌશલ્ય હોય તો આપણાથી કોઈ પણ કર્મ અસાવધપણે કે ગાફેલપણે કદી નહીં થાય. પોતાનાં નાનાં કે મોટાં કામો સાવધપણે અને નિર્દોષપણે થવાં જોઈએ. કર્મો અનાવરયક હોય તો તે છોડી દેવાં, પણ દરેક આવરયક

કર્મ વ્યવસ્થિતપણે અને કુશળતાથી કરતાં આવડતું જોઈએ. તે જેમ તેમ કરેલું આપણને ચાલતું હોય તો આખરી મનોરચનામાં, સંસ્કારમાં અને સ્વભાવમાં કોઈ દોષ હોવા જોઈએ એમાં શંકા નથી. અને તે દોષ આપણામાં રહેશે ત્યાં મુઠ્ઠી નાના કે મોટા કામમાં તે આપણને કંઈ રીતે, ક્યારે અને કેમ બાધક થશે તેનો ભરોસો ન કહેવાય. પોતાનો દોષ સદન કરવામાં આપણે ભેગડા દોષી જાનીએ છીએ એ આપણે ધ્યાનમાં રાખતું જોઈએ. દોષ સદન કરવામાં અહંકાર કે જડતા એ પૈકી કોઈ પણ દુર્ગુણ જ કારણ છે. હું કેવળ કર્મનો આગ્રહી નથી પણ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે, શારીરિક, બૌદ્ધિક કે માનસિક વિચલતા ન હોવી જોઈએ એવા પણ મારો આગ્રહ છે.

૫૩, ૨૫-૬-૨૭

૧૫

અધ્યાત્મ વિષે યોગ્ય સમજ

આધ્યાત્મિક હેતુ માટે શ્રેયાર્થીએ મુખ્યતઃ કંઈ બાબતોમાં નિઃશંક થતું જોઈએ, અર્થાત્ એ દૃષ્ટિએ કંઈ બાબતો મદત્વની છે એ તમને જણાવું છું. તે પર તમે વિચાર કરશો તો કોઈ પણ સાધકને તમારી મારફત તેનો ઉપયોગ થશે. આ વિષયમાં સાધકના મનમાં આપણી પરંપરાગત વિચારસરણીને લીધે કેવા કેવા પ્રશ્નો જાડે છે તે યોગ્ય જણાવું છું. દા. ત. પ્રવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ કે નિવૃત્તિ? ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે ચાલુ સાંસારિક કર્મો છોડવામાં કોઈ દોષ છે શું? ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કે આત્મપ્રાપ્તિ માટે રોજ કેટલો સમય અભ્યાસ કરવામાં ગણવો જરૂરી છે? કેવળ સામાજિક કે કૌટુંબિક કાર્યો કરતા રહેવામાં ક્ષણાંતરે મનની સ્થિતિ યંત્રવત્ થઈ જાય છે ત્યારે તે સ્થિતિમાં આનંદ જણાતો નથી, તે વખતે શું કરવું? ત્યારે બધું છોડીને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે સમય ગણવામાં આવે તો તેમાં કોઈ દોષ છે શું? ‘આપણે જ આત્મા છીએ’ એ જાણનામાં દુભેશો સિધર રહેવાનો અભ્યાસ

કરીએ તો તેથી આત્મચિદ્ધિ થશે કે નહીં? શાંતિ સ્વયંબૂ જ છે એમ કેટલાક કહે છે. તેથી બીજાને કયો વિચાર ન કરતાં તે જ શાંતિ રાખવાનો પ્રયત્ન રાખીએ તો? વેદાંત વિચારસરણી પ્રમાણે પોતાને માનીને મસ્તી ઉત્પન્ન કરવાથી અને તેને વધારના રહેવાથી આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે કે? ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થઈ શકે છે? આ અને આવા પ્રશ્નરના પ્રશ્નો આધારભૂતપણે આમકના મનમાં ઊંડે છે. આ પ્રશ્નોના મથાર્થ ઉત્તર ન મળવાથી જીવનના કાર્યમાં એને સતોષ જણાતો નથી.

અનેક પ્રશ્નરના ઊત્તરાસૂક્ષ્મ સંસ્કારો, અનેક પ્રશ્નરની ખરી ખોટી માન્યતાઓ, કલ્પનાઓ અને શ્રદ્ધા—એ બધાને લીધે આ વિષય ઘણો ગોટાળાવાળો થયેલો છે. વિવેકી મનુષ્ય સાથે ગિદ્યાસાપૂર્વક કેટલોક સમય સોજન રાખવાથી આમાંથી માર્ગ નીકળવો કઠણ નથી, કારણ કે આ વિષય બીજા વિષયની જેમ સરલ દોષ અભ્યાસ અને અનુભવથી સમજવા જેવો છે. આમાં અંતર્ભૂતપ્રતિ, વિવેક, સંયમ, દૃઢતા, ચિત્તશુદ્ધિ, આત્મ-પરીક્ષણ, ધૈર્ય, ચીવટ, સદ્ગુણો વિશે સ્વાભાવિક રુચિ, પ્રયત્નશીલતા વગેરે બાબતોની ખાસ જરૂર છે એ એની વિશેષતા છે. આ વિષે શ્રેયાર્થી-એ આગળ આપેલા પ્રશ્નોના પ્રથમ મથાર્થ ઉત્તર મેળવી પોતાની યોગ્ય સમજણ કરી લેવી જોઈએ.

• માનવી-જીવનનો. ખરો હેતુ શો છે? તે હેતુની સત્યતાની પરીક્ષા કયા આધારે અને કઈ રીતે કરવાની? આ વાત શ્રેયાર્થીએ સમજવી જોઈએ. જીવનનો હેતુ કેવળ કાલ્પનિક અર્થાત્ માની લીધેલો ન હોવો જોઈએ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તેની સત્યતા તેને ગળે ઊતરેલી હોવી જોઈએ. ઈશ્વર-પરમેશ્વર, આત્મા-પરમાત્મા, બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, પ્રતિ-નિપ્રતિ, પ્રકૃતિ-માયા, ત્રિગુણ, વગેરેની મથાર્થ સમજ તેને થયેલી હોવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે તે વિષેના જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો માનવી સુખદુઃખ, આશાતુષ્ટ્યા, વાસના, બંધન, શાંતિ-અશાંતિ, ઉન્નતિ-અવનતિ વગેરે સાથે પરસ્પર સંબંધ શો છે? ખરેખર કોઈ સંબંધ છે કે છે એવું આપણે જૂલજરેલી સમજણથી માનતા આવ્યા છીએ તેનો નિર્ણય થવો જોઈએ. વ્યક્તિ અને સમાજનો શો

સંબંધ છે? તે કેવા પ્રકારનો થાય તો વ્યક્તિ અને સમાજ-બંધાને તે કલ્યાણપ્રદ અને શ્રેયસ્કર થાય? ગંધ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે?

આ પ્રશ્નો અને વિચારની સમજ કેવળ ગ્રંથ પરથી નહીં પણ કોઈ અનુભવી અને વિવેકી પુરુષ પાસેથી થાય એ જરૂરી છે. સાધકને તેમ થાય તો આ માર્ગના ઘણા ગોટાળા અને પરસ્પર વિસંગત પ્રશ્નો સહેળે દૂદી જશે અને તેનો રસ્તો સરળ થશે. અનુભવી પુરુષ પાસેથી સાધારણ ક્ષુદ્ધિમાન માણસ આ વિષય ઘોડા જ દિવસોમાં સારી રીતે સમજી શકે છે. યથાર્થ સમજ થયા પછી તેને યોગ્ય સાધનમાર્ગની જરૂર છે. તે મંજે તો તેનું જીવન ઉત્તરોત્તર સહેળે ઉન્નત થતું જશે.

આવી રીતે જે પોતાનો માર્ગ કાઢે અને ચલાવે તેને તે સરલ થશે એમાં શંકા નથી. પછી તેના ધ્યેયમાં, વિચારમાં અને આચારમાં ક્યાંયે વિસંગતતા નહીં રહે. તેને ક્યારેયે ગોટાળામાં પડવાનું કારણ નહીં રહે. મુખ્ય બાબત એ છે કે સાધકનું ધ્યેય કાસ્પનિક ન હોઈ સત્ય અને સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ. તેનું સાધન સરળ અને પવિત્ર હોવું જોઈએ. જીવનનો હેતુ સિદ્ધ કરતાં તેમાં સંકુચિતતા અને એકાંગીપણું ન આવતાં સાધકનું જીવન ઉત્તરોત્તર વ્યાપક, પવિત્ર અને ઉદાત્ત થતું જતું જોઈએ. અને તે સાથે તેનો જોમની જોમની સાથે વિશેષ સંસર્ગ આવે તેમના પર પણ તે વ્યાપકતાનું, પવિત્રતાનું અને ઉદાત્તતાનું પરિણામ સહેળે થતું રહેવું જોઈએ. તેની પોતાની શાંતિ અને પ્રસન્નતા વધતી રહેવી જોઈએ.

માણસને પૂર્ણતા સુધી લઈ જવાનું સામર્થ્ય કર્મયોગમાં જ છે. તે સિવાય બાકીના બધા યોગો કે માર્ગો તેને સદાપરૂષ અને તેની પૂર્તિ કરનાર છે. મનુષ્યનો ખરો વિકાસ અને તેની પરીક્ષા કર્મયોગમાં જ થાય છે. આ યોગ દ્વારા જીવનસિદ્ધિ સાધવા માટે કોઈ વાર તેને એકાંત-મયે અભ્યાસ કરવો પડે તો તે અભ્યાસ કેવળ સાધન છે, સાધ્ય નથી. કર્મયોગીનું જીવન કર્તવ્યથી ભરેલું હશે. કોઈ પણ તત્વજ્ઞાન, વિચાર, ભક્તિનો કોઈ પણ પ્રકાર, અનુસંધાન, ધ્યાન, સમાધિ, ચિત્તશ્લેષ એ પૈકી કોઈ પણ બાબત સાધન થઈ શકે છે. પણ તે અંતિમ

સાધ્ય થઈ શકતું નથી. કર્મયોગમાં મસ્તીની આવશ્યકતા નથી. તેમાં મસ્તીને સ્થાન નથી. તે સાધ્ય નથી અને સાધન પણ નથી, કર્મયોગની અને વિવેકની દૃષ્ટિએ બોતાં કલ્પનાની મદદથી પોતામાં એક પ્રકારનો તેટલા વખત પૂરતો નશો લાવવાનો તે પ્રયત્ન છે.

કર્મયોગમાં પ્રવૃત્તિ છોડવાની જરૂર નથી, પણ તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. કર્તવ્ય છોડવાની જરૂર નથી પણ તે જ્ઞાનપૂર્વક, દૃઢપણે સુચિત્તપણે કરતા રહેવાની જરૂર છે. ઉદ્ધતપણે, કુચળતાથી અને નિર્દોષપણે તે કરતાં આવડે તે માટે જરૂરી એવા શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક ગુણોના વિકાસની તેમાં જરૂર છે. જે બાબતો કર્તવ્ય હરી શકતી નથી અને જે અવનતિ તરફ ઝાંઈ જનારી છે તે કેવળ પરંપરા કે ઘોડી સમજ અને શ્રદ્ધાને લઈને આપણામાં ગમે તેટલી દૃઢ થઈ ગઈ હોય તોપણ તે છોડી દેવા માટે બેઠેલા ધૈર્યની અને ઉન્નતિ માટેની વ્યાકુળતાની આમાં જરૂર છે.

પત્ર, ૩૦-૩-૪૨

૧૬

નિરાગ્રહનું કારણ

અનેક સંસ્કારો અને વિચારસરણીઓ વિષે મેં પહેલાં પત્ર લખ્યો હતો તે પરથી અને અહીં તમે આત્મા હતા ત્યારે આપણી જે ઘોડી વાતચીત થઈ તે પરથી તમે ઘણો વિચાર કરો છો એમ જણાય છે.

મારામાં તમારા વિષે આગ્રહ-વૃત્તિ નથી તોપણ તમારા કલ્યાણની મને હિત નથી એવું નથી. તમારામાં તીવ્ર જિજ્ઞાસા છે. તે જ પ્રમાણે જીવનમાં સર્વોચ્ચ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાની તમારા હૃદયમાં વ્યાકુળતા છે એ હું જાણું છું. મારામાં આગ્રહ નથી એવું એ, પણ એક કારણ હશે કે મારી વિચારસરણી કરતાં જુદી વિચારસરણીને હું ક્યારેય એકદમ અમાન્ય કરતો નથી. કોઈ પણ વિચારસરણી ન્યાય-પ્રધાન હોવી જોઈએ.

સારાસાર વિચારને - વિવેકને તેમાં મહત્ત્વ હોયું જોઈએ. જીવનમાં ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતા, કટૃત્વ અને સમાધાન, જ્ઞાન અને તેજસ્વિતા, કર્મ-કૌશલ્ય અને વિરાગ, લાવના અને અલિપ્તતા વગેરે બધાંની વૃદ્ધિ કરનારી તે હોવી જોઈએ, એટલે જ મારો આગ્રહ છે. માણસ જ્યારે ઉદ્વિગ્ન થાય છે, ઉદાસીન કે નિરાશ થાય છે ત્યારે તેના ત્રિચારમાં કે આચારમાં તે કંઈયે ભૂલતો હોવો જોઈએ એવો મને તકં થાય છે. તે ભૂલ - દોષ કાઢી નાખ્યા વગર કુંઠિત થયેલો તેનો માર્ગ મોકળો થાય એ શક્ય નથી. તે ભૂલ શોધી કાઢ્યા માટે તે વ્યક્તિના ચોક્કસ સહવાસની અને તેના મનના શોધન - પરીક્ષણની જરૂર હોય છે. એવો યોગ આવ્યા વગર હું તેની આબતમાં કશું કદી શકતો નથી. તેથી તમાં સુધી હું કોઈ પણ આબનમાં એકદમ આગ્રહ કરી શકતો નથી.

બિન્ન સંસ્કાર અને વિચારસરણી વિષે મેં લખ્યું છે તે પરથી તમે પોતાનું નિરીક્ષણ કરી શોધીને જુઓ. હું મારા તરફથી પ્રયત્ન કરીશ જ. તમારી આબતમાં હું ઉદાસીન નથી. પરંતુ હું પોતે જ તે વિષે કંઈ વિચારમાં છું. ઉપરાંત, એકાદ વિષય એવો હોય છે કે જેમાં મને કશો અનુભવ નથી હોતો. કેવળ તક, કલ્પના અને બીજાઓની સ્થિતિ જોઈને અને સાંભળીને કરેલાં અનુમાન હોય છે. તે - પરથી વિચારોનો કાંઈકે મેળ એસાડવો પડે છે. તેને કદી પૂર્ણ સત્ય માની શકાય નહીં.

મારા લખવાથી કે બોલવાથી તમારું દુઃખ ન વધે. મારા અનુભવ અને જીવિતો પૂરો ઉપયોગ કરીને તમારી સાંતિનો માર્ગ શોધવામાં તમને મદદ કરવી એ મારો હેતુ સદૈવ કામચ છ.

કર્મ એ જ સાધના

કર્મમાર્ગના આચરણથી માણસની ચિત્તશુદ્ધિ થતી રહે એ સરલ અને ઉચિત બાબત છે. સત્ય માર્ગ આ જ છે. ભક્તોએ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો અને ભક્તિનો એક જુદો જ માર્ગ કાઢ્યો. તેથી કોઈ કોઈ ગુણોનો ઉલ્લેખ સહેજે થાય છે. એમાં પરમેશ્વરી પ્રેમના ઉદ્દેશમાં ભક્તોને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ આ માર્ગમાં કેટલાયે અજ્ઞાન, ખોટી કલ્પનાઓ અને ભ્રમની વૃદ્ધિ પણ થઈ. તેના કરતાં પરમેશ્વરી પ્રેમનો અને ભક્તિનો આશ્રય લઈને માનવી ગુણોની ઉપાસના અને સંવર્ધન થતાં રહે તો તેમાં ભ્રમ નિર્માણ થવાને અવકાશ નથી. કર્મયોગથી સંપૂર્ણ માનવતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવું એ માનવી જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એમ સમજાય અને એ જ ખરી જીવનસિદ્ધિ છે એ વાત મનુષ્યને પૂર્ણપણે ગળે જતરી જાય તો કેટલાયે ભ્રમો દૂર થશે અને તેને લઈને જીવન સરલ કર્મમાર્ગી થશે. સંત તુકારામે સ્વીકારેલા ભક્તિમાર્ગમાં તેમને અનેક દુઃખો સહન કરવાં પડેલાં તેનું કારણ તે માર્ગમાં અનેક ભ્રમો જ હતા. સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર, અવતાર, મૂર્તિમાં ઈશ્વરભાવના, ઈશ્વર-દર્શનસાક્ષાત્કાર એ બધી કલ્પનાઓ છે. આ કલ્પનાઓમાં આનંદ છે તેમ જ દુઃખ પણ છે. વિવેક જાગ્રત થાય, તેનું બળ વધતાં તેમાં કુશાગ્રતાયે આવે તો જ માણસ આ બધામાંથી છૂટી શકે છે. છૂટ્યા પછી પણ ચિત્તની સાર્વિકતા અને પ્રેમવૃત્તિ નષ્ટ ન થતાં તેમાંથી તેને આનંદ પણ મળી શકે છે.

કર્મમાર્ગમાં જેમ જેમ નિરપેક્ષતા આવતી જશે તેમ તેમ બીજાઓ વિષે આપણા ચિત્તમાં મૈત્રી, પ્રેમ, કરુણા, હિંમત વગેરે ભાવો વધતા જશે. જે પ્રમાણમાં કર્મમાં નિર્દોષતા વધશે તે પ્રમાણમાં ચિત્તની શુદ્ધ

અવસ્થા કાપમ થશે. મૈત્રી, પ્રેમ વગેરે ગુણોથી જ સમભાવની પ્રતીતિ થાય છે. ચિત્તની શુદ્ધાવસ્થા અને સમભાવથી જ જીવદશાની શુદ્ધિ થાય છે અને શિવ સાથે આપણે એકરૂપતા સાધી શકીએ છીએ. જ્યાં મુધી ચિત્તની શુદ્ધિ અને સમભાવ આપણો સ્વભાવ બન્યો નથી ત્યાં મુધી મનુષ્યે પોતાને કેવળ અમર માનીને જીવશિવનું એક જ સાધ્યું એમ માનવું તેમાં કલ્પનાનો, ભાવનાનો ભાગ પુષ્કળ હોવાનો. તેના કારણે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કર્મની નિર્દોષતા અને નિરપેક્ષતા સિદ્ધ થાય તો જીવભાવની સદૃશ જ પ્રત્યક્ષ શુદ્ધિ સાધીને સમભાવથી આત્મભાવનીયે પ્રત્યક્ષ શુદ્ધિ થશે અને માનવતાની પરમ સિદ્ધિ સાધી શકાશે. આમાં કાલ્પનિકતા નથી. આજ માનેલી કલ્પના કે ભાવના આવતી કાલે છોડવાની જરૂર નથી. પોતાને ક્યારેક જીવ, ક્યારેક મનુષ્ય, ક્યારેક આત્મા, ક્યારેક ઈશ્વર, ક્યારેક મર્ત્ય, ક્યારેક અમર, ક્યારેક સગુણ, ક્યારેક નિર્ગુણ, ક્યારેક સાક્ષર, ક્યારેક નિરાક્ષર, એમ આપણે અનિશ્ચિતપણે કહેતા રહેવાની જરૂર નથી.

૫૩, ૨૨-૧૧-૪૧

૧૮

ઈશ્વરનિષ્ઠાનો ઉપાય

તમારો કાગળ મળ્યો. તેમાંનો પ્રશ્ન સમજ્યો. મારું લખ્યું તમને સમજાય છે તે માટે આનંદ થાય છે. સમજ્યા પછી આચરણમાં લાવવાનું બાકી રહ્યું. તે આચરણમાં લાવીએ તો જ તે સમજવાનો ઉપયોગ નહીં તો તેમાં જૈવિક ક્ષણિક આનંદ સિવાય બીજું કંઈ મળશે નહીં. સમજીને તે પ્રકારનું જીવન બનાવીએ તો સર્વ જીવન સાર્થક. તમે તે પ્રયત્નમાં દરો જ.

નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે કરવી? એવો તમારો પ્રશ્ન છે એમ હું સમજું છું. તે પ્રાપ્તિ માટે કોઈ એક નિશ્ચિત માર્ગ બતાવાય એવું નથી. પરંતુ ઈશ્વરનિષ્ઠા નિર્મોલ્ય થવા માટે કેવી જાતનું મન હોવું જોઈએ તે

વિશે કંઈ કદી શકાય ખરું. ગમે તે માણસના ચિત્તમાં ઈશ્વરનિષ્ઠા નિર્માણ થઈ શકતી નથી. કેવલ ઈશ્વરનું નામ લેતા રહેવાથી કે તેના નિમિત્તે કંઈ ત્રિધિપાલન કરના રહેવાથી પોતામાં ઈશ્વરનિષ્ઠા છે એમ કોઈ સમજવું હોય તો તે ખરાખર નથી. ખરી નિષ્ઠા નિર્માણ થવા માટે માણસનું મન કંઈક અંશે સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ; અને સાત્ત્વિક કર્મ તરફ તેનું સ્વાભાવિક વલણ હોવું જોઈએ. આવા જ માણસના મનમાં ઈશ્વરનિષ્ઠા જાગ્રત થઈ શકે છે, તે જાગ્રત રહી શકે છે અને તે વૃદ્ધિ પણ પામે છે. આ સ્થિતિમાં ઈશ્વરના ડેટલાક કાયદા છે. પોતાની તાત્કાલિક લાભદાનિનો વિચાર ન કરતાં જે માણસની વૃત્તિ તે કાયદાઓનું પાલન કરવા તરફ સહેજે હોય છે તેનું મન સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. દાનવોચના દશકે ૨ સમાસ ૭ માં સત્ત્વ ગુણનાં લક્ષણો આપેલાં છે તે તમે જોશો. એટલે સાત્ત્વિકતાનાં અનેક લક્ષણો ધ્યાનમાં આવશે. ગ્રેમ, દયા, ઉદારતા, ન્યાય, પરોપકાર, પ્રામાણિકતા, કર્તવ્ય વગેરે વૃત્તિઓનો અને સદ્ભાવનાઓનો કોઈ પણ અંશ જેના ચિત્તમાં છે એને તે અનુસાર જે આચરણ કરે છે તેનામાં સાત્ત્વિકતા છે એમ સમજવાને હરકત નથી. તેથી જીલકું કેવળ સ્વાર્થ, દુષ્ટતા, ક્રોધરતા, ઈર્ષ્યા, કપટ, અપ્રમાણિકતા અને ક્રોધની વૃત્તિઓ જેનામાં પ્રધાનપણે કામ કરી રહી હોય તેનામાં સાત્ત્વિકતા નથી, અને તે ઈશ્વરી કાયદાઓ એટલે ધર્મને માનતો નથી એમ પણ સમજવાને હરકત નથી. સાત્ત્વિક વૃત્તિનો માણસ પોતાની વૃત્તિથી ઈશ્વરી કાયદાઓ-ધર્મને પાળતો હોય તોપણ તેના સદ્વર્તનનો જવાબ ખાનગો દુષ્ટ રીતે આપતા નથી, અથવા તેની સાથે કોઈ દ્વેષ કરતું નથી એવું નથી. આ વખતે સાધારણ સાત્ત્વિક મનુષ્ય પોતાના ધર્મ વિશે-સદ્વર્તન વિશે શંકિત થાય છે. પરંતુ તે વખતે તેના મનમાં તે જો ઈશ્વર વિશે નિષ્ઠા જાગ્રત કરે અથવા મૂળથી જ રહેલી નિષ્ઠા દૃઢ કરે તો જ તે નિષ્ઠાના જગ પર તે સાત્ત્વિક માર્ગે ટકી શકે છે. ધર્મ, એ, તે આચરણ કરનારના તાત્કાલિક બાહ્ય લાભ માટે નહીં પણ પોતાના અને ખીજાના કાયમના કલ્યાણ માટે છે, માનવ જાતિના, કલ્યાણ માટે છે.

અને આ હેતુ પર ટકી રહેવા માટે કોઈ પણ મહાન તત્ત્વ પર, શક્તિ પર પોતાની નિષ્ઠા હોવી જરૂરી છે, એમ જેને લાગતું હોય તેના જ ચિત્તમાં ઈશ્વરનિષ્ઠા જાગ્રત થશે, નિર્માણ થશે, ટકી શકશે અને તે વૃદ્ધિગત થશે. વિપરીત પ્રસંગે સાત્ત્વિકતા ટકી રહેવા માટે કોઈ પણ મહાન ધર્મ પર, મહાન તત્ત્વ પર, જગતની મહાન અજ્ઞાત શક્તિ પર મનુષ્યની નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. તે સિવાય સાત્ત્વિકતા ટકી ન રહે. પછી તે નિષ્ઠા ઈશ્વર તરીકે માનેલી મહાન શક્તિ પર હોય, પૂર્વક્રમ પર હોય કે જગતનું કંઈપણ એ મહાન હેતુ પર હોય. પણ કોઈ પણ મહાન તત્ત્વ કે હેતુ પર નિષ્ઠા સિવાય પ્રતિદૂળ પ્રસંગે સાત્ત્વિકતા ટકાવી રાખવા માણુસ સમર્થ થઈ શકતો નથી. તે ટકાવવા માટે કોઈ પણ સ્થાને પવિત્ર અને દૃઢ નિષ્ઠા હોવી જ જોઈએ. એવી નિષ્ઠા જેનામાં નથી, અથવા પ્રતિદૂળ પ્રસંગે નિષ્ઠા જાગ્રત કરવાનું જેને સૂઝતું નથી કે જેઓ સાધી શક્તા નથી એવા માણુસો તે જ પ્રસંગે ખોટે માર્ગે વળેલા જગતમાં દેખાય છે. તેઓ પોતાની સાત્ત્વિકતાને ગુમાવી બેસે છે. માટે માણુસમાં દૃઢ નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. અને નિષ્ઠા એ મહાન વસ્તુ પર જ બેસી શકે છે. આવી નિષ્ઠા સદ્વાચન, વિવેક, સોજાત, અને જીવન વિશેના શુદ્ધ અને ઉદાત્ત હેતુથી આપણામાં જાગ્રત થઈ શકે છે અને કંઈપણ પ્રસંગે ધૈર્ય ધારણ કરી શકીએ અને જીવન વિશેના ઉદાત્ત હેતુની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી તે ટકી રહે છે અને વૃદ્ધિગત થાય છે.

વાચન, મનન કરીને જીવન સદૈવ સુધારવાના પ્રયત્નમાં રહેજો. નિર્દોષતા પ્રાપ્ત કરવી એવી પહેલેથી ઉવટ સુધી દૃષ્ટિ રાખજો. પરમાત્મા તમારા શુદ્ધ હેતુમાં તમને યશ આપે.

૫૪, ફેબ્રુ, ૧૯૨૨

ચિત્તના અભ્યાસની જરૂર

તમારા પત્રની દ્રશ્યકૃત વાંચીને દુઃખ થયું. તમારી તબિયત સારી નથી, વગર ઓછું થયું છે, અસકિત ધણી જ આવી છે, આરામ લેવો જરૂરી છતાં લેવો યોગ્ય લાગતું નથી, દેશની સ્થિતિ જરાયે ઉત્સાહજનક નથી તેનુંયે પરિણામ મન પર થાય છે, જીવન કોઈ કોઈ વાર ભારરૂપ લાગે છે વગેરે બધી બાબતો ચિંતાજનક લાગે છે.

જીવનનો અંત ક્યારેક આવવાનો છે, તે પહેલાં માણસે શું સાધવાનું છે? મનની નિર્મળતા, અલિપ્તતા અને ઉદ્ધતતા તે સાધી શકે, પ્રસન્નતાપૂર્વક તેનો કર્મયોગ ચાલતો રહે તો તેને કૃતાર્થતા લાભ્ય વગર રહેશે નહીં એમ મને લાગે છે. આવી કૃતાર્થતા કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિ કે બાહ્ય સહજતા પરથી આપણે દરાવીએ તો તેમાં ભૂલ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ દરેક કર્મમાં પોતાની ચિત્તશુદ્ધિ અને પોતાના સદ્ગુણોના પરિપોષની દૃષ્ટિથી કર્મની અને જીવનની સહજતા સાધવાનો આપણો પ્રયત્ન હોય તો ઉપર લખેલી કૃતાર્થતા આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીશું એમ લાગે છે. પરંતુ તે માટે આપણે કાર્મિક નિયમિત સાધન રાખવું જોઈએ. શરીર સ્વચ્છ, નીરોગી અને સુદૃઢ રાખવા માટે જેમ આપણને રોજ સ્નાન, આરોગ્યદાયી, નિયમિત ને પરિમિત ખાનપાન અને વ્યાયામની જરૂર છે તેમ ચિત્તની નિર્મળ અને સ્થિર અવસ્થા રહેવા માટે અને પ્રસન્નતા માટે ચિત્તના નિયમિત અભ્યાસનીયે આપણને જરૂર છે. ચિત્તની સ્વસ્થ કે અસ્વસ્થ અવસ્થા પ્રમાણે તે અભ્યાસનું પ્રમાણ ઓછુંવત્તું કરવાનીયે જરૂર તે સાથે જ હોવાની. આ રીતે પોતાના ચિત્તને જેવું જોઈએ તેવું બનાવવાનો અને રાખવાનો પ્રયત્ન ક્યાં વગર આપણું નહીં ચાલે. આપણને દુઃખ અને પશ્ચાત્તાપમાં નાખતારા અનિષ્ટ,

અયોગ્ય અને અનિચ્છનીય તરંગો — જે છોડે નહીં એમ આપણને લાગે છે તે ચિત્તમાં ન છોડે અને છોડે તો તેમને સહેજે દૂર કરી શકાય એવી શક્તિ આપણામાં ચિત્તના અભ્યાસ વગર આવશે નહીં. ચિત્ત શુદ્ધ રાખવા માટેયે દરરોજના જ્ઞાન જેટલી જ આવડા પ્રકારની અભ્યાસની જરૂર છે. અસ્વચ્છતામાંથી આપણે પોતાના શરીરને ગમે તેટલું અચાલવાનો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ કુદરતી રીતે શરીરમાંથી બહાર નીકળતી મંદિનતાથી અને બહારનાં ધૂળ, કચરા વગેરેથી આપણું શરીર રોજ અસ્વચ્છ થાય છે, અને રોજ જ્ઞાન વગેરે કરીને આપણે તેને જેમ સ્વચ્છ રાખવું પડે છે તેમ આપણે પોતાના મનને ગમે તેટલું સાફ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ તોપણ તેના પર અંદરના સંસ્કારોના અને બહારના કર્મોના મલ ચડતા જ હોય છે. તેમનો નાશ કરવા માટે આપણને તે બાબતના કોઈ ખાસ પ્રયત્નની નિત્ય જરૂર છે. દરેક વસ્તુ પર સૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો કામ કરતાં જ હોય છે. તે પ્રમાણે ચિત્ત પર પણ અતર્બાહ્ય પરિણામ નિપજાવનારાં કાર્યો સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર સદૈવ ચાલુ જ હોય છે. માટે આપણે પોતાના ચિત્તની બાબતમાં, અત્યંત બચતપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. તમારી આજની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ જોતાં તમે કોઈ જગાએ કેટલાક દિવસ પણ સ્વસ્થપણે રહો અને મનને સ્થિર રાખવા માટે કાંઈક અભ્યાસ કરો તો તમને બંને બાજુથી પુષ્કળ લાભ થશે. શરીર અને મનમાં કાંઈ પણ સુધારણા થશે. તેની તમને ધણી જરૂર છે. તમારી આજની સ્થિતિ આવી જ ચાલુ રહેશે તો શરીર સાથે મનનું અસ્વસ્થપણુંયે વધવાનો સંભવ છે. તો આ બાબતમાં તમે જરૂર વિચાર કરો. જીવનમાં જે સાધવું જરૂરી છે તે આપણે સિદ્ધ ન કરીએ તો બધી ખટાટોપ શા કામનો? તે ખટાટોપ કોઈ વાર ઉત્સાહજનક તો કોઈ વાર નિરાસાજનક અને ભારરૂપ લાગશે જ. જીવન સાર્થકતાની દૃષ્ટિએ આપણે આ સ્થિતિને યોગ્ય સમજતા નથી.

સરળ અને સ્પષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન

આત્મસંતોષ, આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, શાંતિ, મોક્ષ વગેરે બાબતોમાં હું કંઈ દૃષ્ટિએ વિચાર કરું છું તે તમે જાણો છો. સાત્ત્વિકતાની અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થતી રહે એમાં જ માનવતા છે. માણસ-માણસમાં મૈત્રી, પ્રેમ, બંધુભાવ, વાતસલ્ય અને સમભાવની વૃદ્ધિ થતી રહે તેમાં જ મનુષ્યમાત્રનું કલ્યાણ છે. માનવીજીવનની સિદ્ધિ આમાં જ છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે વાચન, મનન, તેમ જ સંયમ, લકિત, ત્યાગ, યોગ, જ્ઞાન, કર્મ વગેરે સાધનોની જરૂર છે. આ વાત જો મનુષ્યની જીવિતે સ્વીકાર્ય થાય તો કેટલીયે બ્રામક કલ્પનાઓ, નિષ્કારણ આકંઠર અને ત્રાસ નાશ પામે અને તેથી થતો આયુષ્ય, દૈવ્ય અને શક્તિનો નિરર્થક વ્યય એ બધામાંથી મનુષ્ય છૂટી જાય.

હવે તમારા તા. ૪થીના પેન પરથી કંઈક લખું છું. જૂના પ્રયોગમાંથી પોતાને સંમત થાય એવા અર્થો કાઢવાની બાબતમાં મારે મત તમે જાણો છો. તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં સરળ અને જીવનોપયોગી વિચારો આપજીને સજ્જતા નથી. એક વેળાએ તાત્ત્વિક અને ધાર્મિક માનેલી વિચારસરણીને જ ઉલટાવી-મુલટાવીને અથવા તેને જ રસમય અને રંગનારૂપ કરીને કે તેને જુદું રૂપ આપીને પોતાનું અને બીજાઓનું સમાધાન કરી લેવાનો આપણો પ્રયત્ન હોય છે. આપણા વિચાર, આચાર, માનવજીવન વિષેનો અંતિમ સિદ્ધાંત અને માનવજાતિનું કલ્યાણ વગેરે બાબતોમાં આપણને કાંઈ મુસંગતતા લાગતાં આવડે કે? આ જ આપણી સમસ્યા મુખ્ય પ્રશ્ન છે. તે માટે માનવીજીવનનો દેવ નિશ્ચિતપણે આપણા લગ્નમાં આવે એ જરૂરી છે. અને તે જ દેવ મુખ્ય અને સ્વયં કેમ માનવો તે વ્યવસ્થાન, સ્પષ્ટ અને મુસંગત વિચારસરણીથી આપણા

લક્ષમાં આવતું જોઈએ અને તે જીવનજોને પણ સમજાવતાં આવડતું જોઈએ. તે હેતુ લક્ષમાં આવે તે માટે જીવનનો સર્વ જાત્રુએથી સદ્ગતિ વિચાર કરતાં આપણને આવડતું જોઈએ. મને લાગે છે કે આ બંધી વાતોનો સમાવેશ તત્ત્વજ્ઞાનમાં થઈ શકે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં અધિક ગૂઢતા ન જોઈએ. કેવળ તર્ક અને અનુમાનની સદ્ગતિ, કલ્પનાનું ઉદ્ભવન, કલ્પનાનો મનોરમ વિહાર - એના ઉપર આપણું તત્ત્વજ્ઞાન કે વિચારસરણી રચાવી ન જોઈએ. આપણી વિચારસરણી સરળ અને સ્પષ્ટ જોઈએ. સમજાવવામાં સુલભ હોઈ તે અનુભવગ્રન્થ જોઈએ. સદાચારયુક્ત જીવનમાંથી આપણા અંતિમ હેતુ અને સિદ્ધાંતોનાં દર્શન અને જોળણ આપણને સદંત્ર થતાં રહે - તેની સત્યતા દરરોજના જીવનમાં આપણને થતી રહે, એટલો આપણો આચારધર્મ અને જીવનનું અંતિમ સાધ્ય એ એમાં મેળ જોઈએ. સદ્ગતિવાનાયુક્ત કર્મચરણ અને તેનાથી માનવીજીવનનો મૂળભૂત હેતુ કેમ સાધી શકાય છે એ જાણનારું તત્ત્વજ્ઞાન એ જાને આપણી વિચારસરણીમાંથી નિર્માણ થવાં જોઈએ.

તમે મન્યા હતા ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે સર્વસાધારણ લોકોનો તત્ત્વજ્ઞાન સાથે સંબંધ આવતો નથી. જેમનામાં જિજ્ઞાસા હોઈ ને વિચારશીલ હોય છે તેમને જ તેની જરૂર લાગે છે. સર્વસાધારણ લોકોને સદાચારનું મહત્ત્વ ગમે જીનરે એટલું પૂરતું છે. પરંતુ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવે તો તેવા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વસાધારણ લોકો મુખ્યાં સમજી શકશે. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષતઃ સૃષ્ટિ કેમ ધર્મ તે વિગતો વિચાર હોઈ આત્મા અને અલ્પનું નિરૂપણ કરેલું જણાઈ આવે છે. તે નિરૂપણરૂપો માનવી મુખ્યદુઃખ સાથે આ નિરૂપણનો સંબંધ માને છે તેટલો છે એમ મને લાગતું નથી. કોઈ 'તું કોણ' એ જાણવા પર ભાર આપે છે, તો કોઈ આત્મનિષ્ઠા, કોઈ અલ્પનિષ્ઠા, કોઈ ભક્તિ, કોઈ જ્ઞાન, કોઈ મોક્ષ એ પૈકી ગમે તે પર ભાર મૂકે છે. 'પરંતુ' મને આમાંની એકેયે વાત મંપૂર્ણ લાગતી નથી. મને લાગે છે કે શરીર, જીવિ અને મનનો યોગ્ય વિકાસ, સદ્ગતિવાના અને

સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ, સર્વ બાબુથી ઉપયોગી એવી કાર્ષ્ણમતા અને કર્તૃત્વ, ચિત્તશુદ્ધિ અને વિવેકશીલતા વગેરે બધી બાબનો આપણા જીવનમાં આવે — જ્ઞાન, સદ્ભાવના અને ઉચિત કર્મ એ બધાનો સુમેળ આપણને સાધતાં આવડે તો જ માનવીજીવન સફળ થઈ શકશે. તેમાં જ જીવનની પૂર્ણતા છે. આ બધી બાબતો સ્પષ્ટ અને સુસંગત રીતે બતાવનારી વિચારસરણીની આપણને જરૂર છે. તેમાં માનવજાતિના કલ્યાણનો વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચાર કરેલો હોવો જોઈએ. તેમાંનો વિચાર જીવનના અનુભવમાંથી નીકળેલો હોવો જોઈએ. હું આ પ્રકારની ઇચ્છા રાખી રહ્યો છું. ;

૫૩, ૮-૪-૪૨

૨૧

જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મનો સુમેળ

તમારા બધા પત્રો મળ્યા છે. આજે મુખ્યત્વે કરીને તમારો તા. ૧૪ મીનો પત્ર ખ્યાલમાં રાખીને આ કાગળ લખું છું. તેમાં તમે જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ, ચિત્તશુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, સાધન, સર્વાંગી વિકાસ વગેરે બાબતો વિશે ખૂબ વિગતવાર લખ્યું છે અને પૂછ્યું છે. મારું કહેવું, વિચાર વગેરે જોટલું તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે, અનુભવથી તમારે ગળે ઉતર્યું છે તે પરથી તમે આ લખ્યું છે.

કેવળ ચિત્તની શુદ્ધિ એટલે કે અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો નાશ, અશુદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ અને પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ એટલાથી માનવજીવનની પૂર્ણતા થઈ શકતી નથી. ચિત્તની શુભ વૃત્તિઓનું યોગ્ય કર્મો દ્વારા પ્રકટીકરણ થઈ બધી બાબુથી આપણે વિકાસ થયો નથી ત્યાં સુધી સંપૂર્ણતા સિદ્ધ થઈ નથી એમ સમજવું. એ સિદ્ધ થવા માટે જ્ઞાન, સદ્ભાવના અને યોગ્ય કર્મ સિવાય બીજો માર્ગ નથી. કેવળ અશુદ્ધિનો ત્યાગ થવાથી આપણી બધી શક્તિઓની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એવી ભાતની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ થવા માટે જે આવશ્યક આચરણ તે જ ધર્મ. તે ધર્મ અને માનવી

કર્તવ્યો જુદાં જુદાં નહીં હોય. આમાં કલ્પના, તર્ક, અધ્યાસ વગેરેને અવકાશ નથી.

‘ચૈતન્યની પ્રતીતિ’ એ તો જોની તેને હમેશ હોય છે જ. એવી સમજણ થયી એ પણ પૂર્ણતાનું લક્ષણ નથી. ‘અર્હ’ના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભાનથી માંડીને દેહના બધા વ્યવહારોમાં ચૈતન્યની પ્રતીતિ થાય અને સમગ્ર વિશ્વનો વ્યાપાર ચૈતન્યનો જ પસારો છે એવી કલ્પના દૃઢ થાય તો તે ક્ષાથી પણ માનવીજીવનની પૂર્ણતા માની શકાય નહીં. જ્ઞાનની સાથે સદ્ભાવના અને યોગ્ય કર્મની જરૂર છે. તે સિવાય શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ થઈ ન શકે. કારણ કે જ્ઞાન સાથે કર્મ ન હોય તો જ્ઞાન કેવળ કલ્પના, ભાવના અથવા તર્ક થઈને રહેશે. અને ભક્તિભાવના સાથે પણ જ્ઞાન અને કર્મ ન હોય, ભાવનાના ઉદ્ભવ સાથે અથવા યોગ્ય વખત પછી અનુરૂપ કર્મ વગર તેનો લય થતો હોય તો તે ભાવના પણ નિરુપયોગી અને નિર્બળ નીવડવાની. અને કર્મ પણ જ્ઞાન અને સદ્ભાવનાપૂર્વક ન થતું હોય તો તેનાથી પણ કર્મજડતા આવશે અને તે કેવળ કર્મ-કાંડમાં પરિણમશે, અને એ કર્મજડતા અને કર્મકાંડ આપણી પ્રગતિમાં અંતરામરૂપ થશે. તેથી જ્ઞાન, સદ્ભાવના અને ઉચિત કર્મ એ બધાનો સુમેળ આપણા વિકાસ માટે જરૂરી છે. જે જે કર્મોમાં આવો સુમેળ આપણને સાધતા આવડે તે તે કર્મો આપણે નિર્દોષપણે કરી શકીશું. આ ત્રણેનો એવો અન્યોન્ય સંબંધ છે કે પરસ્પર સહાય અને વૃદ્ધિથી બધાનો જ વિકાસ થતો હોય છે. નિર્દોષ કર્મો દ્વારા થતા અનુભવથી આપણા પૂર્વજ્ઞાનમાં ઉમેરો થાય છે. તે જ પ્રમાણે કર્મશુદ્ધિથી ભાવનાઓની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે વધતા જતા જ્ઞાનથી અને વિશેષ શુદ્ધ અને વિકાસ પામતી ભાવનાઓને લીધે આગળ પર યનારાં આપણાં કર્મોમાં પણ અધિકાધિક પરિશુદ્ધિ, કૌશલ્ય અને પ્રભાવ આવે છે. આવી રીતે જ્ઞાન, સદ્ભાવના અને કર્મની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ યતી રહી એ બધાનું પરિણામ આપણા તરફથી થતાં બધાં કર્મોમાં મળતા યશસ્વિ આપણે અનુભવીશું. જ્ઞાન, સદ્ભાવના અને કર્મનું સતત આલતું અને

એકમીજના સામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરનારું ચક્ર, એનાં ધર્મ અને પરિણામ જાણીને આપણે વર્તીએ તો આપણું જીવન દિવસે દિવસે સમૃદ્ધ થતું જશે. એમનો અન્યોન્ય સંબંધ, અન્યોન્ય સહાયતા અને વિકાસ જાણીને એમનો સુમેળ સાધી શકાય તો જ્ઞાન, ભાવના અને કર્મ પૈકી કોઈ બાબતું એકાંગીપણું આપણામાં રહેશે નહીં. આપણુ જીવન બધી બાબતી નિર્દોષ અને ચેતનયતું થતુ જઈ જીવનમાં સાધવાની હેવટની સિદ્ધિ પણ તેનાથી આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

પત્ર, ૩-૧૧-૪૪

૨૨

માનવી ગુણોની સાધના

જીવનના ધ્યેયની બાબતમાં આપણી વચ્ચે અનેક વાર વાતો થઈ છે. તે પરથી તમે મારા આ વિષેના વિચારો સાધારણપણે જાણતા હશો. આખું જીવન પ્રયત્ન કરી મનુષ્યે માનવી સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી, એ જ તેનું જીવનવિષયક ધ્યેય છે એમ મને લાગે છે. તે સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન, કર્મ વગેરે પૈકી જે જે સાધનોની જોટલી જરૂર લાગે તેટલાનો તેણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ સાધનો દ્વારા એ હેતુ સિદ્ધ થાય તો જ તે સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ થયો એમ કહી શકાય. આંતર તેમ જ બાહ્ય સાધનોથી મનુષ્યે સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત કરી હર્ષ માનવતા સિદ્ધ કરવાની છે. ધ્યાન, જપ, અશુભ વૃત્તિઓનો નિરોધ અને ક્ષમ, વિવેક, તારતમ્ય, જ્ઞાન તેમ જ દયા, મૈત્રી, વાત્સલ્ય, પ્રેમ, ધૈર્ય, સત્યતા, ઉદારતા વગેરે ભાવનાઓની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચાર વગેરે આંતર સાધન, અને બાહ્ય સાધન એટલે ભજન, વાચન, પ્રાણાયામ અને શુદ્ધ આર્તિક ભાવનાયુક્ત ઉચિત કર્મ—એ સર્વ સાધનોની મદદથી મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાની છે. એવા પ્રકારની ઉન્નતિમાં શારીરિક, બૌદ્ધિક તથા માનસિક ત્રણે અંગોના વિકાસનો દં

સમાવેશ કરું છું. ત્રણે અંગોના મયાયોગ વિકાસ માટે ત્રણે પ્રકારના અભ્યાસની અને પ્રયત્નની જરૂર છે. આપણો વિકાસ અને પરીક્ષા કર્મ-માર્ગમાં જ થશે. જીવનમાં જે નાનાં મોટાં કાર્યો માણસને કરવાં પડે છે તે કાર્યો દ્વારા જ તેની મનુષ્યતાનાં દર્શન થાય છે. કર્મમાં કુશળતા, વ્યવસ્થિતતા, નિયમિતતા, ચપળતા વગેરે શરીર સંબંધી ગુણો છે. યોગ્યતા, કષ્ટક્રમ, ઉચિતતા વગેરે જૌદિક ગુણો છે. અને સહૃદયતા, પ્રામાણિકતા, ધાર્મિકતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, સત્યતા, કારુણ્ય વગેરે માનસિક ગુણો છે. ક્રમેક કાર્ગમાં ઓછાવતા પ્રમાણમાં ત્રણે પ્રકારના સદ્ગુણોની જરૂર પડે છે. અને તે બધાની વ્યાપોગ્યતા, ઉચિતતા અને અંગોનો સુમેળ વગેરે પરથી માણસના વિકાસની પરીક્ષા થાય છે.

આ વિચાર તથા આ દૃષ્ટિ જરાગર સમજી લઈ, આપણે આપણું જીવન વ્યતીત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણને નિરાશ થવાને કારણ નથી. આ પ્રયત્નમાં જીવનના અંત સુધી આપણને પૂર્ણ સિદ્ધિ ન મળે તોયે હરકત નથી. આપણે આપણી જાતને તેમ જ આપણા સંબંધમાં આવતા મનુષ્યોને આ જ ધ્યેય-ક્રમે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ કે નહીં, આપણી શક્તિ-સુધ્ધિ, આપણું સર્વસ્વ સદૈવ આ જ માર્ગે ખર્ચીએ છીએ કે નહીં એટલું જ આપણે જાગૃતપણે જોતા રહેવાનું છે. મનુષ્યને કદીયે પૂર્ણ માનવતા પ્રાપ્ત થશે કે કેમ તે વિશે આજે આપણે કશું કદી ચિંતા ન હોઈએ, છતાં આપણી શુદ્ધ સુધ્ધિને મનુષ્યના ધ્યેયરૂપે જે નિશ્ચિતપણે લાગે છે તે ધ્યેયના વટેમાર્ગ મળું અને રહેવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. જન્મ, જ્ઞાન, સંસ્કાર, પરિસ્થિતિ વગેરે દ્વારા માનવતાનો જે વારમો આપણને મળ્યો છે, તેને સક્રય તોડીને વધારી આપણે આગલી પેઢીને માટે છોડી જવો જોઈએ. માનવતાની પૂર્ણતા ક્યારેય પગ આ જ રસ્તે અને આ ક્રમે ચતારી છે. આ કામ એક વ્યક્તિ કે એક પેઢીનું નથી, પરંતુ મનુષ્યજાતિની અનેક પેઢીઓનું મળીને આ કામ છે. આવા પ્રકારની આ જાગૃતમાં આપણી અદા હોવી જોઈએ.

શરીર, બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ, ચેતન વગેરે સર્વનો એકત્ર થયેલો સંઘાત જોને આપણે ‘હું’ તરીકે ઓળખાવીએ તથા સમજીએ છીએ, તે ‘હું’ આ અનંત વિશ્વમાં, માનવજાતિમાં અણુ પ્રમાણમાં છે. તે અણુએ પણ પોતા પર આવી પડેલું વિકાસકાર્ય જીવનપર્યંત પૂર્ણ શક્તિ ખર્ચી નિષ્ણાપૂર્વક કરતાં રહેવું અને જીવનના અંત સમયે તે ‘હું’ હુપ્ત થતી વેળાએ તેણે પોતાની સાત્ત્વિકતાની સર્વ કમાણી માનવજાતિને સમર્પણ કરી દેવી. માણસ ખરેખર આટલું જ કરી શકે છે. અને આ રીતે છેવટે પરમાત્મામાં વિલીન થઈ સમરસતાનું સમાધાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને આટલું કરી તેણે સંતોષ રાખતાં શીખવું જોઈએ. કારણ, ઉપર કહ્યું છે તેમ પૂર્ણ માનવતા સુધી પહોંચવું એ એક પેઢીનું કામ નથી પણ મનુષ્યજાતિની અનેક પેઢીઓના સાત્ત્વિક પરિશ્રમનું મળીને કાર્ય છે.

મનુષ્યને જેમ આત્મવિશ્વાસની જરૂર છે, તેમ જ પોતાની અપૂર્ણતાનું બાન હોવાની જરૂર છે. પરંતુ આ બન્ને બાબતને યોગ્ય મર્યાદા હોવી જોઈએ. મર્યાદા બહારના આત્મવિશ્વાસમાં અહંકારનો ભય હોય છે અને અપૂર્ણતાની ખોટી રૂપરેખામાં અકર્તૃત્વ, નિરાશા અને શિથિલતા વગેરેનો ભય હોય છે. અને છેડા ટાળી, વચલી સ્થિતિમાંથી મનુષ્યવનો માર્ગ પકડવાનો છે. આ વસ્તુ આપણે સદાયે ધ્યાનમાં રાખવી. વેદાંતી પ્રમાણે આપણે પોતાને પરિપૂર્ણ પણ ન સમજવું જોઈએ અને ભક્ત પ્રમાણે પોતાને સદૈવ દીનપણે પાપીયે સમજતાં ન રહેવું જોઈએ. પુરુષાર્થ સાથે નમ્રતા પણ હોય તો આપણને અહંકારનો ભય નથી, અને બાવિકતા સાથે જ આપણામાં પ્રજ્ઞા અને કર્તૃત્વ હોય તો આપણે પોતાને કદી દીન કે પાપી સમજતાં રહીશું નહીં.

સાચું દુઃખ અને તેનો ઉપાય

આપણા દેશમાં તાત્વિક વિચારોની અનેક પ્રણાલીઓ છે. એ બધી પ્રણાલીઓમાં પરસ્પર વિરોધ પણ છે. એટલું જ નહીં પણ એક જ પ્રણાલીમાંયે પરસ્પર વિરોધી વચનો મળે છે. જે લોકો આવા પ્રયોગ પર કેવળ શ્રદ્ધા રાખીને ચાલે છે તેમને આ વિરોધ જાણાતો નથી. વિદ્વાન લોકોને વિરોધ જાણાય છે, પરંતુ તેઓ પોતાની તર્કશુદ્ધિથી એ વચનોના અર્થ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે કરીને વિરોધ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મુખ્ય વાત એ છે કે આપણા પ્રયોગમાં પરસ્પર વિરોધી વચનો ધણાં છે.

આવાં પરસ્પર વિરોધી વચનો વાંચીને શ્રેયાર્થીના મનમાં શંકા પેદા થાય છે અને તેનો સમાધાનકારક જવાબ ન મળવાથી તે ગભરાય છે અને આ સ્થિતિ વધુ વખત રહે તો વ્યાકુળ થાય છે.

તમારી સ્થિતિ આવી જ કંઈક થઈ છે. આધ્યાત્મિક પ્રયોગમાં કંઈક અનુભવ અને કંઈક કલ્પના, તર્ક, અનુમાન એવો પ્રકાર જોવામાં આવે છે. એમાં અનુભવનો ભાગ કેટલો અને કલ્પના, તર્ક, અનુમાન વગેરેનો ભાગ કેટલો એનો નિર્ણય કરવાનું કામ શ્રેયાર્થીને માટે મુશ્કેલ બને છે. શ્રદ્ધાને લીધે તે દરેક વચનને સત્ય સમજે છે અને વિચાર કરવા છાગે છે ત્યારે કેટલીયે વાતો બુદ્ધિને સમજાતી ન હોવાથી તે વ્યાકુળ બને છે.

આધ્યાત્મિક પ્રયોગ તમે વાંચ્યા ન હોત તો તમારા મનમાં આગતી વ્યાકુળતા પેદા થઈ હોત કે કેમ એ વિશે જારે શંકા છે. આત્મા-પરમાત્મા વિશે તમે વાંચ્યું હશે. આત્મજ્ઞાન-આત્મદર્શન વગર માથુસતો ઉદ્ધાર થવો સંભવિત નથી વગેરે વાતો વાંચવાથી તમારા મનમાં એ જાતની શ્રદ્ધા બેઠી હશે. આ પ્રકારનો સંસ્કાર તમારા મન પર ન હોત તો આજે તમને દુઃખી અને વ્યાકુળ થવાનું બીજું કોઈ કારણ છે એમ મને જણાતું નથી.

હવે તમે તમારા મનની ખરી સ્થિતિ ઝાળખીને આ વિષય પર વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરો. માણસે અનુભવથી, વિવેકથી દરેક આખતનું પરીક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તર્ક, કલ્પના કે અનુમાનની પાછળ મનને દોડાવવું ન જોઈએ. દરેક સિદ્ધાંતને, વચનને અનુભવની કસોટી પર કસીને તેની સત્યતા-અસત્યતાની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. નિઃશંક થવાનો આ માર્ગ છે. આમાં કેવળ શ્રદ્ધા કે માન્યતાથી કામ ન ચાલે.

તમે તમારા મનને તપાસો. તમને આજે જે દુઃખ છે તેનું પ્રત્યક્ષ કારણ કેટલું છે અને માની લીધેલી કલ્પનાનું કારણ કેટલું છે? પહેલાં તમારા મનના દુઃખનું કારણ શોધો. ક્યા અંધનમાંથી, ક્યા દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો તમે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો?

દુઃખમાંથી, અંધનમાંથી, અજ્ઞાનમાંથી છૂટવાની માણસ ઇચ્છા કરે છે. તે તેમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર ઇચ્છે છે. આ વાત ચોખ્ખી છે. પરંતુ પોતાનું સાચું દુઃખ કયું છે તે તેણે પ્રથમ સમજી લેવું જોઈએ. જે અજ્ઞાનને લીધે જીવનવ્યવહારમાં આપણે દુઃખી થઈએ છીએ, સંકટમાં પડીએ છીએ તેને દૂર કરવાનો આપણે જરૂર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ જે અજ્ઞાનનો આપણા દરેકજાના જીવનવ્યવહાર સાથે કોઈ સંબંધ આવતો જ નથી તેને આપણા દુઃખ અને વ્યાકુળતાનું કારણ માનીએ તો તે એક પ્રકારનો ભ્રમ છે. આ વાત ધણો સમય મનમાં રહે તો તે વધારે ને વધારે દૃઢ થતી જાય છે અને સરલ વિચાર કરવાની આપણી શુદ્ધિને કુંઠિત કરે છે.

આત્મા-પરમાત્મામાં ભેદ છે કે અભેદ? આ પ્રશ્ન તમારા દુઃખનું કારણ છે એમ તમે માની લીધું છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ મળે એના પર તમારી ઉન્નતિ, તમારો ઉદ્ધાર અવલંબે છે એમ તમે સમજો છો. મેં કાગળમાં ઉપર લખ્યું છે તે દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને જોવાથી તમને માત્રમ પડશે કે મનુષ્યજીવનમાં જે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ છે તેનું કારણ આત્મા-પરમાત્માનું અજ્ઞાન નથી. માનવજાતનાં દુઃખો પર દૃષ્ટિ નાખી તેમનો વિચાર કરીને જુઓ. આ પ્રશ્ન સાથે એ દુઃખનો કોઈ સંબંધ છે શું?

ત્યાં કોઈને કોઈ વિચારદોષ જરૂર હોવાનો. હું મારું જ કલ્યાણ કરી લઉં અને બાકીનાનો કરો વિચાર જ ન કરું એ માનવજીવન નથી. માનવજીવન થોડો સમય પણ કદી એકલું નથી શકતું નથી, કારણ કે માણસ સામાજિક પ્રાણી છે. તેના બધા સંબંધો સામાજિક છે. તેનું એકલાનું આ દુનિયામાં કશું જ નથી.

માણસમાં જે શક્તિઓ છે તે બધી શક્તિઓની જરૂરી વૃદ્ધિ અને ખાસ કરીને શુદ્ધિ કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. આ વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ સત્ય, પ્રમાણિકતા, નિઃસ્વાર્થતા, ઉદારતા, દયા, ક્ષમા, પ્રેમ, સંયમ, પુરુષાર્થ વગેરે સદ્ગુણોથી થાય છે. આ સદ્ગુણોથી જ વ્યક્તિ અને સમાજની શુદ્ધિ થઈ શકે. આ સદ્ગુણોથી જ જગતમાં સમભાવ પેદા થઈ તેનો વિકાસ થતો જાય છે. આ સમભાવથી આપણી અને જગતની એકતા સંધાય છે. પછી આપણે અને જગતનો સ્વાર્થ જુદો જુદો રહેતો નથી. આ સ્થિતિએ પહોંચવા માટે જે આચરણ કરવું પડે છે તે જ ‘ધર્મ’.

આ ધર્મથી જ માનવજીવન સાર્થક થાય છે. માનવજીવનની પૂર્ણતા આમાં જ છે.

સંપૂર્ણ અર્થ ધ્યાનમાં લઈને આ લખાણનો વિચાર કરજો. માનવજીવનનો વિચાર આ દૃષ્ટિથી કરજો. તમારા પત્રોમાં જે પ્રશ્ન છે તેનો શાસ્ત્રીય રીતે જવાબ આપવો કઠણ નથી. પણ તેના જવાબથી તમારા કલ્યાણનો પ્રશ્ન છૂટશે નહીં. મારું લખવું બરાબર સમજશે તો મળવાની જરૂર નહીં રહે.

વિકાસ અને પુરુષાર્થ

અનુકૂળ પરિસ્થિતિ અને સત્સંગ પ્રાપ્ત થવાથી માણસનો વિકાસ થાય છે એમ મેં પહેલા પત્રમાં લખ્યું હતું. પરંતુ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી, જોઈએ કે જેને વિકાસની-ઉન્નતિની ઇચ્છા હોય તેનો જ વિકાસ-ઉન્નતિ થાય છે. જેને ઉન્નતિની વ્યાકુળતા હોય તે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના મનનો સંકેષ છોડતો નથી. અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ-ગમે તેવી પરિસ્થિતિ હોય તોપણ તેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે, કોઈ પણ પ્રયત્નથી તે પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ જ શોધીને-તેનું આલંબન લઈને તે પર ચાલે છે. મોટા મોટા મહાનુભાવોનાં જીવનચરિત્ર વાંચવાથી આજ વાત વિશેષરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમણે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બંને પરિસ્થિતિમાંથી પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ જ કાઢ્યો છે. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાંથી પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ કાઢવા માટે અર્થઃસામર્થ્ય અને અગાધ બુદ્ધિમતાની જરૂર છે એમાં સંશય નથી. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવામાં અને તે માર્ગ પર દૃઢ રહેવામાં વધારે વિવેક અને ધૈર્ય જોઈએ. પણ મહાનુભાવોમાં વિવેક અને ધૈર્યની ઊણપ ન હોવાથી, તેઓ કોઈ પણ સ્થિતિમાં પોતાનું કલ્યાણ સાધતા હતા.

રાજસ અને સાસ્ત્રિક બંને જાતના માણસો પાસે ધન હોય છે. એક, ધનનો ઉપયોગ મોજમજ અને વિલાસ વગેરેમાં કરે છે અને ખીન્ને, દુધા વગેરે જે સાસ્ત્રિક લાવો મનમાં હોય છે તેમનો તે ધનથી વિકાસ કરીને પોતાની ઉન્નતિ કરી લે છે. ધનથી એકની વિલાસિતા વધે છે અને ખીન્નની સાસ્ત્રિકતા વધે છે. કંઈ સમયમાં એક અપ્રામાણિક અને દુરાચારી થઈ શીલબ્રષ્ટ થાય છે તો ખીન્ને તે સ્થિતિમાં દૃઢતાથી કંઈ સમયમાંથી પસાર થાય છે અને શીલ વધારી શીલસંપન્ન થાય છે.

કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તો પ્રયત્ન, વિવેક અને સત્સંગથી માણસ રાગ્દ્વેષમાંથી ધીરે ધીરે સ્વસ્થિક થઈ શકે છે એમાં જરૂરે સંદેહ નથી. દરેક માણસ પાસે ઘોડીનસી સામગ્રી તો પહેલેથી હોય છે જ. સામગ્રી વગરનો કોઈ પણ માણસ જ નહીં મળે. સામગ્રી એટલે સંસ્કાર. પોતાના ઉચ્ચ ધ્યેય માટે એનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા માણસના મનમાં હોવી જોઈએ ઇચ્છા હોવાથી તે પ્રયત્ન કરશે. પ્રયત્ન કરવાથી માર્ગ અવરૂપ મળશે.

ઉન્નતિની ઇચ્છા રાખવાવાળા સામાન્ય માણસને વિષે મેં તમને પહેલા પત્રમાં લખ્યું હતું. મહાનુભાવ તો પોતાનો માર્ગ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાંથી કાઢી લે છે જ. પરંતુ સામાન્ય માણસનું જીવન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બને છે. કલ્યાણની ઇચ્છા તેના મનમાં રહે છે, પણ તે એટલી દૃઢ અને પ્રખર નથી હોતી કે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાંથી તે પોતાનો માર્ગ કાઢી જ લે. પ્રતિજ્ઞા પરિસ્થિતિમાં-કુસંગમાં તે નારા પામી જઈ તેનું જીવન બીજા જ માર્ગે જાય છે. તેથી પરિસ્થિતિ એવી હોય કે તેના મનમાં રહેલી કલ્યાણની ઇચ્છાને પ્રતિજ્ઞા પરિસ્થિતિ સાથે વખનોવખત ટકરાવું ન પડે અને એમાંયે સત્સંગ હોય તો તે પોતાનો વિકાસ કરી શકે છે. આ આશયથી મેં સંક્ષેપમાં લખ્યું હતું. પરંતુ આ વાત પણ નિશ્ચિત સમજવી જોઈએ કે ક્યારેક કાંઈ પ્રસંગનો સામનો કરવાથી સ્વસ્થિકતાની પરીક્ષા થાય છે અને આત્મવિશ્વાસ વધે છે. પરીક્ષા માટે કાંઈ પ્રસંગો સોધવાની કે જાણીબૂઝીને પ્રસંગો નિર્માણ કરવાની જરૂર નથી, જીવનમાં કાંઈ પ્રસંગો આવતા જ રહે છે. પ્રસંગ આવે ત્યારે વિવેક અને ધૈર્ય જૂઠાં ન જોઈએ.

આનંદ અને પ્રસન્નતામાં ભેદ જરૂર છે. મેં સમજાવ્યું હતું અને જાનજાણની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું પણ છે. તેને તમે ધ્યાનપૂર્વક બે ત્રણ વાર વાંચીને તેના પર વિચાર કરો. તમારા ધ્યાનમાં જરૂર આવશે. આનંદ છીર્ષિ છે અને પ્રસન્નતા ચિત્તની એક ઉવટની અવસ્થા છે. પ્રસન્નતા વધારવાથી નહીં વધે. કતંક્ષા કર્યા પછી ચિત્તમાં ને આયોઆપ

આવે છે. ભોજન પછી તૃપ્તિ, સંપૂર્ણ કર્મ પછી જેવો આરામ તેમ તે છે. આનંદનો અનુભવ જેમ જવાને છે તેમ પ્રસન્નતાનો પણ વ્યભાને છે.

હવે પુરુષાર્થ અને પ્રાપ્તિ વિષે લખું છું. આપણે પુરુષાર્થનો અર્થ શો કરીએ છીએ? પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થનારા અર્થને અર્થોત્ત પ્રાપ્તિને આપણે પુરુષાર્થ સમજીએ છીએ ને? એટલે પુરુષાર્થનો અર્થ પ્રાપ્તિ-પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ. તેથી પુરુષાર્થ અને પ્રાપ્તિની મતલબ એક જ થઈ. પણ પુરુષાર્થનો અર્થ તમે પ્રયત્ન એટલો જ કરશો તો પુરુષાર્થ અને પ્રાપ્તિ એ બે શબ્દો બે અર્થોના થશે.

લોકોમાં કેવળ પ્રાપ્તિની એટલે લાલની ઉત્કંઠા હોવાથી પ્રયત્ન કરવામાં તેમને કષ્ટ લાગે છે. પ્રાપ્તિમાં જ તેમને આનંદ જણાય છે અને પ્રાપ્તિ પર જ તેમનું ધ્યાન રહે છે; પ્રયત્ન પર જોઈએ તેટલું ધ્યાન નથી રહેતું અને પ્રયત્નમાં તેમને આનંદ પણ લાગતો નથી. પ્રયત્ન ઓછો કરીને પ્રાપ્તિ થાય, અથવા બિલકુલ પ્રયત્ન કર્યા વગર, પ્રયત્નને દાણીને કે ખીજો કોઈ પોતાને માટે પ્રયત્ન કરે અને પોતાને પ્રાપ્તિ થાય તો સાતું એવું પ્રાપ્તિમાં જ આનંદ માનવાવાળાને લાગે છે. એવા માણસો પ્રયત્ન પર પૂરું ધ્યાન આપતા નથી, ઇચ્છાવશ થઈ કેવળ પ્રાપ્તિનો જ વિચાર કરે છે અને તે માટે ઉત્કંઠિત થાય છે. પરંતુ વિવેકી માણસ સમજે છે કે જો પ્રાપ્તિ જોઈએ તો તે માટે પ્રામાણિકતાથી, આળસ છોડીને નિર્દોષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મથાર્થ પ્રયત્ન કરવાથી પ્રાપ્તિ જરૂર થશે એવો તેને વિશ્વાસ રહે છે. તેના હૃદયમાં આવો વિશ્વાસ હોવાથી તેને પ્રયત્ન અને પ્રાપ્તિ બંનેમાં આનંદ લાગે છે. પ્રયત્નની અંતિમ અવસ્થા પ્રાપ્તિ છે. તે એકમીનથી અલગ નથી. તેને બંનેમાં તત્ત્વતઃ ભેદ જણાતો નથી. વિવેકી અને પ્રામાણિક માણસને પ્રયત્ન અને પ્રાપ્તિ બંને પર વિશ્વાસ રહે છે. પ્રયત્ન વગર પ્રાપ્તિની તે ઇચ્છા રાખતો નથી.

વિવેકી માણસને પ્રયત્નમાં પણ આનંદ લાગવાથી તેના પ્રયત્નમાં નુટિ હોવાનો ઓછો સંભવ રહે છે. કેવળ પ્રાપ્તિ પર જ ધ્યાન આપનારને પ્રયત્ન કરવામાં શિથિલતા, આળસ કે કંટાળો આવે એવો ભય છે.

ખીનખોના અમથી તૃપાર થયેલી વસ્તુ લેવાની ઇચ્છા તેના દિલમાં થવાનો સંભવ છે. ખોરાક ખાવામાં જેટલો આનંદ લાગે છે, કપડાં પહેરવામાં જેવો આનંદ લાગે છે એટલો જ અને તેવો જ આનંદ ખોરાક ખનાવવામાં અને સૂતર કાંતવામાં આવે તો? આવો આનંદ વિવેકી અને કર્નવ્યનિષ્ઠ જ લાઈ શકે છે.

૫૩, ૧૪-૮-૩૬

૨૫

વિદ્યા-કલા દ્વારા મનુષ્યોચિત આનંદ

સરકમી કરવા પ્રેરણા આપનાર વિદ્યાની અને કલાની અભિરુચિ હોવી એ ઇશ્વરી ભેટ છે. જેમને નાનપણથી જ એવી કોઈ પણ વિદ્યા કે કલાનો વ્યાસંગ લાગેલો હોય છે તેમનું જીવન વિદ્યા અને કલાનું હિસાહી હોય છે; એટલું જ નહીં, પણ ખીનખોના જીવનમાં સ્થાન જીવનમાં તેઓ હિસાહ પેદા કરી શકે છે. આપણા લોકોમાં નિર્વાહ ચક્રાવવા માટે જરૂરી વિદ્યા અને કલા સિવાય ખીજ કોઈ પણ વિદ્યા કે કલાની વિશેષ રુચિ ન હોવાથી આપણા જીવનમાં સ્વાભાવિક હિસાહ ન દેખાતાં એક પ્રકારની ઉદારીનતા જોવામાં આવે છે. સામાન્ય લોકોમાં કલાની જે અભિરુચિ દેખાય છે તે કલાના ઉપભોગની અભિરુચિ હોય છે. તે અને કલાની અભિરુચિમાં ધણો ફેર છે.

હંમેશના વ્યવસાયનો આપણને કંટાળો આવે એટલે આપણું મન કોઈ પણ સ્વૃષ્ટ કે સદ્ધર્મ ઉપભોગ તરફ, વ્યસન તરફ કે જિંધ તરફ વળે છે. આ બાજનમાં દરેકે પોતાનું જીવન તપાસવું જોઈએ અને તેમાંથી શોધી કાઢવું જોઈએ કે કોઈ પણ ધંધો કરીને પોતાના કુટુંબ માટે વ્યવસાય કરી પૈસા કમાવા સિવાય ખીજ કોઈ પણ સાત્ત્વિક કાર્યથી, સાત્ત્વિક વિપત્તી કે કલાથી આપણે ખીનખોને યાન, આનંદ અને

ઉત્સાહ આપી શકાએ છીએ કે કેમ ? કેવળ ગપાટા મારવાનું છોડી દઈએ તો આપણામાં એવી કંઈ વિદ્યા, કલા, સ્વભાવનું માધુર્ય કે સદ્ગુણોનો સંયમ છે કે જેનાથી આપણે ખીન્નઓને દરેકજ થોડો વખત પણ આપણી સોજતથી જ્ઞાન આપી શકીએ ? તેમને આનંદિત અને ઉત્સાહિત કરી શકીએ ? કંઈ વિદ્યાથી આપણે ખીન્નઓને તેમનું દુઃખ ઓછુંવતું પણ બુલાવી શકીએ ? જેમનામાં આવી જ્ઞાનનો કોઈ પણ ગુણ, વિદ્યા, કલા કે જ્ઞાન હોય તેમને જીવનમાં ઉત્સાહ અને આનંદની કદી ખામી જણાશે નહીં. આ પરથી જીવન અને સમાજની દૃષ્ટિએ કલા અને વિદ્યાની કેટલી આવશ્યકતા છે તેનો વિચાર કરીને દરેક જણે તે પ્રયત્નપૂર્વક સંપાદન કરવી એ ઇષ્ટ છે. તેથી આપણા જીવનમાં નિત્ય નવો ઉત્સાહ આવશે અને આપણું જીવન ઉપયોગી બનશે.

શરીરમાં બળ આવવાથી જેમ માણસને ઉત્સાહ લાગવા માટે છે તેમ તેની સુદ્ધિનું બળ વધે અને મનોભાવના જાગ્રત થાય તો તેનામાં ઉત્સાહ આવે છે. આ પૈકી કોઈથી પણ આપણામાં વિદ્યા અને કલાનો નિત્ય નવો ઉત્સાહ આવતો રહે તો જીવનમાં કદી વ્યાવક્ર બુધયોગ નીરસતા લાગવાનું કારણ રહેશે નહીં. જે વિદ્યા, કલા અને જ્ઞાન આપણને તેમ જ ખીન્નઓને સાત્ત્વિકતા તરફ લઈ જાય અને આપણું તેમ જ ખીન્નઓનું દુઃખ દૂર કરે તે માટે અભિરુચિ, રાખી તે પ્રાપ્ત કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આદેશ, બળ, ચપળતા અને સ્ફૂર્તિ આવે તે માટે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વ્યાયામ, આસન, પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરતા રહીએ અને એ વિષેના જ્ઞાન અને કલા હાથ કરીએ તો તે, આપણને તેમ જ ખીન્નઓનેય ઘણાં ઉપયોગી નીવડે એવાં છે. પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, કૃષિશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રો; શૂસ્તર, શૂગળ, ખગોળ આદિ વિદ્યાઓ; ગાયન, વાદન, ચિત્રાલેખન, શિક્ષણ, ભાષણ, લેખન વગેરે કલાઓ; હાથથી કરવાના મનુષ્યોપયોગી કારીગરીના અને કૌશલ્યના ઉદ્યોગો; દેશવિદેશના ધાર્મિક, આર્થિક, રાજકીય ને

આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ; રાષ્ટ્રની અને દુનિયાની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન; જુદીજુદી રીતે લોકોપયોગી કાર્યો કરવાની પ્રવૃત્તિ; ગામની, સમાજની, વ્યક્તિગત કે સાર્વજનિક મુશ્કેલીઓ, સંકટો ને આપત્તિઓ દૂર કરવાના પ્રયત્નો; સાર્વજનિક સંસ્થાઓ, ધર્માદા દવાખાનાંઓ, ઇસ્પતાલો વગેરેમાં ભાવનાથી અને દયાપૂર્વક કામ કરવાની ઇચ્છા; વગેરે અનેક શાસ્ત્ર, વિદ્યા, કલા, કૌશલ્ય, ઇતિહાસ, જ્ઞાન, પ્રવૃત્તિ, પ્રયત્ન, ઇચ્છા વગેરે દ્વારા આપણી શક્તિ, જીવિ અને સદ્ભાવનાની વૃદ્ધિ કરીને તે જાંખાને ઉપયોગ આપણે પોતાનાં કુટુંબ, સમાજ, દેશ, રાષ્ટ્ર, માનવજાતિ વગેરેના હિતાર્થે કરી શકીએ. માટે કેવળ નિર્બાહ માટે જોઈતી વિદ્યા ઉપરાંત કોઈ પણ કલ્યાણપ્રદ વિષયની, વિદ્યાની, શાસ્ત્રની, કલાની કે કાર્યની આપણને અભિરુચિ હોવી જોઈએ. અને તે પૈકી કોઈ પણ જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને ત્યાં સુધી ધણાના હિત માટે કરવાની સદિચ્છા આપણામાં હોવી જોઈએ, અને તે જાતનું કાર્ય આપણે કરતા રહેવું જોઈએ. આવી જાતના જીવનમાં કદી પણ કંટાળો કે નિર્જીવતા ન લાગતાં માણસને દુઃખેશ ઉત્સાહ અને આનંદ મળ્યા કરશે.

આજે પણ આવી જાતની કોઈ પણ સારી અભિરુચિવાળા લોકોનું જીવન જોઈએ તો તેમનામાં દુઃખેશ આનંદ અને સ્ફૂર્તિ દેખાઈ આવે છે. સહેરના કૃત્રિમ જીવનમાં વખત ગાળવા માટે દૈનિક જીવનમાં કેટલીક કૃત્રિમ જાગૃતિનો માણસને આશ્રય લેવો મુશ્કેલીપણાનો કાનંદ પડે છે ખરો; છતાં ત્યાં અને ઊંડા જગ્યાએ પણ જુદી જુદી રીતે જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પોતપોતાના જ્ઞાનનો અને વિદ્યાનો સેવાભાવથી ઉપયોગ કરનારા કેટલાક સમજીનો મળી આવે છે. સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ જાંખાને કાવે છે એમ નથી. તેથી એવી પ્રવૃત્તિનો આમદ ન રાખતાં પોતાનું કુટુંબ, સગાંસંજીવી અને પડોશી પૂરતી દષ્ટિ રાખીને જો માણસ પોતાના જીવનનો વિચાર કરે તોય તેને કેટલીયે સારી વસ્તુઓ સ્પર્શશે. દુનિયામાં તદ્દન સાદાં જમણાં સ્ત્રીપુરુષો પણ પોતાનું જીવન દુઃખેશ કોઈ ને કોઈ સારી પ્રવૃત્તિમાં ગાળતાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે

મળી આવે છે. એવાં લોકોનું જીવન જોઈએ તો સમર્થ રામદાસે કહેલાં ભાષનાં લક્ષણ તેમનામાં યોગ્યતા ભરેલાં દેખાઈ આવે છે.

કેવળ નિર્બોધ માટે કરવા પડતા ધધાથી માણસનો સર્વોચ્ચ વિકાસ થતો નથી. તેનું જીવન આનંદી, હિસાહી અને સુખી થતું નથી. દોષો

એકાદનો ધધો જ તેટલો વ્યાપક, જ્ઞાનમય અને

આનંદનો જરૂર કલામય હોય તો વાન ભુદી, પણ મનુજનસમાજની

અને તેનું સામર્થ્ય સ્થિતિ એવી નથી હોતી. સતત એક જ ભાવના

કાર્યમાં અને સ્થિતિમાં માણસને અરુચિ અને કંટાળો

ભીષે એ ક્વાભાવિક છે. તેથી તે દૂર કરવા માટે અને આનંદ મેળવવા

માટે વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક તેમ જ સામાજિક ધર્મો, તહેવારો અને હિત્સેવાની

આપણા સમાજમાં યોજના કરેલી છે. દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે

એ યોજનામાં ફેરફારો કરવા જરૂરી હોય છે તેથી આપણે એવા ઇષ્ટ

ફેરફાર કરતા રહેવું જોઈએ. સંસારના તાપ-ત્રયમાં માણસને આનંદનો

આધાર, સાધન કે આશા ન હોય તો તે જીવવાની ઇચ્છા જ નહીં કરે.

કરો જ શારીરિક, બૌદ્ધિક કે માનસિક પરિશ્રમ કર્યા વિના પાંચ ટાનેંદ્રિયો

દ્વારા આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા તેને હોય છે. કારણ કે સંસાર-

કાર્યમાં થઈલો અને ત્રાસેલો જીવ આનંદ અને સુખની ઇચ્છા કરે છે.

એવી સ્થિતિમાં પરિશ્રમ વગર તેને આનંદ અને મુખ મળે, થોડો વખત

પણ તેના મનનું રંજન થાય, ચિત્તશાંતિ આનંદિત થાય તો તેટલા વખત

પૂરતોય તે આનંદમાં તત્કલીન થાય છે. પોતાનું દુઃખ, માતના, ગરીબી,

અપમાન, વ્યાધિ, કરજ, ચિંતા વગેરે બધી બાબતો તેટલા વખત

પૂરતી તો તે જુદી ભાવ છે અને તેટલા આનંદના કે સુખના આધાર કે

સામર્થ્ય પર તે પોતાની હંમેશની આપત્તિઓ સાથે ઝઘડવાને કે તે સહન

કરવાને તૈયાર થાય છે. આનંદમાં કશું જ સામર્થ્ય ન હોત તો તે દ્વારા

આપત્તિઓ સાથે ઝઘડવાની શક્તિ માણસમાં પેદા જ ન થાત. સંસારનું

સુખ શુદ્ધિક છે, તેનો આનંદ અશાશ્વત છે એમ તેનાથી કંટાળેલા કે તેનું

છેતરે પર્યાવસાન દુઃખમાં થાય છે એવી સમજણથી તેનો ત્યાગ કરનારા

ગમે તે કહેતા હોય, પણ માણસ અનાદિ કાળથી આનંદ શોધતો અને મેળવતો આવ્યો છે. સંસારમાં અવારનવાર ભલે હોય પણ સુખ અને આનંદના જે પ્રસંગો તેને ભાગે આવે છે તેટલાથી જ તેની બધી શક્તિઓ તેનામાં પાછી ભરાઈ આવે છે. દુઃખ, આપત્તિ અને સંકટ સાથે ઝઘડવા માટે તેની બધી શક્તિઓ ઉત્તેજિત અને સમર્થ થાય છે. તે આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે જેટલો વિવેક વાપરીએ, જેટલી સાવધાનતા રાખીએ, જેટલી વ્યાપક અને સામુદાયિક દષ્ટિ રાખીએ તેમ જ તે આનંદ સાથે અનેક સદ્ભાવોનો અને સદ્ગુણોનોયે જેટલો વિચાર આપણે જાગ્રત રાખીએ તેટલો તે આનંદ વધારે સાત્ત્વિક અને સમર્થ બનશે અને તેને લઈને આપણી માનવતા અને આત્મવિશ્વાસ વધતાં રહેશે એમાં શંકા નથી.

નિર્દોષ અને સમ્યક વિનોદ કરતાં આવડવો એ પોતાને તેમ જ બીજા-ઓને પણ આનંદ આપનારી એક ઉપયોગી કલા છે. આપણે જેનો વિનોદ કરીએ છીએ તેને પણ જે વિનોદથી આપણી પેઠે

નિર્દોષ વિનોદનો કલા જ આનંદ થાય છે, જેને લીધે કોઈનામ મનને દુઃખ ન થતાં બધાના હૃદયમાં નિર્દોષ આનંદની લહેરો ઊઠવા માંડે છે, જેના આનંદનું પર્યાવસાન કોઈ પણ પ્રકારની મક્કિનતા, કક્કશતા કે કટુતામાં થતું નથી, જેમાં આનંદની સાથે જ બધાની ભુદ્ધિને પણ થોડુંક પોષણ મળતાં તેમાં પ્રગલ્ભતા, સૂક્ષ્મતા ને માર્મિકતા આવે છે અને જેને લીધે કોઈ પણ જાતની સાત્ત્વિકતામાં અડચણ આવતી નથી એ વિનોદ નિર્દોષ છે. એવો વિનોદ ભુદ્ધિને તેજસ્વી અને મનને ઉદ્વેગિત ને હિંસાહિત કરી શકે છે, આરોગ્યને સહાયક થઈ શકે છે અને તેને લીધે એકબીજા વચ્ચેના સંકોચ દૂર થઈ પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે છે તથા, તેમનું માધુર્ય વધે છે, મન નિખાલસ અને પવિત્ર થઈ તે દ્વારા આપ-પરભાવ ઓછો થાય છે અને એકતા ને વિશ્વાસ વધે છે. આવી જાતની વિનોદની કલા દરેક જણે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. તે સાથે જ બીજા આપણો વિનોદ કરે તો તેમાં તેમની સાથે આપણે

પણ આનંદ અનુભવી શકીએ એટલું મિલનસારપણું, નિરહંકાર અને ઉદારતા પણ આપણામાં હોય એ જરૂરી છે. સખ્ય, નિર્દોષ, જ્ઞાનયુક્ત અને માર્મિક વિનોદમાં જે આનંદ અને હાસ્ય પ્રકટ થાય છે તેમાં કેટલાંય દુઃખો ભુલાવવાની તેમ જ કંટાળો ઉપજાવવાની ઉદ્દેશીનતાની અને કેઈ કેઈ વાર ચિત્ત પર અતિશય ભારરૂપ થયેલા માંભીર્પની અને ચિંતાની રુક્ષતા ને અસહ્યતા ઓછી કરવાની શક્તિ ભરેલી હોય છે. આ પરથી વિનોદમાં જીવનોપયોગી કેટલાક વિશેષ ગુણો રહેલા છે એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નહીં થાય. પોતા પર આવેલી કે આવી પડેલી આપત્તિઓ, દુઃખો, સંકટો કે સહન કરવી પડેલી કે પડતી વ્યાધિઓ અને યાતાનાઓના વર્ણનમાં પણ સરસતા અને હાસ્ય નિર્માણ કરવાની કલા જેમને હસ્તગત થાય તેઓ જીવનના કેટલાંય દુઃખદ પ્રકારોને સહેજે સૌમ્ય બનાવી દે છે. તેમની તિતિક્ષામાં કષ્ટજ્ઞતા ન જણાતા સહજતા અને શાંતિ દેખાય છે. તેમનો આ સદ્ગુણ અને તેમની કલાનો પ્રભાવ જોઈને આપત્તિ, દુઃખ વ્યાધિ વગેરેને હસતે મોઢે અને સતોષથી સહન કરવાની વૃત્તિ બીજાઓમાં પણ જાગ્રત થાય છે. જેમના સ્વભાવમાં આ ગુણોનું સંવર્ધન થયેલું હોય છે તેમને એક જાતનું જીવનરસાયણ પ્રાપ્ત થયું છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

સારાંશ, જીવનમાં બધી સ્થિતિમાં બધો વખત માણસ દુઃખને ટાળતો અને આનંદને શોધતો હોય છે. તે માટે જ તે જીવે છે. પણ આમાં એક વાત અત્યંત મહત્વની સમજીને તેણે માનવતાની ઉપાસના- હમેશા ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, કે આનંદની નો આનંદ પ્રાપ્તિ સાથે પોતાની માનવતા પણ વધતી રહેવી જોઈએ. તે માટે સાધનોની શુદ્ધિનો આગ્રહ આપણામાં હોવો જોઈએ. આપણે કેવળ આનંદના ઉપાસક ન બનતાં માનવતાના પણ ઉપાસક બનવું જોઈએ. માનવતા સાથે આનંદ હોવાનો જ. પરંતુ દરેક આનંદ સાથે માનવતા હશે જ એવી ખાતરી ન રાખી સમ્રથ અને એવો નિયમ પણ નથી. તેથી મનુષ્યોચિત આનંદને જ આપણે જીવનમાં મહત્વ આપવું જોઈએ અને તેની જ વૃદ્ધિ આપણે કરતા રહેવું જોઈએ.

જાવ, સેવાવૃત્તિ, એકબીજા માટે સહલાવનાથી સહન કરવાની વૃત્તિ એ સદ્ગુણો દરેકમાં હોવા જોઈએ. તે જ પ્રમાણે અન્યાય સહન ન કરવો અને તે માટે જોઈતી પ્રતિકારશક્તિ વગેરે સદ્ગુણો પણ જીવનની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્વના છે. એ બધા સદ્ગુણો યોગ્ય કેળવણી, અભ્યાસ અને સંસ્કાર સિવાય સમાજમાં આવશે નહીં અને દૃઢિ પામશે નહીં. અનુભવાદિક વ્યાયામ પદ્ધતિના કરતાં ઉત્પાદક વ્યાયામ પદ્ધતિ અનેક દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી. પણ તે પદ્ધતિ સાથે જ જીવનમાં રોજ ઉપયોગિ થતારા ગુણોની કેળવણી અને સંસ્કાર મળતાં રહેવાની સમવડ પણ સમાજમાં હોવી જોઈએ. તો જ સમાજનું અજ્ઞાન, દુર્ગંજતા, પંશુતા, ભીરુતા, જડતા વગેરે દોષો જશે અને સમાજમાં નિયોપયોગી સદ્ગુણો આવી શકશે. અનેક ગુણોના એકીકરણથી માણસમાં આત્મવિશ્વાસ પેદા થાય છે. આત્મવિશ્વાસ વગર જીવન સફળ થવું શક્ય નથી. આપણી પ્રજામાં આ સદ્ગુણની ઘણી ખામી છે. આપણામાં નિર્ગંજતા, અને નિરુત્સાહ બધે જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ કંઠે પરંતુ જરૂરી કામ ચીવટથી પાર પાડવાનો કે પ્રસંગે સાહસ કરવાનો ઉત્સાહ પ્રજામાં દેખાતો નથી. આ સ્થિતિ આપણે કેવી રીતે દૂર કરીશું? કેવળ શારીરિક શક્તિની વૃદ્ધિ કરવી એ આપણું ધ્યેય ન હોઈ જીવનમાં જરૂરી એવા અનેક સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી એને જો આપણે આપણું ધ્યેય માનીએ તો એવી જાતના અભ્યાસની સમાજમાં સગવડ હોવી જરૂરી છે. આવી જાતની યોજના આપણે હઠુ કરી શક્યા નથી. વ્યવસ્થિત પરિશ્રમથી શારીરિક ગુણો કેળવવા જોઈએ. આજીવિકાની કેળવણી સાથે વિદ્યાર્થીઓને જીવનમાં જરૂરી એવા બધા સદ્ગુણોની કેળવણી મળવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આ બધી જાગૃતોનો વિચાર ચવાની જરૂર છે. લાડીના દાવથી થોડીક લગામક વૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં આવે તો તેમાં ખીવા જેવું કશું નથી. શારીરિક અને નૈનિક દૃષ્ટિથી આપણી પ્રજા ઉન્નત કેમ થાય એ આપણો મુખ્ય પ્રશ્ન છે અને તેનો શક્ય તેટલો જલદી ઉકેલ આવવો જોઈએ. આપણામાં જીવનશક્તિ નિર્માણ થાય એવો માર્ગ અને ઉપાય આપણને

ગુણવિકાસની દૃષ્ટિથી વ્યાયામનો વિચાર

વ્યાયામ તરફ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોતાં અને તેનો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તે વિષેના મારા આજના વિચારો બનેલા છે. જીવનમાં હુસ્તક, અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ વગેરે બાબતો પ્રાસંગિક છે. તે કંઈ રોજનાં નથી. તેમ છતાં વ્યાયામ દ્વારા જે ગુણો જનતામાં કેળવાય છે તેનો ઉપયોગ આવે પ્રસંગે પણ કેમ કરી લેવો એનો આધાર નેતાઓની યોજકતા પર છે. આ પ્રાસંગિક બાબતો કરતાં માનવીજીવન વધારે વ્યાપક છે. એ વ્યાપક જીવનમાં માણસને અનેક સદ્ગુણોની હમેશાં જરૂર પડે છે. આપણા સમાજની સ્થિતિ આજે અનેક બાબતોથી અવતરત થયેલી છે. તેને દરેક સારી બાબતની અને દરેક સદ્ગુણની જરૂર છે. સમાજમાં બળ, ચપલતા, સાહસ, ઉત્સાહ, નિર્ભયતા, ખડતલપણ, સંગઠિત રીતે કામ કરવાની વૃત્તિ, દિંમત, પ્રસંગાવધાન, સ્વાર્થત્યાગ વગેરે સદ્ગુણો કયાં છે? શહેરમાં કે ગામડામાં આ વિષે સરખી જ સ્થિતિ છે. તેથી આ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય એવી કેળવણીની સમાજને ખાસ જરૂર છે. એ કેળવણી બધાને સહેજે ઓછા ખર્ચમાં, થોડા વખતમાં અને થોડા પરિશ્રમે આપી શકાય એવી યોજનાની આજે જરૂર છે. હું આ વિષય તરફ જીવનની વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોઈ છું. શરીર બુદ્ધિ અને મન, એ ત્રણેના વિકાસ સિવાય માનવીજીવન ઉન્નત અને સમૃદ્ધ થાય એ શક્ય નથી. કોઈ એક જ વસ્તુને કે ગુણને પ્રાધાન્ય આપવાથી વિકાસ થયાને બદલે તે કુદિન થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તેનાથી માણસની વિકૃત સ્થિતિ પણ થવાનો સંભવ છે.

આરોગ્યની તો દરેક માણસને જરૂર છે. શક્તિનીયે તેને જરૂર છે. પરંતુ તે સાથે રૂઢિતિ, ચપલતા, ઉત્સાહ, સાહસ, ઐક્ય અને સામુદાયિક

ભાવ, સેવાવૃત્તિ, એકબીજા માટે સહલાવનાથી સહન કરવાની વૃત્તિ એ સદ્ગુણો દરેકમાં હોવા જોઈએ. તે જ પ્રમાણે અન્યાય સહન ન કરવો અને તે માટે જોઈતી પ્રતિકારશક્તિ વગેરે સદ્ગુણો પણ જીવનની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્વના છે. એ બધા સદ્ગુણો યોગ્ય કેળવણી, અભ્યાસ અને સંસ્કાર સિવાય સમાજમાં આવશે નહીં અને વૃદ્ધિ પામશે નહીં. અનુ-ત્પાદક વ્યાયામ પદ્ધતિના કરતાં ઉત્પાદક વ્યાયામ પદ્ધતિ અનેક દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી. પણ તે પદ્ધતિ સાથે જ જીવનમાં રોજ ઉપયોગી થનારા ગુણોની કેળવણી અને સંસ્કાર મળતાં રહેવાની સમગ્ર પણ સમાજમાં હોવી જોઈએ. તો જ સમાજનું અસાન, દુર્ભંગતા, પશુતા, બીડુતા, જડતા વગેરે દોષો જશે અને સમાજમાં નિયોપયોગી સદ્ગુણો આવી શકશે. અનેક ગુણોના એકીકરણથી માણસમાં આત્મવિશ્વાસ પેદા થાય છે. આત્મવિશ્વાસ વગર જીવન સફળ થવું શક્ય નથી. આપણી પ્રજામાં આ સદ્ગુણની ઘણી ખામી છે. આપણામાં નિર્જનતા, અને નિરુત્સાહ બધે જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ કાંઈ પરંતુ જરૂરી કામ ચીવટથી પાર પાડવાનો કે પ્રસંગે સાદસ કરવાનો ઉત્સાહ પ્રજામાં દેખાતો નથી. આ સ્થિતિ આપણે કેવી રીતે દૂર કરીશું? કેવળ શારીરિક શક્તિની વૃદ્ધિ કરવી એ આપણું ધ્યેય ન હોઈ જીવનમાં જરૂરી એવા અનેક સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી એને જો આપણે આપણું ધ્યેય માનીએ તો એવી જાતના અભ્યાસની સમાજમાં સગવડ હોવી જરૂરી છે. આવી જાતની યોજના આપણે હજુ કરી શક્યા નથી. બ્યવસ્થિત પરિશ્રમથી શારીરિક ગુણો કેળવવા જોઈએ. આજીવિકાની કેળવણી સાથે વિદ્યાર્થીઓને જીવનમાં જરૂરી એવા બધા સદ્ગુણોની કેળવણી મળવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આ બધી જાગૃતિનો વિચાર ચવાની જરૂર છે. લાડીના દાવથી થોડીક લગાયક વૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં આવે તો તેમાં ખીવા જેવું કશું નથી. શારીરિક અને નૈતિક દૃષ્ટિથી આપણી પ્રજા ઉન્નત કેમ થાય એ આપણા મુખ્ય પ્રશ્ન છે અને તેનો શક્ય તેટલો જલદી ઉકેલ આવવો જોઈએ. આપણામાં જીવનશક્તિ નિમોલ્ય થાય એવા માર્ગ અને ઉપાય આપણને

જોઈએ છે. આટલા વખતમાં આ બાબતનું મહત્વ આપણે સમજ્યા હોત અને તે પ્રમાણે આપણા તરફથી પ્રયત્નો થયા હોત તો આજે બધે દેખાતા બીરુનાના અને લજ્જા ઉપજાવનારા બનાવો બન્યા ન હોત. સત્યાગ્રહસંગ્રામનું સ્વરૂપ પણ આજના કરતાં કાંઈ જુદું જ દેખાયું હોત. પરંતુ બધી જ બાબતો નિઃશ્રાણુ અને નિઃસત્ત્વ બનેલી પ્રજા આજ જે કરી રહી છે તેના કરતાં વધારે શું કરી શકે ?

૫૩, ૭-૬-૪૧

૨૭

આધુનિક વ્યાયામપદ્ધતિની અપૂર્ણતા

વ્યાયામ વિષેના મારા વિચારો હું આજે તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું. વ્યાયામની પ્રવૃત્તિ એક દૃષ્ટિએ પહેલાંના કરતાં વધેલી છે એમાં શંકા નથી. પહેલાં એક ક્ષણ એવો હતો કે વ્યાયામ તરફ માનવજાતે શોમા સર્વસાધારણ લોકોનું દુર્લક્ષ જ હતું, એટલું જ નહીં આપનારો જીવનઆદર્શ પણ તે સમયના સભ્ય ગણાતા લોકોનો તે એક તુચ્છકારનો વિષય હતો. તેનાં કારણોયે કંઈક અંશે થોડાં હતાં. અત્યારે બધી જ બાબતો ઓછીવધતી ભગૃતિ આપણામાં આવેલી હોવાથી વ્યાયામ વિષે પણ કંઈક અદા નિર્માણ થયા લાગી છે. છતાં બીજા વિષયોની જેમ વ્યાયામની બાબતમાં ઉપરનો દેખાવ દાખલ થયો છે. વ્યાયામની બાબતમાંયે આજ નવી સુધારણાની દૃષ્ટિએ જેતાં દરેક વિદ્યા, કળા અને જ્ઞાનનો સાર્વજનિક ઉપયોગિતા, હિત અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ, વિચાર કરવો જરૂરી છે તે પ્રમાણે વ્યાયામના વિષયમાંયે તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જરૂરી છે. વ્યાયામનું તત્ત્વો જેમ જેમ શુદ્ધિમાન લોકોમાં સ્વીકારાતાં જશે અને તેમાંથીયે માનવજાતના કલ્યાણનો વિચાર કરનારી વ્યક્તિઓ જે પ્રમાણમાં તેમાં લક્ષ આપશે તેમ તેમ અને તે

પ્રમાણમાં તેમાં સુધારણા થશે અને આ વિષય લોકોપયોગી થશે. કોઈ પણ વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, શક્તિ અને સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરવાના હેતુ પર અને તે હેતુ સાધ્ય કરવાનાં સાધન પર વ્યક્તિ અને સમાજનાં દ્વિત-અનદિત અને ઉન્નતિ-અવનતિનો આધાર છે. એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં વ્યાયામનો હેતુ અને તેનાં સાધનોનો વિચાર વ્યક્તિ અને સમાજના સંપૂર્ણ દ્વિત અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ જો આપણે ન કરી શકીએ તો વ્યાયામના જે પ્રકાર આજે ચાલુ છે તેથી આપણું બધી રીતે કલ્યાણ થાય છે એમ કહી શકાશે નહીં. ધન, વિદ્વતા, અને સામર્થ્યની પાછળ પડનારા લોકો જગતમાં પ્રાચીન કાળથી પેદા થતા આવ્યા છે, પરંતુ તેને લીધે માનવજાતિના વિકાસમાં મદદ જ થઈ છે એમ કહી શકાતું નથી. તે જ પ્રમાણે લોકોમાં વ્યાયામનો પહેલાં કરતાં કંઈક અંશે વધારે પ્રચાર થતો હોય તોયે તેટલાથી 'લોકોની ઉન્નતિ જ થાય છે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. ધન, વિદ્વતા અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને પોતાનાં મુખ્ય-સાધનની જ પાછળ લાગનારાની પેઠે વ્યાયામ કરીને પ્રાપ્ત કરેલા બળથી પોતાના મુખ્ય તરફ જ લાગવાની પ્રવૃત્તિ વધતી હોય તો તે પ્રવૃત્તિને આપણે જનહિત તરફ વાળવી જોઈએ. જે જે કંઈ આપણી પાસે હોય અને આપણે જે જે કંઈ પ્રાપ્ત કરીએ તે બધાનો ઉપયોગ સામુદાયિક દ્વિતની દૃષ્ટિએ કરવો એ જ ધર્મ છે. કેવળ વ્યાયામની બાબતમાં નહીં પણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં — વિદ્યા, કળા અને સામર્થ્યમાં આ જ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આપણે શીખવું જોઈએ. ધન, વિદ્યા, કળા, સામર્થ્ય, સત્તા કે કોઈ પણ વિશેષતા જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય એવો મનુષ્ય તેનો ઉપયોગ કેવળ પોતાના જ મુખ્ય માટે કરતો રહે અને જનહિતની કલ્પના જ તેને કદી ન આવે તો તેને આપણે કૃપણ, અનુદાર અને સ્વાર્થી કહીએ છીએ. તે જ ન્યાય વ્યાયામ કરીને બળ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરીને તેનો ઉપયોગ લોકહિતાર્થ ન કરનારાની બાબતમાંયે લાગુ કરવો જોઈએ. તેથી વ્યાયામની બાબતમાં તમારી પોતાની અને બીજાઓનીયે ઉન્નતિ સાધવાનો તમારો હિદાત હેતુ હોવો જોઈએ. તેને તમારે પોતાનો

ધર્મ સમજવો જોઈએ. બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં માણસમાં બુદ્ધિનો વિકાસ વધારે થયેલો છે. તે બુદ્ધિ સાથે જ પોતાની મનોભાવનાનો પણ તે વિકાસ કરે, તેમાં વિચાળતા લાવે તો જ માનવતાનો વિકાસ થશે. તમે તમારા હૃદયમાં માનવતાને અગ્રસ્થાન આપો. જીવનમાં સદ્ગુણોને મહત્ત્વ આપો. કોઈ પણ પ્રસંગે કૃપણતાથી ન વર્તતાં ઉદારતાથી વર્તો. જીવનનો તમારો આદર્શ માનવતાને શોભા આપે એવો હોવો જોઈએ.

તમે બળના ઉપાસક છો. તે સાથે જ તમારે સદ્ગુણોનાથે ઉપાસક બનવું જોઈએ. માનાસિક શુદ્ધિનો, અને પવિત્રતાનો તમારે આગ્રહ રાખવો જોઈએ. તમે કેવળ બળના ઉપાસક હો. અને બલ સાથે જ સંધાચારનાં સદ્ગુણ, સદાચાર અને પાવિત્ર્ય વિષે તમારા આગ્રહ ચિત્તમાં આગ્રહ ન હોય તો તે બળ તમને કંઈ તરફ લઈ જશે અથવા તે તમને કંઈ દુર્ગતિમાં નાખશે તે નક્કી ન કહેવાય. અચંક શક્તિ અને પુષ્કળ, વેગવાળા યંત્રને કાબૂમાં રાખવાની યોજનાથે તે યંત્રમાં જ હોવી જોઈએ. ત્યારે જ તેનો ઉપયોગ યોગ્ય કાર્યમાં થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે પોતામાં રહેલા બળનેયે કાબૂમાં રાખવાની સંયમશક્તિ આપણામાં હોવી જોઈએ. તેની સાથે પોતાના બળને સતત સ્વકાર્યરત રાખવાનું પણ આપણને સધાવવું જોઈએ. સંયમ અને સ્વકાર્ય પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ શક્તિને રોકવી અને તે શક્તિને યોગ્ય કાર્યમાં લગાડવી એ બંને બાબતો તમારામાં હોવી જોઈએ.

જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તમને સંયમશક્તિ અને પ્રેરક શક્તિની જરૂર લાગશે જ. તમારું શારીરિક કે કોઈ પણ પ્રકારનું બળ વાપરવાની બાબતમાં ક્યારે સંયમ રાખવો અને ક્યારે તેને પ્રેરણા આપવી અને તે બંનેનું પ્રમાણ ક્યારે કયા કાર્યમાં કેટલું રાખવું તે અચૂક બતાવનારો વિવેક પણ તમારામાં સદૈવ જાગ્રત હોવો જોઈએ. શુદ્ધ વિવેક તમને સદૈવ યોગ્ય નિર્ણય આપતો રહેશે અને યોગ્ય માર્ગદર્શન દરતો રહેશે. આ બધા પરથી તમારે આ વ્રત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે કેવળ બળની

ઉપાસનાથી આપણું ચાલશે નહીં. બળ સાથે સંયમ, સદૃશ્યોની રુચિ, વિવેક વગેરે જીવનની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વની બાબતોએ આપણામાં હોવી જોઈએ. બળ કરતાંયે પાવિત્ર્યને તમારે વધારે મહત્વ આપવું જોઈએ. શારીરિક શક્તિ કરતાં સદાચારની કિંમત તમને વધારે લાગવી જોઈએ. સામર્થ્ય અને સત્તા સાથે સંયમ ન હોય, ઝર્જર સાથે સ્વકર્મનો આગ્રહ ન હોય અને કોઈ પણ પુરુષાર્થ સાથે વિવેક ન હોય તો આ બધી બાબતો માણસને આસુરી સ્થિતિમાં લઈ જશે, અને છેવટે વ્યક્તિ અને સમાજનો નાશ કરશે. જગતનો ઇતિહાસ જોશો અથવા આજની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ તમે વિચાર કરશો તો તમને એ જ સમજશે કે વ્યક્તિ અને સમાજમાં જ્યાં જ્યાં બળ, શક્તિ, સત્તા ને સામર્થ્ય ભેગાં થાય છે તે તે જગ્યાએ ધણું કરીને મદ, અહંકાર, સ્વચ્છંદ, અનાચાર, દુરાચાર, અન્યાય અને જુલમ જ વધે છે. અને તેને લઈને વ્યક્તિ અને સમાજ બંધાનો નાશ થાય છે. પાવિત્ર્ય અને સદાચાર, સંયમ અને સ્વકર્મનો આગ્રહ, વિવેક અને લોકહિતજુદિ, નિરંકારીપણું અને સેવાવૃત્તિ એ જ્યાં ન હોય ત્યાં માનવતાની વૃદ્ધિ ન થતાં આસુરીપણું જ વધે છે. આપણને માનવતાની જરૂર છે અને તેને જ આપણામાં વધારવાની છે. આપણે પોતાની બધી શક્તિઓ, કળા અને જ્ઞાનને તે જ દિશા તરફ વાળવાં જોઈએ. દુર્ગંજતા અને સજ્જતા-આ બંને અવસ્થાઓ માણસને જુદી જુદી રીતે દુર્ગંતિ તરફ લઈ જતારી છે; તોપણ દુર્ગંજતામાં શક્તિના અભાવે દુર્ગંતિ તરફ જવાનો વેગ મંદ હોય છે. પણ સજ્જતા પોતાના વેગથી માણસને અપાઠાથી દુર્ગંતિ તરફ લઈ જાય છે. આ દુર્ગંતિ ટાળવા માટે પાવિત્ર્ય, સદાચાર, સંયમ, વિવેક વગેરે વગર બીજો ઉપાય નથી. માટે આપણામાં રહેલા અને આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે બધા બળ અને શક્તિને, સંયમથી પોતાના કાળમાં રાખી તેનો સદેવ સ્વકર્મમાં વિવેકયુક્ત ઉપયોગ કરતા રહેવાનો આપણો દૃઢ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. તે દૃઢ નિશ્ચય આપણને સદેવ જાગૃત રાખશે અને જીવન યશસ્વી કરવામાં સંયમ મદદ કરતો રહેશે.

દરેક વિદ્યા અને કળા દ્વારા માનવતા પ્રાપ્ત કરવાનો આપણો હેતુ હોય અને આપણી દરેક ખાસ વિદ્યા અને કળાનો સદુપયોગ થતો રહે એવી આપણી ઇચ્છા હોય તો તેને સિદ્ધ કરી વ્યાયામનો રોજના આપનારો સાધનોનોયે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. જીવનમાં યુપયોગ ઉપયુક્ત વિદ્યા, કળા અને જ્ઞાન તેને જ કહી શકાય કે જેનો જીવનમાં આપણને હંમેશાં ઉપયોગ થતો હોય. જ્ઞાન જો ક્યારે પણ કર્મમાં ઊતરે તો જ તે ખરું જ્ઞાન કહેવાય. આ ન્યાયે જેતાં વ્યાયામનું શિક્ષણ લેવામાં જે સાધનોનો ઉપયોગ કરીએ તે સાધનો આપણા જીવનમાં સદૈવ ઉપયોગી થતાં રહેવાં જોઈએ, ઔદિક શિક્ષણમાં આજ આપણી જેવી સ્થિતિ થઈ છે તેવી વ્યાયામની આગતમાંયે ન થાય એમ આપણને લાગતું હોય તો આપણે આ વિષયનો પણ નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં શીખવું જોઈએ. જે સાધનો દ્વારા આપણે બળ અને ચપલતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેમનો જીવનમાં હંમેશાં ઉપયોગ થતો રહે એવી યોજના વ્યાયામમાં હોવી જોઈએ એ હવે અગત્યનું થયેલું છે. એ માટે આપણે પોતાની પરંપરાગત મનોરચના કદાચ બદલવી પડશે. વ્યાયામ માટે જે સાધનો તમે વાપરો તેમનો દરરોજના જીવનમાં ઉપયોગ થતો રહેવો જોઈએ. વ્યાયામનાં સાધનો અને રોજનાં જીવનના વ્યવહાર વચ્ચે કશો જ સંબંધ આવતો ન હોય તો એમાં યોજકતાનો અભાવ છે એમ કહેવું જોઈએ. તે સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલાં બળ, ચપલતા અને હોશિયારીનોયે જીવનમાં વ્યાપક અને સર્વજનહિતની દૃષ્ટિએ ઉપયોગ થતો રહેવો જોઈએ. અને આ દૃષ્ટિએ વ્યાયામનાં સાધનો, પ્રકાર અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થનારા ગુણોનો વિચાર કરવો જોઈએ. વર્ષમાં એક બે સાર્વજનિક સમારંભો કરીને આપણે આપણાં બળ, ચપલતા, હોશિયારી કે શસ્ત્રસંચાલન-વિદ્યાનું પ્રદર્શન કરીએ અને તે દ્વારા લોકરંજન કરી કંઈક પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરીએ અને તેથી વાર્ષિક કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ સમજીએ તો આપણને હજી પોતાના જીવનનું, પોતાની અતુલ શક્તિનું અને તેની ઉપયોગિતાનું મદત્વ સમજાયું નથી એમ લાચારીથી કહેવું પડશે.

જ્ઞાન, વિદ્યા, કળા, ધન, બળ ને સામર્થ્ય આ બધાં રેઝના ઉચિત કર્મમાં પરિણમે તો જ તે સાર્થક છે એ સમજવું જોઈએ. તે વગર તેની કિંમત શેના પરથી દેખાવી? રેઝના જીવનમાં તેમનો ઉપયોગ થઈ શકતો ન હોય તો તે શા માટે પ્રાપ્ત કરવી? કદી ઉપયોગમાં ન આવનારી વસ્તુઓ અને કદી ઉપયોગમાં ન આવનારાં આ આપણાં તલવાર, ભાસા અને જમૈયા અને તે ચક્ષાવતાં આવજનારી કળા - એ બધા વચ્ચે નિરુપયોગિતાની દૃષ્ટિએ શા ફરક છે? તે વસ્તુઓ ખરી હોય તોયે શું કે ચિત્રમાંની બનાવટી હોય તોયે શું, બને સરખાં જ. તે પ્રમાણે જેમનો જીવનમાં કદી ઉપયોગ કરવાનો નથી તે સજ્જો સાચાં હોય તોયે શું કે લાકડાનાં હોય તોયે શું? જીવનમાં દરદમેશ જે વસ્તુઓ, કળા કે વિદ્યાનો આપણે કદી ઉપયોગ કરવાનો ન હોવા છતાં તેનો આપણને ધણો જ ઉપયોગ છે એમ સદૈવ સમજતા રહેવું એ જીવનની અનેક જાતિઓ પૈકી એક જાતિ છે એમ વિચાર કરતાં કહેવું પડે છે.

જીવનમાં આ સજ્જોની અને લાકડાનાં સજ્જોની દૃષ્ટિએ એક જ કિંમત સમજવું છું એવા મારા કહેવાનો અર્થ તમે ન કરશો. મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુ, વિદ્યા અને બલનો દમેશ સ્વકર્મમાં ઉપયોગ થતો રહે તો જ તેમનું અને તે દ્વારા આપણું પોતાનું સાર્થક થાય છે, બીજી રીતે થવું શક્ય નથી. આ ત્યાં મેં પહેલાં કહ્યું છે કે દરેક વિષયમાં જે પ્રમાણે આપણે ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જરૂરી છે તે પ્રમાણે વ્યાયામના ક્ષેત્રમાંયે આ નવી દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો એ અગત્યનું છે. વ્યાયામનો સજ્જો કે સ્વસ્થતા-વિદ્યા સાથે અનિવાર્ય સંબંધ નથી. હકતું જેમનો 'જીવન-વ્યવસાય' હતો અથવા લડીને જેમને પોતાનું જીવનરક્ષણ કરવાનું હતું તેમને દરેક સ્ત્ર સારી રીતે ચક્ષાવતાં આવડે એ જરૂરી હતું. તે માટે તેમને તે પ્રકારનું શિક્ષણ લેવું પડતું. તે અભ્યાસથી તે વિદ્યામાં ઉપયોગમાં આવનારા તેમના અવયવો અને સ્નાયુઓ બળવાન થતા હતા. તેમનામાં ચપલતા આવતી હતી. સાદસ આવડું હતું અને સહેજે થતા વ્યાયામથી તેમની નીરોગિતા રહેતી હતી.

પોતાનું કામ કરતાં કરતાં જોમ ખેડૂત તેમાં નિષ્ણાત થાય છે, તે કામ કરવામાં જ તેના સ્નાયુ બળવાન થાય છે અને તે દ્વારા ચતા વ્યાયામથી તેની નીરોગિતા રહે છે, તેવો જ પ્રકાર લગાયક લોકોમાં હતો. તેમના જીવનઅવસાયના શિક્ષણમાં જ તેમને સહેજે વ્યાયામ થતો હતો. વ્યાયામ માટે તેઓ શસ્ત્રસંચાલન કરતા નહોતા. આપણે વ્યાયામ માટે ગદા જેવા મગદળ ફેરવીએ છીએ અને શસ્ત્રના દાવ કરીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે આપણે હેતુ તે શિક્ષણ લઈને તે પ્રકારનું જીવન ગાળવાનો ન હોઈ કેવળ વ્યાયામનો છે. પરંતુ પરંપરાથી આપણે આ વાત ચલાવતા આવ્યા છીએ. એટલે જ વ્યાયામ માટે આપણે નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ એ મારું કહેવું છે.

આ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે લડતો આપણે જો ખરેખર આપણે હેતુ હોત તો આવા પ્રદર્શન અને દેખાવથી આપણને કદી સંતોષ રહ્યો ન હોત. દરેક વ્યાયામશાળાનો કોઈ ને કોઈ મુક્તમ નાગરિક વાર્ષિક કાર્યક્રમ હોય છે જ. તેમાંથી આજ સુધીમાં વનાવ્યો એ કેટલા લડતો આપણે પડ્યા છે? અથવા કેટલાએ શિક્ષણનો મુદ્દો લડાઈનું જીવન સ્વીકાર્યું છે? હું આ કેવળ તકથી કે કસપાથી બોલતો નથી. જીવનની મહાન આકાંક્ષા, ઉત્સાહ અને કાર્યની કાળ આ વિદ્યાનો પ્રચાર કરવા પાછળ અને આ વિદ્યા નાણુનારાઓની પાછળ ગાળ્યો છે. એમાંથી જ દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થશે અને લગાયક માણસો મળી શકશે એવી આશાથી જીવન ગાળ્યા બાદ તેમાં આવેલા અનુભવ પરથી પચાસ વર્ષ સુધી વિચાર કરીને હું આ કહું છું. આપણે કંઈ પ્રકારનો સમાજ બનાવવો છે તેનો ખરાખર વિચાર કરીને આપણે તેવી વ્યાયામ પદ્ધતિ અને પ્રકાર નિર્માણ કરવા પડશે. સાધ્ય પરથી સાધનોની યોજના કરવી પડશે. પરંપરાને મહત્ત્વ ન આપતાં ઉપયોગિતા તરફ ધ્યાન આપીને વ્યક્તિ અને સમાજને વધારે લાયક અને સદ્ગુણસંપન્ન બનાવવા પડશે. જીવનમાં જે ગુણોની અને કાર્યની જરૂર છે તે વ્યાયામ દ્વારા સમાજમાં

પેદા થઈ શકશે એવી યોજના આપણા વ્યાયામ શિક્ષણમાં હોવી જોઈએ. શિક્ષણને લીધે મનુષ્ય ઉત્તમ નાગરિક બનવો જોઈએ. ઉત્તમ નાગરિકમાં અનેક સદ્ગુણો હોવા અત્યંત જરૂરી છે. તે સદ્ગુણો કેવળ વ્યાયામથી કે વ્યાખ્યાનથી આવી શકતા નથી, પરંતુ સદ્ગુણી વ્યક્તિના સહવાસમાં અને સદાચારના સંસ્કારો પડે, વધે અને દૃઢ થતા રહે એવી પરિસ્થિતિમાં રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્ગુણો ધારણ કરવા પડે એવી જાનની જીવનપદ્ધતિમાંથી મનુષ્ય પસાર થાય એટલે તેનું શિક્ષણ, જીવન અને ગુણ જુદાં જુદાં રહેતાં નથી. શિક્ષણ અને જીવન જુદાં જુદાં રહે તો શિક્ષણ એ કેવળ બૌદ્ધિક વિષય થાય છે અને તેમાં કોઈ શારીરિક ભાગ હોય તો તેનો સંબંધ શિક્ષણ લેવામાં આવે ત્યાં સુધી માનવામાં આવે છે. તેથી શિક્ષણની પદ્ધતિ જ એવી હોવી જોઈએ કે તે દ્વારા સહેજે આપણી માનવતા વધતી રહે. તે માટે શિક્ષણનું ધ્યેય સતત આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ હોવું જોઈએ, અને તેના સાધનતો જીવનમાં દરરોજ ઉપયોગ થતો રહેવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ વ્યાયામની બાળકમાં વિચાર અને સુધારણા થાય એ આવશ્યક છે.

આ જ મુદ્દા પર ભાર દઈને હું તમને આગ્રહપૂર્વક કહેવા છાજું છું કે જે બાળક તમે પ્રાપ્ત કરો તેનો દરરોજના જીવનમાં ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહો. એટલે તે પરથી તમને સમજાશે

તરળો પિંચે	કે આપણાં બાળક, શક્તિ અને વિદ્યાની જીવનમાં
ગુમાકાંઠા	ઉપયુક્તતાની દૃષ્ટિએ ખરેખર કેટલી કિંમત છે? તેનો
	પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ થતો હોય તો તેનો પ્રસાર કેમ કરવો

અને ન થતો હોય તો તેમાં ઉપયુક્તતા કેમ લાવવી એ વિષય તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. આ વાત તેથી રીતના પ્રયત્ન પછી જ તમને સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. બ્યારે બળપ્રાપ્તિનો - વિદ્યાપ્રાપ્તિનો તમારો હેતુ શુદ્ધ અને ઉદાત્ત હોય, બ્યાપક અને જનહિતવ્રક્ષી હોય, અને તે હેતુ પ્રમાણે તમારી દરેક વિશેષ શક્તિ-શુદ્ધિનો, પ્રત્યેક ગુણ અને વિદ્યાનો ઉપયોગ સતત બીજાઓના કલ્યાણ માટે કરતા રહેવાનો તમારો પ્રયત્ન હોય ત્યારે જ

આ વાત પણ ખતી થકે. માનવી જીવન તે માટે છે. પોતાની બધી શક્તિઓને શક્ય તેટલી વધારીને અને શુદ્ધ કરીને, પોતાનો સર્વ બાબુથી વિકાસ અને શુદ્ધિ સાધીને, સ્વર્ગ દ્વારા અથવા સાથે સમરસ થઈ રહેવું એમાં જ ખરી માનવતા છે. તમે વિચાર કરશો અને તમારામાં કાંઈક યોગ્યના હશે તો તમારું બળ અને શક્તિ, તેમ જ અપણતા અને રૂઝૂતિ દીનંદુખિયાંની સેવામાં કેમ ઉપયોગમાં લાવવી તે તમને સૂઝશે, દલિત-દુઃખીઓને વિપત્તિમાંથી છોડાવવાનું તમે સાધી શકશો, તેમ જ અન્યાય ને જુલમ સામે ઝડપવાની વૃત્તિ તમારામાં આવશે. તમને સન્માર્ગ સરસ અને સહેલો થશે. તમારું જીવન તમને ધન્યતા આપનારું અને ખીજાઓને માર્ગદર્શક થશે.

તમારામાં બળ અને ઉત્સાહ સદૈવ વધનાં રહો. અને સૌથી વધારે તો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું કે તમારામાં સદાચાર વિષે આગ્રહ રહો. તારુણ્ય સમય બોલતાં મને હંમેશાં આનંદ થાય છે. એનું કારણ એ છે કે દેશ અને સમાજ વિષેનો બધો કલ્યાણપ્રદ હેતુ તેઓ પૂર્ણ કરશે એવી તેમને વિશે મને આશા લાગે છે. ભવિષ્ય તમારા હાથમાં છે. માટે તમારા હૃદયમાં જે શુભ હેતુ અને શુભ આકાંક્ષા એકરસ ખતી જાય અને તમારી પાત્રતા આજના કરતાં અનેક ગણી વધી જાય તો આ વાત સહેજે સિદ્ધ થશે એવો મને ભરોસો લાગે છે. અમારી અપાત્રતા, અમારું અજ્ઞાન અને અમારી પ્રતિજ્ઞા પરિસ્થિતિને લીધે દેશ વિષે પાર ન પડેલા અમારા સંકલ્પો તમે પાર પાડશો એવી મને ખાતરી છે. પરમાત્મા તમને ભરપૂર બળ, જ્ઞાન અને સહબાવના આપો; અને તે બધાનો સદૈવ ઉપયોગ થાઓ.

અનેક લાપણીમાંથી.

વ્યાયામ વિષે જીવનોપયોગી દષ્ટિ

પશ્ચિમના લોકોની વ્યાયામપદ્ધતિ પરથી આપણી વ્યાયામવિષયક દષ્ટિ કંઈક જુદી બનવા લાગી છે અને તે પ્રમાણે આપણે ત્યાં નવી વ્યાયામપદ્ધતિઓ નિર્માણ થવા લાગી છે. કેટલીક બાબતોમાં પશ્ચિમના લોકોનું અનુકરણ આપણે કેટલાંક વર્ષોથી કરીએ જ છીએ. આપણી પહેલાંની વ્યાયામપદ્ધતિઓ રોજીન રાત્રરજવાડાંઓએ પોતાને આસરે રાખેલા પહેલવાનો તરફથી, સાદ્યમારી વગેરે જેવા પ્રસંગે થતા ખેલોના ઉત્સાહો તરફથી અથવા એવી જ જાતના વિષયોની હોંશવાળા લોકો તરફથી આપણામાં આવેલી હતી. તે જ પ્રમાણે આજની કેટલીક પદ્ધતિઓ પણ પાશ્ચાત્યોના સંપર્કને લીધે આપણામાં આવી છે અને હજી આવે છે. રાત્રઓ અને રજવાડાં, પહેલવાનો, ઉત્સાહો કે પાશ્ચાત્ય વ્યાયામ-નિષ્ણાતોનું અને આપણું જીવન અને જીવનધ્યેય એક ન હોવા છતાં આપણે તેમનું અનુકરણ કરતા આવ્યા છીએ; પરંતુ વિચાર કરતાં લાગે છે કે આવી રીતે આપણું ચાલશે નહીં. સમાજનાં સ્ત્રી-પુરુષોને જાણે કયા શારીરિક ગુણોની જરૂર છે, તેનો વિચાર કરીને એ ગુણો સુલભમાં સુલભ એવાં કયાં સાધનો વડે તેઓ થોડા ખર્ચમાં સહેજે કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે, તે આપણે જોતું જોઈએ અને તે માટે ઉપયોગમાં આવનારાં સાધનો વહેવારમાં ઉપયોગમાં આવે એ દષ્ટિ પણ એ વિષયનો વિચાર કરતી વખતે આપણે રાખવી જોઈએ.

આ દષ્ટિથી વિચાર કરતાં કેવળ શરીરજળ મેળવવા માટે જુદા વ્યાયામની આપણને જરૂર ન રહે એવી જાતની પદ્ધતિ આપણે શોધી કાઢવી જોઈએ. જીવનોપયોગી કાર્યમાંથી જ આપણને હમેશ

ખગ અને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં ખગ અને આરોગ્યનો ઉપયોગ આપણને જીવનોપયોગી કાર્યમાં કરતાં આવડવો જોઈએ. આવી રીતે આપણાં વ્યાયામ, વ્યાયામ અને સાધન, શિક્ષણ અને જીવન એ બધાં હમેશા પરિધમનો સમન્વય પરસ્પરાવલંબી રહી તેમનું આજનું જુદાપણું અને તેથી થતા લાભ દૂર થવું જોઈએ. તે માટે આપણું જીવન પરિશ્રમસુક્ત થવું જોઈએ. આવો વ્યવસાય આપણને ન મળે તો પરિશ્રમ કરી જીવન ચલાવનારા લોકોમાં ભળીને, તેમની સાથે રોજ કલાક બે કલાક પરિશ્રમનું કામ, મહેનતાણું લઈને કે લીધા વિના પણ આપણે કરવું જોઈએ. એમ આપણે કરીએ તો આપણે હાથે રોજ ઉપયોગી પરિશ્રમ થશે. અને એ લોકોમાં ભળતા રહેવાથી તેમનાં સુખદુઃખ આપણે જાણીશું. તેમની સ્થિતિ આપણે સમજીશું. પરિશ્રમની કિંમત આપણે જાણખી શકીશું. તેને લીધે તેમને વિષે આપણા મનમાં સદ્વાનુભૂતિ અને મિત્રભાવ પેદા થશે. શ્રેષ્ઠતાનો આપણો અહંકાર ઓછો થશે. તે લોકોને કેટલાક સુસંસ્કાર મળશે. આવી રીતે એક કામ કરતાં આપણને તેમ જ તેમને અનેક શારીરિક, બૌદ્ધિક, માનસિક અને સામાજિક લાભ થશે. પરંતુ પરિશ્રમી લોકોમાં ભળીને તેમની સાથે આપણે કદી પરિશ્રમ ન કરીએ તો વર્ષોનાં વર્ષો અખાડામાં જઈને શરીરમાંથી પરસેવો વહે એટલો વ્યાયામ રોજ કરીએ તોપણ તે લોકોના પરિશ્રમની ખરી કિંમત આપણને સમજાશે નહીં. તેમને વિષે સદ્વાનુભૂતિ કે મિત્રતા આપણા મનમાં કદી પેદા થશે નહીં. પરિશ્રમ કરનારા લોકો ખરેખર ઉપયોગી પરિશ્રમ કરતા હોવા છતાં વ્યાયામને નિમિત્તે નિરુપયોગી પરિશ્રમ કરનારા આપણે તેમને હલકા ગણીને પોતાને શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ. જે વ્યાયામપદ્ધતિને પરિણામે ભેદ અને અહંકારની ખોટી માન્યતાઓ આપણામાંથી નાશ પામવાને બદલે કાયમ રહે છે, તેને શારીરિક અને માનસિક લાભની દૃષ્ટિથી શ્રેષ્ઠ કેમ માનવી એ વિશે શંકા અને પ્રશ્ન ભડે છે.

પશ્ચિમની કે આપણી વ્યાયામપદ્ધતિથી આપણે જે બળ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તેનો રોજનાં જીવનોપયોગી શારીરિક કામોમાં કેટલો ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેનો કોઈ હિસાબ કાઢે છે ખરો ? પરિશ્રમનો ગરમ અને એ પદ્ધતિના વ્યાયામમાં આપણે જે શક્તિ વાપરીએ કોંગડ જતો ક્રિડા છીએ, તે શક્તિથી જો આપણે જીવનોપયોગી કાર્યો શક્તિ કરતા રહીએ, તો કરકસરની અને ખીજ દષ્ટિથી તે કેટલી લાભદાયક થાય, તેનો પણ આપણે કદી અંદાજ કાઢ્યો છે ? વ્યાયામ કરતાં વધારાની ક્રિયાશક્તિ અને ત્યાર પછી પ્રાપ્ત થતું બળ—એનો જો જીવનોપયોગી કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાનો ન હોય, તો જીવનની દષ્ટિથી તે પદ્ધતિ ઉપયોગી છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? જન-સમુદાયની સમક્ષ બળના મોટા મોટા પ્રયોગો કરી બનાવનારાઓને પણ જીવનમાં તે જ શક્તિનો બીજા કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાના પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે, દાખલા તરીકે પોતાનો સામાન પોતે લઈ જવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે, તેમને ગમતુ નથી. તેમાં તેમને શરમ લાગે છે. એનો અર્થ એ થયો કે, શક્તિ કેળવીએ આપણે, અને શક્તિનાં ઉપયોગી કામો કરે બીજાઓ ! તો પછી જે શક્તિનો જીવનના કાર્યમાં ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, તે પ્રાપ્ત કરવાની વિધાનું અને સાધનોનું આપણે કઈ રીતે અભિમાન રાખીએ ? એકાદ દસ દોઢ પાવરનું ચંદ્ર લઈને તેને તેની પૂરેપૂરી શક્તિથી આપણે રોજ ચાલુ રાખીએ, પણ તે શક્તિ મારશ્વત આપણે કરું જ પ્રત્યક્ષ કાર્ય ન કરાવીએ, અને એટલું જ સમાધાન માનતા રહીએ કે તેને રોજ ચાલુ રાખવાથી તેના બગડવાની ધાસ્તી નથી, તેને લીધે તેની ગતિ કાયમ રહે છે કે કદાચ વધે પણ ખરી, તો તે યોગ્ય થશે કે ? એ જ ન્યાય આપણે આપણી ચાલુ વ્યાયામપદ્ધતિને લાગુ કરીએ તો ? જીવનોપયોગી પરિશ્રમનાં અને શક્તિનાં કામો ગરીબો કરે એવી નતની માન્યતા અને સંસ્કાર આપણા હાડમાં એટલાં બેઠે બનરી ગયેલાં છે કે એ કામો કરતાં આપણને હીજીપત લાગે છે અને તેથી આપણામાં શક્તિ હોવા છતાં આપણે તે કામો ટાળ્યા કરીએ છીએ. ખરું જોતાં વ્યાયામ

અને ઉપયુક્ત પરિશ્રમ એ બંનેમાં માણસને શરીરશ્રમ પડે છે. પહેલામાં તેને હોંશ થાય છે. પોતાની બરોબરીના અને દરજ્જાના માણસો સાથે વ્યાયામ કરવામાં તેને હિસાબ અને આનંદ થાય છે. પણ પરિશ્રમ કરવામાં તેને હીલુપત લાગે છે. પરંતુ શક્તિ હોવા છતાં શક્તિનાં કામો ખીજા પર શા માટે નાખવાં અને એ કામો પોતે કરવામાં પોતાને હીલુપત શા માટે લાગે એનો તે વિચાર કરતો નથી. આપણને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તો આપણે આપણા પત્રો પૈસા આપીને ખીજા પાસે વંચાવતા નથી; તો ખંજી આપણાં પોતાનાં જ કામો કરવામાં આપણને શરમ શા માટે લાગવી જોઈએ? આજના આપણા બૌદ્ધિક શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચે જેમ કશો મેળ નથી, તે જ પ્રમાણે આપણા શક્તિસંપાદન અને જીવનનાં શક્તિનાં કાર્યો વચ્ચે કશો મેળ નથી એમ જણાય છે.

જીવનની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આ સ્થિતિ સારી નથી એમ લાગતું હોય, તો આપણાં સંસ્કાર અને માન્યતાઓ આપણે બદલવાં જોઈએ. આણુ વ્યાયામપદ્ધતિને લીધે શાગટ જતા પરિશ્રમની કિંમત આપણા ધ્યાનમાં આવવી જોઈએ. જીવનોપયોગીકાર્ષ પણ પ્રદારનો પરિશ્રમ કરવામાં હીલુપત નથી એવો સંસ્કાર આપણે આપણા આચરણથી આપણાં બાળકોનાં મન પર નાનપણથી જ દસાવવો જોઈએ. નીતિબ્રષ્ટ કામો કરીને, સમાજ-દ્રોહ, હઠાઈ, દુષ્ટતા, અપ્રામાણિકતા કરીને અને ખીજાઓનું શોષણ કરીને પૈસા કમાવામાં માણસને હીલુપત લાગતી નથી. પણ પોતાનું કે ખીજાઓનું જીવનોપયોગી પરિશ્રમનું કામ કરવામાં તેને શરમ આવે છે. આ પરથી માણસ ધાનાથી ખીજે છે, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સાચું જોતાં આપણને અધર્મનો લય લાગવો જોઈએ અને ધર્મથી આચરણ કરવાની દિશામાં આપણામાં હોવી જોઈએ. આવી જાતની દિશામાં આપણામાં આવે તો ખોટા સંસ્કારોને લીધે નકામી જતી આપણી શક્તિ જીવનોપયોગી કાર્યમાં વપરાશે અને આપણું જીવન આજના કરતાં વધારે ઉપયોગી અને ઉન્નત થયા વિના રહેશે નહીં.

મારે મહિના ભરપૂર પાણીથી વહેનારી મોટી મોટી નદીઓ ભેઈંને લોકો તેમને સૃષ્ટિનાં ભવ્ય દર્યો માનીને તેનો આનંદ અનુભવે છે.

ભાવિક લોકોની એટલાથી તૃપ્તિ ન થતાં તેમણે યોગકનાના ઝામ તેમને ઈશ્વરી વિભૂતિ માની અને તેમનાં દર્શનથી, તેમાં સ્નાન કરવાથી તેમ જ પ્રદક્ષિણાથી પુણ્ય મળે

છે એવી કલ્પના કરી અને ભાવના પોથી અને પોતાની ભાવના પ્રમાણે આચરણ કરીને તેમણે પુણ્યની પ્રાપ્તિ કર્યાં કરી. પણ વિચારી, શુદ્ધિ-શાળી અને જનહિતની દાઝ રાખનારા કલ્પક, યોગક અને પુરુષાથી વ્યક્તિઓને આ પેટી દશામાંથી આનંદ કે પુણ્ય લાગ્યું નહીં અને કુદરતની આટલી બધી જલસંપત્તિ અખંડ નકામી વહી જાય છે એ વાત તેમના ધ્યાનમાં આવી અને તેમણે તે નદીઓમાંથી નહેરો કાઢીને હજારો એકર જમીન ફળદ્રુપ કરીને લોકોને સુખી કર્યાનો જય મેળવ્યો. જો આ પર્વત પરથી અખંડ નીચે પડતો પાણીનો ધોધ ભેઈંને મૂખને ૫ આનંદ થાય છે. તેને માટે ધણી શુદ્ધિની જરૂર નથી. કોઈ કવિ તે પર કાવ્યો કરીને તે આનંદને વધારી શકે છે. આજ સુધી આ બાબતમાં આવું થતું જ હતું. પણ કુદરતની આવડી મોટી અગાધ શક્તિ આજે હજારો વરસથી નકામી જાય છે એ વાત કોઈ શુદ્ધિશાળીના ધ્યાનમાં આવી અને પોતાની યોગક્તા વડે એ શક્તિમાંથી અગાધ શક્તિ નિર્માણ કરીને તેનો અનેક કાર્યોમાં વ્યવસ્થિતપણે ઉપયોગ કરવાનું કામ તેણે સિદ્ધ કર્યું. તે પરથી અપજા દેશમાં અને દુનિયામાં સૃષ્ટિની કુદરતી શક્તિઓનો ઉપયોગ જીવનોપયોગી કાર્યમાં કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો. આવી રીતે શુદ્ધિમાન વ્યક્તિઓએ કુદરતની વ્યર્થ જતી શક્તિ અને સંપત્તિનો સદુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીને તેમાં ન કલ્પી શકાય એટલી સફળતા મેળવી છે. પવનની શક્તિ, વરાળની શક્તિ, વીજળીની શક્તિ - એ બધાનો ઉપયોગ કરીને માણસ કેવાં કેવાં મોટાં કાર્યો સિદ્ધ કરે છે ? સૃષ્ટિની કુદરતી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં જો માણસે આટલી સફળતા મેળવી છે, તો કોઈ શુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ માણસમાં રહેલી સુપ્ત શક્તિઓને વિ-૧૦

જન્યત કરીને તેમને અને વ્યાયામ કે ખીજા કોઈ કારણે વ્યર્થ જતી ક્રિયાશક્તિને જીવનોપયોગી કાર્યોમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરે, એવી યોજનાઓ કરે તો એ કામ તેને હિપર કહેલાં કામો જોટલું કઢણ નહીં લાગે એમ ચોક્કસ લાગે છે.

આ વિચારસરણી જો આપણને મળે ન જિતરતી હોય તો તેનાં કારણો આપણે શોધી કાઢવાં જોઈએ. કેવળ રૂઢિ, દેખાવ કે આકંખરને મહત્ત્વ ન આપતાં એકંદરે આખા સમાજનું જીવન અને જીવનવ્યવસાય લક્ષમાં રાખીને જીવનની સર્વાંગી સંકળતાની દૃષ્ટિથી આપણે વ્યાયામનો વિચાર કરવો જોઈએ. ચાલુ વ્યાયામપદ્ધતિને લીધે દ્રવ્ય, સમય અને માનવશક્તિનો કેટલો યોગ્ય કે અયોગ્ય ખર્ચ થાય છે તેનો પણ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. આ પદ્ધતિથી આપણા ભૌતિક-નીત્ય, ધીમંત-ગરીમ, વિદ્યાન-અવિદ્યાન, બુદ્ધિજીવી-શ્રમજીવી વગેરે બેભાવો નાશ પામીને આપણા બધામાં પ્રેમ, સહકાર, વિશ્વાસ, એકતા વગેરે ભાવો પેદા થાય છે કે નહીં તે આપણે જાણવું જોઈએ. એકલા વ્યાયામનું જ નહીં પણ જીવનની દરેક નાનીમોટી બાબત કે પદ્ધતિનું આપણા પર અને સમાજ પર બંધી બાજીથી કલ્યાણકારક પરિણામ થતું રહે એવી દરેક વિષયમાં આપણી દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. દરેક વિદ્યા ને કળા આપણી માનવતાનો વિકાસ કરવામાં સહાયજીવ થાય એવી હોવી જોઈએ. આપણી સ્વાર્થવૃત્તિ, દુર્બળતા, અજ્ઞાન, વિકારવશતા તેમ જ અહંકારનો નાશ અને સદ્વૃત્તિઓ જન્યત થઈને યોગ્ય કર્મચરણથી તે વિકાસ પામતી રહે, એવો આપણા શિક્ષણના દરેક વિષયનો હેતુ હોવો જોઈએ. આપણો શારીરિક, બૌદ્ધિક, માનસિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય કે ધાર્મિક વિકાસ એકાંગી ન થતાં તે એકબીજાને પોષે અને તેમનું સંવર્ધન કરે એવી રીતે થતો રહેવો જોઈએ. તે માટે એને અનુકૂળ થાય એવી યોગ્ય કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ, શિક્ષણ તથા યોગનાઓ આપણને સૂઝવી જોઈએ. તેથી આપણામાંના આપપરભાવ, વ્યક્તિગત લોભ, કીર્તિ તથા પ્રતિષ્ઠાની લાલસા વગેરે જેવી દુષ્ટ વૃત્તિઓ નાશ પામવી જોઈએ. માનવતાનું

શ્રેષ્ઠ ખેમ દષ્ટિ સામે રાખીને આપણે જીવનનાં બધાં અંગોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

માનવજાતિને ક્યારેક પણ ન્યારે શુદ્ધ અને નિર્દોષ જીવનક્રમની જરૂર લાગશે, ત્યારે વ્યાયામની બાબતમાં આ લેખમાં જતાવેલા વિચારા-

નુસાર વ્યાયામ, બળવર્ધન, આરોગ્ય અને મનોરંજન
યોજકતાનો - એ બધાનો જીવનોપયોગી પરિશ્રમની સાથે મેળ
આવશ્યકતા બેસાડીને જ આપણો બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ
સાધવો પડશે. આપણા પૂર્વજોએ વ્યાયામ માટે

સૂક્ષ્મમસ્કારની યોજના કરીને તેની મારફત શારીરિક અને માનસિક વિકાસનો મેળ સાધ્યો છે, અથવા ખો ખો અને હલુહલુ જેવી રમતોની યોજનાથી કશા ખર્ચ વિના શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્ત્રીઓ માટે પણ જુદી જુદી ધરગથ્થુ રમતોથી વ્યાયામ, પરસ્પર પ્રેમ, મનોરંજન વગેરે લાભો સહેજે મેળવી શકાય છે, એમ હજુ યે દેખાય છે. આ બધા અનુભવ પરથી કોઈ શુદ્ધિશાળીને અને કલ્પકને ઉપર જાણાવેલી બધી બાબતોનો મેળ બેસાડીને બધાનાં શુભ પરિણામો એકાસાથે મળી રહે એવી યોજના સૂઝવાની શક્યતા કે સંભવ છે. પરંતુ આવો ભાગ્યનો દિવસ ન જાગે ત્યાં સુધી વ્યાયામ વિષે કેવળ શારીરિક હિતપ્રેરિ, મનોરંજન કે આડંબર પર ભાર ન આપતાં આપણે જીવનોપયોગી શારીરિક શુભો અને તે સાથે બૌદ્ધિક વિકાસ અને સદા-મારનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. ખુલ્લા મેદાનની સામુદાયિક વ્યાયામપદ્ધતિ આપણે શોધી કાઢવી જોઈએ કે જેની મદદથી મનોરંજન સાથે શુદ્ધિનો પણ વિકાસ થાય. આરોગ્ય, શિસ્ત, વ્યવસ્થિતપણું, સેવાવૃત્તિ, પ્રેમ, મૈત્રી, વિદ્યાસ, એકતા વગેરે શુભો આપણામાં આવે, માનવતાની સાથે મનુષ્યોચિત આનંદ પણ આપણને મળતો રહે, તવંગરથી ગરીબ સુધી બધા વિના ખર્ચે, કંઈ નહીં તો ઓછા ખર્ચમાં પણ, તે પદ્ધતિનો લાભ લઈ શકે અને આપણામાંનો બેદલાવ ઓછો થતો જાય અને આપણે આજના કરતાં વધારે ઉન્નત થઈએ, આટલી સુધારણા તો બને તેટલી જલદી આપણે આ બાબતમાં કરવી જોઈએ.

શિબિર-શિક્ષણનું રહસ્ય

તુલ્ય મિત્રો,

તમે અહીં રાત ને દિવસ એક મહિનો રહીને આજે પોતપોતાને ઘેર પાછા ફરી રહ્યા છો. આ એક મહિનો ભેગા રહેવામાં તમને જીવનમાં અગાઉ કદી ન થયેલા સારાનરસા જાતજાતના સામુદાયિક જીવનથી અનુભવો મળ્યા હશે. આવડા મોટા સમુદાયમાં એક નામ કુટુંબની માફક ખાવું-પીવું, રમવું, કામ કરવું વગેરેના પ્રસંગો તમને આ પહેલાં ધણું કરીને નહીં આવ્યા હોય. એ દૃષ્ટિથી જોતાં તમારું આ એક મહિનાનું સાથે રહેવું તમારામાંના દરેકના જીવનનો એક મહત્વનો જનાવ છે. આ એક મહિનામાં જેટલું વધારેમાં વધારે સારું તમને આપવા જેવું હતું તેટલું તમારા શિક્ષકોએ તમને આપ્યું છે, અને તમે પણ તમારાથી ખેંચી શક્યું તેટલું લીધું છે. તમે બધા સાચા દિલથી અને ઊંડાથી અહીં દાખલ થયા અને આનંદથી રહ્યા. અહીં તમે જે કંઈ કર્યું અથવા તમારે કરવું પડ્યું છે તે બધું તમે સંતોષપૂર્વક કર્યું છે. આ એક મહિનામાં સ્વસંતોષથી સ્વીકારેલું સામુદાયિક જીવન માણસની ઉન્નતિને કેટલું સદાયક બને છે એ તમે જોયું હશે અને શીખ્યા પણ હશે. પ્રેમ, મિત્રતા, બંધુભાવ, આદર, વિશ્વાસ, શારીરિક કામો કરવાની હેંશ, અરસ-પરસ મદદ કરવાની, એકબીજાને પ્રેમપૂર્વક સહન કરવાની, એકબીજાના દોષ નમાવી લેવાની વૃત્તિ, એકતા વગેરે સદૃશ્યોનો વિકાસ, સામુદાયિક જીવન સિવાય ચર્ષ શકે નહીં એ વાત આટલા વખતમાં તમારા ધ્યાનમાં જરૂર આવી હશે. જીવનની ખરી વ્યાપકતા અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો આનંદ

સામુદાયિક જીવનમાં કેટલી સહેલાઈથી મળી શકે છે એ વાત તમે અહીં જાણી દશો. જીવનમાં કદી ન કરેલાં શારીરિક કામો તમે અહીં હોશો હોશ કરતા દતા. જે કામ કરવાની તમને ધરમાં શરમ આવતી અને જેમાં તમને દલકાપણું લાગતું એવાં મજૂરીનાં કામ કરવામાં તમને અહીં આનંદ આવતો હતો. એ પરથી તમે શીખ્યા હશે કે એવી શરમ લાગવી એ જીવનની દૃષ્ટિથી અયોગ્ય છે. કોઈ પણ મહેનતનું જરૂરી કામ કરવામાં મનુષ્યને કશી નાનમ લાગવાનું ખરેખર કરણ નથી એ વાત તમારા ધ્યાનમાં આવી હશે. મારા મન પ્રમાણે જીવનની દૃષ્ટિથી આ શિક્ષણનું મહત્ત્વ વધારે છે. અહીંના સંચાલકો અને વ્યવસ્થાપકોએ તમારે માટે રહેવાની અને ખાવાપીવાની ગમે તેટલી સારી વ્યવસ્થા કરી હોય તોપણ તમારા દરરોજના જીવનની અને સુખસગવડની સરખામણીમાં તેમાં ખામી જ હોય એ બને. પરંતુ તમારા દરરોજના જીવનમાં જે તમને કદી શીખવાનું મળી શકે તેમ ન હતું તે તમે અહીં શીખ્યા છે. જે સંસ્કાર આપે જન્મારો ઘેર રહીને તમને મળી ન શકત તે સંસ્કાર તમને અહીં સહેજે મળી શક્યા છે. અહીં તમને અનેક વિદ્યાન અને ચારિત્ર્યવાન વ્યક્તિઓનાં ભાષણો અને ક્રીમની અનુભવો સાંભળવાનાં મળ્યાં, રોજ કોઈ ને કોઈ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિએ તમારી વચ્ચે આવીને પોતાના અનુભવ અને જ્ઞાનનો લાભ તમને આપ્યો. અહીં આદર્શ દિવસ તમને કંઈક ને કંઈક શારીરિક શિક્ષણ મળવાને લીધે તમારામાં પહેલાં કરતાં વધુ શક્તિ પણ આવી હશે. લાડીપટાના શિક્ષણથી તમારામાં કંઈક દિવંમત અને આત્મવિશ્વાસ પણ આવ્યો હશે. અને અહીંના શિક્ષણથી ને રહેણીથી તમારામાં સદિષ્ણતા પણ કંઈક અંશે વધી હશે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં અહીં આવ્યા પછી તમે શક્તિ, સુદ્ધિ અને સદ્ગુણની બાજનમાં કંઈક પણ નવું મેળવ્યું છે એમાં શંકા નથી. અને કંઈક શુભાચું હોય તો તમે તમારું આગમ, તમારી જગતા, તમારું અજ્ઞાન ને તમારો અદ્વંકાર એ જ કંઈક અંશે શુભાચું હશે. જીવનમાં તે જેટલાં શુભાચી શકાય તેટલાં આપણે શુભાવર્તો એ જ ઇષ્ટ છે. મને આશા છે કે અહીં તમને જે અનેક પ્રકારનું

બૌદ્ધિક અને શારીરિક શિક્ષણ મળ્યું તેનો તમે જીવનમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરશો; જે સંસ્કાર અહીં તમને મળ્યા તે તમે વધારશો; જે જ્ઞાન મળ્યું તેનો ઉપયોગ કરીને તે વૃદ્ધિગત કરશો. તમારા એક મહિનાના અહીંના વસવાટ માટે અહીંના સંચાલકો અને વ્યવસ્થાપકોને કેટલી મુશ્કેલી વેઠવી પડી હશે, અને કેટલી મહેનત કરવી પડી હશે એની તો તમને કદપતા હશે જ. કોઈ વેરાનું અને જંગલ જેવી જગ્યાએ સેંકડો માણસોને રહેવાની, ખાવાપીવાની, નાહવા કરવાની વ્યવસ્થા કરવી એ આ દિવસોમાં સામાન્ય વાત નથી. પણ આ બધી બાબતો તેમજ સારી રીતે અને નિઃસ્વાર્થપણે પાર પાડી છે એ તમે જાણો છો. તમને પણ તમારી દરરોજની રહેણીના પ્રમાણમાં કેંઈક અગવડ સહન કરવી પડી હશે. તેમ છતાં તેમને અને તમને જે કાર્મ સહન કરવું પડ્યું છે તે બધાનું સાર્થક કરવું એ તમારા હાથમાં છે. તે સાર્થક કરશો તો એ બધા પરિશ્રમનો બદલો અનેક કસ્યાણુપ્રદ વસ્તુઓથી મળી રહેશે એમાં શંકા નથી.

તમે લાડીપટ્ટા ઘોડાક શીખ્યા હશો. એ જ્ઞાનનો તમને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉપયોગ કેટલો હશે તેની મને શંકા છે. કારણ કે મારા પોતાના અને મારા જેવા બીજાઓના અનુભવ પરિણમનું મહત્ત્વ પરથી હું તમને કહું છું કે, શિક્ષણમાં કેટલાંય વર્ષો ગાળ્યા પછી પણ અમારી લાડી કોઈને વાગ્યાનો કે કોઈની લાડી અમને વાગ્યાનો અત્યાર સુધીમાં રમત સિવાય બીજા કોઈ પાત્ર સમયે હજી પ્રસંગ આવ્યો નથી. પ્રત્યક્ષ જીવનમાં આવા પ્રસંગો ઘણું કરીને આવતા નથી. એનું કારણ આપણું આજનું જીવન જ છે. શહેરમાં કે ગામડામાં જ્યારે શાંતિ હોય છે ત્યારે આપણી આ વિદ્યાનો ખરેખર કશો ઉપયોગ હોતો નથી; અને જ્યારે હુસ્સડ થાય છે, અશાંતિ ફેલાય છે ત્યારે આપણી લાડીઓ અશાંતિનું કારણ બનવાનો સંભવ છે. એ કારણસર લાડીની બાબતમાં સરકાર તરફથી મનાઈહુકમ નીકળે છે. એટલે શાંતિ અને અશાંતિ બને વખતે આપણી વિદ્યાનો ઉપયોગ સરખો જ હોય છે. તેમ છતાં તમે મેળવેલી સ્વરક્ષણની વિદ્યાથી

તમારામાં એક પ્રકારની હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ હંમેશ જાગત રહેશે. એ હિંમત અને એ વિશ્વાસ જીવનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના સદ્ગુણ છે. તે તમને જીવનમાં પ્રસંગ પડે ઉપયોગી થાય તેવા છે. કોઈ પણ પ્રસંગે સાધનહીન સ્થિતિમાં પણ તે તમને નિર્ભય રહેવામાં મદદ કરશે. તે ગુણો અહીંના વસનાટને લીધે અને શિક્ષણથી તમારામાં જોડાશે અંશે જોતપાં દશે તેટલે અંશે તે તમને જીવનમાં મદદગાર થશે જ. પણ જીવનમાં હંમેશ ઉપયોગી થનારા બીજા ગુણો તરફ તમારું દુર્લક્ષ ન થાય એટલા માટે હું તમને આગ્રહપૂર્વક અને પ્રેમપૂર્વક સૂચવું છું કે અહીંની રહેણીથી જીવનમાં શારીરિક શક્તિનું અને શારીરિક પરિશ્રમનું મહત્ત્વ કેટલું છે એ જો તમે સીધા હો, તે જ ગ્રમાણે પરિશ્રમ અને સેવાનું કોઈ પણ કામ કરવામાં નાનમ નથી, જિલકું તે આપણું કર્તવ્ય છે અને તે કામ કરવામાં જ શક્તિનો ખસો સદુપયોગ છે, એ વાત તમારા હૃદય પર ખરેખર ઠસી હોય અને તેવી જાતનાં કામો અહીં કરવામાં ખરેખર તમે આનંદ અનુભવો હોય તો હવે પછી પોતાના જીવનમાં પરિશ્રમ અને સેવાને તમે અગ્રત્મનું સ્થાન આપજો. તમારામાંથી કોઈને ત્યાં નોકરચાકર હોય તો પોતાના નોકરો પરિશ્રમનું કામ કરે છે તેટલા ખાતર તમે તેમને હલકા ગણુશો નહીં, જિલકું, તેમને વિશે સમભાવ રાખીને તેમના પર કામનો ભાર કંઈ કે ઓછો કરવામાં તમારી શક્તિનો ઉપયોગ કરજો. તો જ તમારી શક્તિનો તમે સદુપયોગ કર્યો કહેવાય. તમારા ઘરનાં પરિશ્રમનાં કામો જો તમારી મા, બહેન કે ભાબીને કરવાં પડતાં હોય તો તેમનાં કામોમાં શક્ય તેટલી મદદ કરવાની વૃત્તિ તમે રાખજો. તમારામાં તાકાત છે તો તમારા ઘરની પરિશ્રમ કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને, ચાકરને પણ તેના કામમાં મદદ કરવામાં કે તેનો ભાર હલકો કરવામાં તમને આનંદ થવો જોઈએ. સેવા કરવામાં તમે ધન્યતા અનુભવજો. એમાં જ તમારી શક્તિનું સાર્થક છે. જીવનની દૃષ્ટિથી, સમભાવની દૃષ્ટિથી આપણા રાષ્ટ્રની અને પોતાની ઉન્નાતિની દૃષ્ટિથી આ આગતો ઘણી મહત્ત્વની છે, શક્તિ, પરિશ્રમ અને

સેવાનો આ ન્યાય તમે સમજ્યા હો અને તે મુજબ તમે હવે પછી જીવનમાં વર્તવા માડો તો તમારું અહીં આવવાનું, આવો મહિનો મુરઝેલી અને કષ્ટ વેડીને રહેવાનું, તમારે માટે તમારા માતૃપિતાએ કચેલા ખર્ચનું તેમ જ આ વર્ગના સંચાલકો અને શિક્ષકો, અહીં આવેલા વક્તાઓ અને આખું વ્યવસ્થાપક મંડળ જોમણે જોમણે આ વર્ગને નિમિત્તે કંઈક પણ ધસારો સહન કર્યો છે તે બધાનો પરિશ્રમ સાર્થક થયો એમ કહેવાશે. તમે શારીરિક શક્તિને મહત્વ આપવાનું શીખ્યા હો તો તે સાથે જ પરિશ્રમ વિષેની તમારા મનમાં રહેલી નાનમ પણ જવી જોઈએ. અહીંના શિક્ષણનું આ રહસ્ય છે. એમાં જીવનની પવિત્રતા છે, માનવતા છે. તે માનવતા સાધ્ય કરવાનું શિક્ષણ લેવાની દૃષ્ટિથી આ એક મહિનાનું મહત્વ છે.

તમારો અને અહીં આવેલા તમારા બધા વર્ગબંધુઓનો તથા સંચાલકો અને શિક્ષકોનો બધાનો પરસ્પર પ્રેમસંબંધ આખું જીવન કાયમ રહો. તમારા બધામાં એકતા અને વિશ્વાસની વૃદ્ધિ થાઓ. આવી જ જાતના શુભ હેતુથી તમારું ફરીફરી મિલન થાઓ. પરમાત્માની કૃપાથી તમારામાં સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાઓ અને તે દ્વારા આપણા દેશનું કલ્યાણ થાઓ એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરીને હું મારું બાપણ પૂરું કરું છું.*

*મહાત્માના વ્યાયામ વર્ગની પૂર્ણાકૃતિ વખતે ઉપસંહારરૂપે કરેલું બાપણ, ૧૯૪૧.

દિવ્ય જીવન અર્થાત્ માનવીજીવન

દિવ્ય જીવન એટલે માનવી સદ્ગુણોથી સમૃદ્ધ શુદ્ધ જીવન. દિવ્ય શબ્દનો અર્થ આના કરતાં વધારે કે કાલ્પનિક માનવાતી જરૂર નથી. આવી જાતનું જીવન પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મ તે માનવી ધર્મ. તે ધર્મ પ્રમાણે વર્ત્યા વગર આપણે દિવ્ય જીવનની આશા ન કરવી જોઈએ અથવા આશા કરીએ તો તેનો કશો ઉપયોગ નથી. તે ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવા માટે આપણા વિચાર અને આચારમાં શુદ્ધિ લાવવી જોઈએ. માનવી જીવન કેવળ પોતાને અને પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર-પરિવારને જોમ તેમ કરીને પાળીપોષી જીવવા માટે કે ગમે તે વિષયની પાછળ પડીને સ્વચ્છંદતા અથવા સ્વેચ્છતાથી વર્તીને—ધન, ગાન, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા કે એવા પ્રકારના મોહમાં પડીને—પૂરું કરવા માટે નથી, પણ તે કોઈ ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને પવિત્ર ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે છે એવી શ્રદ્ધા પ્રથમ આપણા મનમાં હોવી જોઈએ. જીવનનું મહત્ત્વ આપણે ન સમજીએ, તેની ખરી કિંમત આપણા લક્ષમાં ન આવે તો આપણા વિચારમાં શુદ્ધિ આવશે નહીં. મનુષ્ય પશુ, પક્ષી અને બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં જોડ છે એમ આપણે દલીએ છીએ, આપણા જીવનની કિંમત તેમના કરતાં અધિક છે એમ આપણે માનીએ છીએ, છતાં આપણે પોતાના જીવનમાં કોઈ ઉચ્ચ ધ્યેય સિદ્ધ કરીએ, ત્યારે જ આ વાત સાચી છે એમ દલી શકાય. તે માટે આપણે આપણા પર સારા સંસ્કારો પાડવા જોઈએ. સારા સંસ્કારો વગર આપણામાં સદ્ગુણો આવી શકશે નહીં. સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા વગર માનવતાને જરૂરી એવો આપણો સ્વભાવ બનશે નહીં. અને તેવો આપણો સ્વભાવ જન્મા વગર ઉચ્ચ ધ્યેયપ્રાપ્તિની આશરૂને આપણ નથી.

તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણને શુદ્ધ વિવેકની અત્યંત જરૂર છે. તે માટે યોગ્ય-અયોગ્ય, સાર-અસાર, સારું-નરસું અને ઉન્નતિ-અવનતિ વિશે નિર્ણય કરનારી શક્તિ આપણે હંમેશા જાગ્રત વિવેક, સદમ અને રાખવી જોઈએ. આપણું અને જીજ્ઞાસોનું પણ સુદ્ધિની જરૂર કદાચ જાણમાં છે તે આપણે નક્કી કરવું જોઈએ.

દેશ, કાળ, પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન આપણને હોવું જોઈએ. તે જ્ઞાન તેમ જ શુદ્ધ વિવેકસુદ્ધિ અને નિર્ણયશક્તિની મદદથી દરેક કદાચ પ્રસંગે પોતાનું કર્તવ્ય શું છે, પોતાનો ધર્મ શો છે, તે આપણે ઝોળખી શકીએ અને જો આપણામાં દૃઢતા, નિમ્મલ અને સંયમશક્તિ હોય તો આપણે અયોગ્ય કર્મ અને અધર્મને ટાળી શકીએ. વિવેકની સાથે જો આપણામાં સંયમશક્તિ અને દૃઢતા ન હોય, તો કેવળ વિવેકથી આપણે પોતાનું કદાચ સાધી શકીશું નહીં. તે આપણને અકર્તવ્ય અને અધર્મમાંથી બચાવી શકશે નહીં. આપણા સારાનરસા સંસ્કારો પ્રમાણે આપણા મનના પ્રવાહો માસે છે અને તે પ્રમાણે ધણે અંશે આપણે કર્મો કરીએ છીએ. તેમાંના ખરાબ પ્રવાહોને-મંચાવૃત્તિઓ અને કર્મોને રોકી રાખવાનું કામ સંયમનું છે. માણસની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓનો જેમજેમ વિદ્રાસ થતો જાય તેમતેમ તેની સંયમશક્તિ પણ વધતી જતી જોઈએ. તે પ્રમાણે તે વધતી જાય તો જ માણસ તે શક્તિઓનો સારો ઉપયોગ કરીને પોતાનું કદાચ સાધી શકે અને તે પોતાનું ઉચ્ચ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકે. ગાડીનો વેગ વધારવાની ક્ષમ સિદ્ધ થાય, પણ તેને યોગ્ય વખતે રોકવાની ક્ષમ કે યોજના જો હાથમાં ન આવે તો તેની ગાડીથી જેમ અનર્થ થવાની ખાતરી છે, તે પ્રમાણે માણસમાં વધતી જતી જુદી જુદી શક્તિઓને જો તે કાળમાં રાખવાનું સાધી ન શકે, તો તે શક્તિઓ તેના અને માનવી સમાજના નાશનું કારણ બનશે એમ નક્કી સમજવું. તેથી આપણી વધતી જતી શક્તિઓની સાથે આપણામાં વિવેકસહિત સંયમની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. તે સંયમની મદદથી આપણે પોતાનું મન શુદ્ધ કરી શકીએ, પોતાના વિદ્રાસ અને

દુષ્ટ વૃત્તિઓને આવરી શકીએ તેમ જ અયોગ્ય ક્રમોને અટકાવી શકીએ. સંયમથી ચિત્ત નિર્મળ થતું જશે અને તે નિર્મળતા સંયમશક્તિની વૃદ્ધિ કરશે. આ રીતે આ ગાને ગુણોનો વિકાસ એકબીજાની મદદથી થતો રહેશે. તેમના વિકાસ વગર આપણો વ્યવહાર શુદ્ધ થશે નહીં. વ્યવહાર શુદ્ધ થયા વગર જીવન શુદ્ધ થશે નહીં. તેથી જીવનશુદ્ધિ માટે વ્યવહાર-શુદ્ધિની જરૂર છે. દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો, આપણું ઉચ્ચ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાનો આ માર્ગ છે.

અધર્મમાંથી પોતાને અચાવવા માટે આપણને સંયમની અને ચિત્ત-શુદ્ધિની જરૂર છે, તેમ ધર્મમાર્ગે ઉન્નત થતા રહેવા માટે સદ્ગુણો અને સત્કર્મની જરૂર છે. પુરુષાર્થ વગર સદ્ગુણો

સદ્ગુણમય આપ્ત ધર્મ સત્કર્મો થતાં નથી. આપણા મનમાં પુણ્યાર્થી જીવન સદ્વૃત્તિઓ અને સદ્ભાવ ઉદ્ધતા હોય તોય તેમને પ્રત્યક્ષ સત્કર્મમાં પરિણત કરવા માટે આપણામાં

ભરપૂર પ્રેરકબળ હોવું જોઈએ. તે બળનો ઉપયોગ કરીને નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્નશીલ રહ્યા વગર સત્કર્મો પાર પડતાં નથી. સત્કર્મો વગર સદ્ગુણોનો વિકાસ પણ થઈ શકતો નથી. તેમની પરીક્ષા અને દસોટી તેનાથી જ થાય છે. સદ્ગુણો અને સત્કર્મો વગર કેવળ ચિત્તની શુદ્ધિથી જીવન પૂર્ણ થતું નથી. વિવેક, સંયમ અને તે સાથે સદ્ગુણવર્ધક પુરુષાર્થ-એ બધાથી માનવી જીવન કૃતાર્થ થઈ શકે છે. સદ્ગુણો દ્વારા મનુષ્યને પુરુષાર્થ પ્રગટ થાય છે. તેનાથી સંયમ અને મનઃશુદ્ધિ તેજસ્વી ધર્મ પ્રજ્ઞાવશાળી બને છે. બીજી વાત એ કે શુદ્ધિ વગર કેવળ પુરુષાર્થથી માનવી જીવન આશુરી થવાનો પૂરો સંભવ છે. તેનાથી પોતાની અને બીજાઓની યોગ્ય અધોગતિ થવાની. દિવ્ય જીવનની પ્રાપ્તિનો તે માર્ગ નથી. દયા, પરોપકાર, ઉદારતા, માતૃપિતૃભાવ, બંધુ-ભગિનીભાવ, સત્ત્વ, પ્રમાણિકતા, મંત્રી વગેરે માનવજાતિના અગ્રમુદ્ધ અને ઉન્નતિ થવા માટે જરૂરી સદ્ગુણો એ જ મનુષ્યની સમગ્ર સંપત્તિ છે. ચિત્તની નિર્મળતા વગર આ સદ્ગુણોનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ શકતો નથી. આપણી મલિનતા આપણી સદ્વૃત્તિઓ

અને સદ્ગુણોને અંતરાયરૂપ થાય છે. તેનાથી માનવતાની મતિ કુદિત થાય છે. તેથી શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખીને સદ્ગુણોથી સમૃદ્ધ એવું પુરુષાર્થી અને કર્તૃત્વશીલ જીવન સિદ્ધ કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. એમાં જ પૂર્ણતા છે, એમાં જ માનવતાની સિદ્ધિ છે.

જીવનમાં બહારથી શોભા લાવવી કે કોઈ પણ આડંબરથી પોતાને મોટાઈ મળે એવો આપણા જીવનનો હેતુ ન રાખનાં જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, શરીર, બુદ્ધિ અને મન દ્વારા થતી દરેક ક્રિયામાં, વૈયક્તિક, કોટુંબિક, સામાજિક, ધાર્મિક, રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય વગેરે સંબંધોના આપણા બધા વિચારો, ભાવનાઓ અને કર્મોમાં પરિશુદ્ધતા આવે, એવો આપણો ઉદ્દેશ્ય અને પવિત્ર હેતુ હોવો જોઈએ. વિવેક, સંયમ, સદ્ગુણ, પુરુષાર્થ અને કર્તૃત્વની આપણામાં વૃદ્ધિ થતી રહે અને આપણું જીવન સંપૂર્ણ રીતે નિર્મળ, નિર્દોષ અને વ્યવસ્થિત થાય અને આપણે બધા, પરમાત્માએ માનવજાતિ માટે નક્કી કરેલા શુભ અને મંગળ ધ્યેય તરફ સતત જતા રહીએ એવો પરમ ઉચ્ચ હેતુ આપણા જીવનના દરેક કર્મની પાછળ હોવો જોઈએ. સદ્ગુણોની અને તે દ્વારા માનવતાની પૂર્ણતા થાય એવી આપણને તાલાવેલી હોવી જોઈએ. આત્મશુદ્ધિથી આ હેતુનો આપણો પ્રયત્ન શરૂ થવો જોઈએ, અને માનવતાની સિદ્ધિમાં તેની પરિસમાપ્તિ થવી જોઈએ. આ સિદ્ધિમાં જ જીવનની કૃતાર્થતા અને સાર્થકતા છે.

આંવા પ્રકારનું જીવન સાચું માનવી જીવન છે. તેને જ કોઈ દિવ્ય જીવન કહે તોય કશી દરકન નથી. આપણે જ્યારે દિવ્ય જીવન કે આધ્યાત્મિક જીવન વિષે બોલીએ છીએ કે લખીએ

જાનવી આપણી છીએ, ત્યારે આપણા એકંદર સંસ્કારો પ્રમાણે આપણા

સ્થિતિ તાત્વિક, આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક ગ્રંથો, આપણી

પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ઈશ્વરી અંવતાર, ઋષિ, મુનિ,

આપણા પૂર્વજો વગેરેનું ધણું ગૌરવ અને અભિમાનથી આપણે વર્ણન કરીએ છીએ. આ બધી બાબતો અભિમાન રાખવા અને પ્રશંસા કરવા જેવી છે એમાં સંશય નથી. પણ તે ગૌરવ એને અભિમાનના સાથે

આપણે આપણી આજ્ઞાની સ્થિતિનોયે વિચાર કરવો જોઈએ એમ લાગે છે. તે સાથે જ આપણા મનમાં એ પણ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ કે ભારતભૂમિમાં જ ફરીફરીને ઈશ્વરના અવતારો કેમ ચતા આવ્યા છે? પાપ વધી જાય એટલે ઈશ્વર અવતાર લે છે એવું મોટામોટા ગ્રંથોમાં લખેલું છે. તો ભારતભૂમિમાં જ ફરીફરીને પાપની વૃદ્ધિ કેમ થતી હોય છે? અને ફરીફરીને ઈશ્વરના અવતાર આ ભૂમિમાં થવા છતાંય આપણી પ્રજા આજે પણ આવી અવનત સ્થિતિમાં કેમ હોય? જ્ઞાનથી ભરેલા આપણા બહુમૂલ્ય ગ્રંથો, આપણી પ્રાચીન હિન્દુ સંસ્કૃતિ, મહાન પુરુષોની અખંડ પરંપરા, એ બધું આપણા ભાગ્યમાં આવેલું હોવા છતાં આજે આપણી આટલી ધોર અવનતિ કેમ થઈ છે? આજે આપણે આપણા જૂના ધર્મ પ્રમાણે વર્તતા નથી એમ માનીએ તોપણ દુનિયા વર્ષ પહેલાં કે તે પહેલાંયે આપણે આપણા ધર્મ પ્રમાણે વર્તતા હતા ત્યારે પણ દરેક પરદેશી આક્રમણ સામે ધણે પ્રસંગે આપણે દાર જ કેમ ખાવી પડી હતી? પરદેશી આવેલા કેવળ પેટભરા કે છુટારુઓ પણ હિંદુસ્તાનમાં સત્તાધીશ અને સમ્રાટ બન્યાનું ઇતિહાસ પરથી જણાઈ આવે છે. આપણે પરસ્પર લડવામાં શરૂ થઈ પરદેશી લોકો આગળ શુભાગ અને દીનહીન ગણાતા આવ્યા એનાં કારણો શાં? દુનિયાના બીજા લોકો કરતાં આપણે વધારે ધાર્મિક અને સુસંસ્કૃત છીએ, તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ આપણા દેશમાં સૌથી વધારે થયો છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. આ બધી બાબતો જો ખરી માનીએ, તો બીજા દેશોના લોકો કરતાં આપણે વ્યવહારમાં વધારે અગ્રામાણિક અને સ્વાર્થી કેમ? આપણા દેશબંધવોને લૂંટીને, તેમને નિયોજીને, તેમનું શોષણ કરીને પોતે સુખી થવાની સમાજઘાતક વૃત્તિ આપણામાં ધણે ભાગે સર્વત્ર દેખાય છે તે કેમ? પુનર્જન્મ અને પરલોક પર શ્રદ્ધા રાખનારા, મોક્ષ, ઈશ્વર વગેરે વિષે આસ્તિક બુદ્ધિ ધરાવનારા આપણે પ્રમદ આણું જીવનમાં સ્વયં છોડીને કેમ વર્તીએ છીએ? ધર્મ વિષે અભિમાન રાખનારા આપણામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ અને અધુરેમનો આટલો અભાવ કેમ જણાઈ આવે છે? રાષ્ટ્ર વિષેના કર્તવ્યની

આપણી ઉદાસીનતા રાષ્ટ્રદ્રોહ સુધી કેમ પહોંચી જાય છે? સંસાર વિધેનો વૈરાગ્ય, કર્તવ્યબ્રહ્મતા, બંધુદ્રોહ, પંગુતા, બીરુતા વગેરે દેષો અને દુર્ગુણમાં કેમ પરિણમે છે? આપણું રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આર્થિક અને કૌટુંબિક જીવન બધી બાબતોથી છિન્નહિન્ન થવાનાં શાં કારણો હશે? શરીર અને હૃદયના સામર્થ્ય અને માનસિક પવિત્રતા વિશે આપણી આવી હીન દશા કેમ? આજ આ ભારતવર્ષમાં લાખો નહીં પણ કરોડો લોકો એવા છે કે જેમને ખાવાનું પૂરું અને મળતું નથી, પહેરવાને પૂરતાં વસ્ત્ર નથી, રહેવાને ઘર કે ખૂંપડાં નથી. કરોડો બાળકો આજે દૂધ વગર જીવન કાઢે છે, જેમ તેમ જીવે છે અને મોટાં થાય છે; અને સૌથી દુઃખની વાત તો એ કે મહેનત-મજૂરી કરવાને તૈયાર એવા હજારો લોકોને કામ મળતું ન હોવાથી બૂખમરો વેઠવો પડે છે. મનુષ્ય-આકારે કેવળ જીવ જ તેમનામાં દેખી રહ્યો છે! આ સ્થિતિ દેશમાં વધતી ચાલી છે. આ ઉદ્દેગજનક સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિમાંથી બંધુદ્રોહી અને દેશદ્રોહી અથવા કોઈ પણ પાપ કરવા માટે પાછું ન જોનારા લાખોપતિ કરોડપતિ બને છે. કાળા બજાર કરનારા, લાંચરુશવત લેનારા અને આપનારા, ગાલમાં સેળગેળ કરનારા, યોગ્ય કર ભરવામાં એરી કરનારા ધન સાથે માન-પ્રતિષ્ઠા પણ મેળવે છે! આ બધી આત્મતાનાં કારણો અને તેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપણે શોધી કાઢવા જોઈએ.

આપણી પોતાની અને આજુબાજુની આ દુઃખ અને ઉદ્દેગજનક સ્થિતિમાંથી આપણે દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરવાનું છે, એ વાતનું આપણને સંમરણ રહેવું જોઈએ. દિવ્ય જીવનની વ્યક્તિગત સહૃદયતા અને આશામાં આ વાસ્તવિક અને સાર્વત્રિક સ્થિતિ જૂઠી સમજાય ગયે આપણું નહીં ચાલે. ઉપર વર્ણવેલી આ સ્થિતિમાં જેમને અતિશયતાનો સંશય આવતો હોય તેમણે પોતે દેશસ્થિતિ તપાસી જવી અને જો આ પ્રમાણે છે એમ તેમના અનુભવમાં આવે તો આ સ્થિતિમાંથી આપણે દિવ્ય જીવન કેવી રીતે

પ્રાપ્ત કરી શકવાના એ વિષે તેમણે અંબીરતાથી નિવાર કરવો. આ સ્થિતિ આમ જ કાયમ રાખીને આપણે દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરી શકીશું એવી કોઈની સમજણ હોય, તો તે બ્રાંતિ છે એમ નિરુપાયે કહેવું પડે છે. જેમની પોતાપણની કલ્પના પોતાના દેહ પૂરતી જ હોય, આપણે એટલે આપણું શરીર અને તેમાં વસતો આત્મા એટલી જ જેમની આત્મવિષયક જ્ઞાનના હોય, તેમની વાત ઊડી દઈએ તો તે સિવાય બીજા દરેકને, જેના જેના હૃદયમાં બીજાઓ વિષે સહૃદયતા વાસ કરે છે તે તે દરેકને, આપણી આજની અવનત અને કંગાલ સ્થિતિ વિષે દુઃખ થયા વગર રહેશે નહીં. જેનું આત્મત્વ વિશાળ થયું છે, બધા સાથે સમરસ થયા જેટલી સહૃદયતા જેનામાં છે, તે પોતાના એકલાના સુખ-દુઃખથી પોતાને સુખી કે દુઃખી કદી માનતો નથી. આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ । આ મહા સિદ્ધાંત જે માનવતાની સાચી શ્રેષ્ઠતાનો દર્શક હોય, તો જેને જેને આ શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા હોય, તેણે બધા વિષે સહૃદયતા ધારણ કર્યા વગર ચાલશે નહીં. અને સહૃદયતા જેના હૃદયનો સ્વાભાવિક ધર્મ બને. હશે તેને આ મહા સિદ્ધાંત કેવળ માનવાથી શાંતિ-સમાધાન ન થતાં તેને આચરણમાં લાવ્યા વગર બીજો માર્ગ નથી એમ જણાશે. સહૃદયતા, સમલાવ એ દૈવી કે સર્વોચ્ચ માનવી ભાવ છે. તેમાંથી જ દિવ્ય કે શુદ્ધ જીવનનો માર્ગ છે. તે મેળવ્યા વગર દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત થવું શક્ય જણાતું નથી. આત્માની વિશાળતા કેવળ એકાદ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતને માનવાથી અનુભવાતી નથી. જેમનું આત્મત્વ પોતાના શરીરમાં રમતું હશે, તેમને આ માર્ગ ગળે ઊતરશે નહીં અને ગળે ઊતરે તોયે તેઓ આચરી શકશે નહીં. દિવ્ય જીવનની આકાંક્ષા રાખનારાઓએ આપણી આજની સ્થિતિ ઓળખવી જોઈએ. આપણા પતનનાં, આપણી અવનનિનાં કારણો શોધી કાઢનાં જોઈએ. પોતાની વિશાળતાની મથાર્ય કલ્પના તેમના ધ્યાનમાં આવવી જોઈએ અને આ બધી બાબતો જાણીને આપણી સાર્વત્રિક અવનતિમાંથી આપણા ઉદ્ધારનો માર્ગ તેમણે શોધી કાઢવો જોઈએ.

પરમાત્માએ માણસને બધા કરતાં અધિક ક્ષુદ્ધિ આપેલી છે. તે વધારવા માટે ગિજાસાવૃત્તિ પણ આપેલી છે. તેનાથી તેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિગત થતું આવ્યું છે અને થાય છે. એ જ્ઞાનની મદદથી કેવલ જીવદશામાયી માણસ પોતાનાં અને બીજાનાં સુખદુઃખનાં કારણો વિગાળી જાત્મત્વ શોધી કાઢે છે. માણસના મુખ્ય સદ્ગુણો—દયા, નરક, સહાનુભૂતિ અને સહૃદયતા જેનામાં હોય છે તે, પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરીને પોતાનાં અને બીજાઓનાં દુઃખને દાળીને સુખની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્ઞાન, સદ્ભાવ અને પુરુષાર્થના વધતા પ્રમાણ પરથી માણસમાં રહેલી માનવતાની પરીક્ષા થાય છે. બીજાઓનાં દુઃખ આપણને કેટલાં અસહ્ય થાય છે અને તે દૂર કરવા માટે આપણે શું કરીએ છીએ, તેમ જ બીજાઓના સુખથી આપણને કેટલો સંતોષ જણાય છે, એ પરથી આપણી માનવતાનું પ્રમાણ દેર છે. આજ આપણે પોતાના શરીરને કે તેને વ્યાપી રહેનારા તત્ત્વને જ આત્મા સમજીએ અને એટલા સંકુચિત આત્મત્વને કે પોતાપણને આપણે પોતાનું માનીએ, તો આપણે જીવદશામાંથી જરાયે જાંચે આવ્યા નથી એવું સિદ્ધ થશે. પોતાપણની સંકુચિત મર્યાદા છોડી દઈ અને તેની પાર જઈ માનવજાતિ આજે કેટલીયે આગળ ગયેલી છે. પોતાની વ્યાપકતા તેણે વધારેલી છે. તે જ વ્યાપકતા કોઈએ ‘આપણે બધા એક જ ઈશ્વરનાં બાળકો છીએ’ એ ઉદાત્ત શબ્દોથી, તો કોઈએ ‘આપણે બધા ભાઈ ભાઈ છીએ’ એ વચનથી, તો કોઈએ ‘ઘટઘટમાં એક જ તત્ત્વ છે’ એ વાક્યથી વ્યક્ત કરેલી છે. અને જેમને આ કરતાંયે દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ તેમને ‘સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ’ અને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહેવા સુધી પોતાની વ્યાપકતાનું દર્શન થયું છે. આ બધાં મહાવાક્યો જે સાચાં હોય તો તેટલે સુધી આપણે પોતાનું આત્મત્વ માનીને તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ. ત્યારે જ જીવદશામાંથી આપણો ઉદ્ધાર થશે અને આપણે મનુષ્ય કહેવાવવાને પાત્ર થઈશું. તે પાત્રતા આવવા માટે સમભાવ વધારનારા દરેક સદ્ગુણની આપણને જરૂર છે. આપણા શરીર

જોડેથી જ આત્માને પણ આપણે સંકુચિત માનીએ અને તેને જ સુખ, અંધર્મ, માનપ્રતિષ્ઠા કે મોક્ષ મળે જોડેસે આપણે કૃતાર્થ થઈએ એવું માનતા રહીએ, તો મહાપુરુષોનાં મહાન વચનો પર આપણી શ્રદ્ધા નથી એમ તેનો અર્થ થશે. અને એવી અશ્રદ્ધાની સ્થિતિમાં દિવ્ય જીવનની આશા ફરવાને આપણને અવકાશ રહેશે નહીં. તેથી બધા વિષે આત્મવત્ ભાવ આપણને લાગવો જોઈએ. વિશાળ આત્મભાવ વગર, બધા વિષે સહભાવ વગર માનવતાની પૂર્ણતા સધારો નહીં.

તે પૂર્ણતા સાધવી એ આપણા જીવનનો હેતુ હોય તો માનવતાના વિકાસના માર્ગે આપણે ચાલ્યા કરવું જોઈએ, અર્થાત્ માનવધર્મ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. આપણી ઉન્નતિ, ઉદ્ધાર, ગતિ, આયજીવનદ્વારા આપણા મુક્તિ, સાર્યકતા કે દિવ્ય જીવન, શુદ્ધ જીવન ગમે તે જ હાથમા કહો — એ બધું માનવ ધર્મથી જ પ્રાપ્ત થવું શક્ય

છે. તે માટે આપણે શુદ્ધિ, સહયજી અને પુરુષાર્થ વધારવાં જોઈએ. આ ધર્મ પ્રમાણે આપણે વર્તીએ તો આપણા ઉદ્ધાર માટે પરમેશ્વરના અવતારની રાહ જોતા રહેવાની પદ્ધતિ આપણને જરૂર જણાશે નહીં. આપણા બધાનો ઉદ્ધાર આપણા બધાના હાથમાં છે એવી શ્રદ્ધા આપણામાં નિર્માણ થશે. આ ધર્મ પ્રમાણે ન વર્તતાં સ્વૈરપણે, સ્વચ્છંદતાથી અને સ્વાર્થથી આપણે વર્તીએ તો પરમાત્મા પણ આપણું કલ્યાણ કરી શકશે નહીં. શ્રીકૃષ્ણ જેવા અનેક પ્રકારે સમર્થ — જેમને આપણે પરમાત્માના અવતાર માનીએ છીએ તેઓ ત્યારે સાક્ષાત્ આપણી રચ્યે રહેતા હતા, ત્યારે પણ ધર્મરાજને છૂતના અનર્થમાંથી બચાવી શક્યા નહોતા. અંધુદ્રોહ અને પરસ્પર કલહને લીધે અદ્યાર અક્ષોદિહીની નાશ તેમના દેખતાં જ થયો. તેમની નજર આગળ જ ઇચ્છન કરોડ યાદવોએ દારૂના ઘેનમાં પરસ્પર લડીને એકબીજાનો સંહાર કર્યો. આ બધાનું પરિણામ એકદંદ્રે સમાગને કેટલું વિપરીત અને અનિષ્ટ બોગવવું પડ્યું તે

પરમેશ્વરના અવતાર કહી શકાય એવા પુરુષ યદિ માનવરૂપે આપણામાં હોય અને આપણી ગમે તે સેવા કરવાને તત્પર હોય તોયે તે આપણને અનર્થમાંથી બચાવીને આપણો ઉદ્ધાર કરી શકશે નહીં એ વાત ઇતિહાસ પરથી સિદ્ધ છે. તો પછી આજે આપણે અધર્મથી વર્તી કેવળ તેનું નામસ્મરણ કરતા રહીએ તો આપણો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે? તેના કરતાં ધર્મથી વર્તતા રહી ઈશ્વર પર કેવળ નિષ્ઠા રાખીએ તો તે નિષ્ઠાએ આપણને મહાન સંકટોમાંથી તારી શકશે, આપણો ઉદ્ધાર કરી શકશે. ધર્મ અને નિષ્ઠામાં બધા પ્રકારનું સામર્થ્ય ભરેલું છે. ધર્મ અને નિષ્ઠા એ જુદી જુદી બે વસ્તુઓ નથી, કારણ ધર્મ છે ત્યાં નિષ્ઠા હોવાની અને નિષ્ઠા છે ત્યાં ધર્મીયરણ થતું રહેવાનું જ એવો નિયમ છે. સાચી નિષ્ઠા ઈશ્વરનું નામ લેવામાં, તેનું વર્ણન કરવામાં, તેનાં સ્તુતિ-સ્તોત્રો ગાવામાં કે તેના નામથી કોઈ કર્મકાંડ કરતા રહેવામાં નથી, પણ મહાપુરુષોએ કહેલા ધર્મનું આચરણ કરવામાં છે. તે ધર્મ એટલે માનવધર્મ.

તે ધર્મ આપણે સમજવો જોઈએ. તેનું ચિંતન વિશ્વવ્યાપાર સાથે મનન કરીને તે આચરવા માટે જરૂરી એવા સદ્ગુણો મમરમતા આપણે પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. માનવી જીવન એકાકી નથી. આપણા બધાના સહકારથી, એકબીજાની સહાયથી તે ચાલી રહ્યું છે, એ આપણે સમજવું જોઈએ. આપણ બધાને તે સુખરૂપ અને કલ્યાણપ્રદ યામ એવી રીતે તેને ચક્રાવવાનું આપણે શીખવું જોઈએ, એકબીજામાં વિશ્વાસ અને ઐક્ય રાખવા માટે જોઈતા ગુણો આપણે સંપાદન કરવા જોઈએ. એક જ વિશ્વશક્તિમાંથી-પરમશક્તિમાંથી પેદા થઈ આપણે બધા આજની સ્થિતિએ કેવી રીતે આવી પહોંચ્યા તે જાણવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને આપણે બધા ફરીથી તે જ પરમશક્તિમાં કોઈ કોઈને ભિન્નપણે ઓળખી શકે નહીં એવી અવસ્થામાં છેવટે વિલીન થઈ જવાનો કેવો સંભવ છે તે પણ આપણે જાણવું જોઈએ. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લપની વિશ્વની ઘટમાળમાં, આ અર્ખંડ વ્યાપારમાં દેહના નિમિત્તે પ્રગટ દશાએ

આવેલું 'અહ' પરમશક્તિના પ્રમાણમાં કેટલું અલ્પ છે તે આપણે ઝોળખી શકીએ, તો જ આપણે નિષ્કામ અને નિરહંકારપણે ધર્માચરણ કરતા રહીએ એ પણ આપણે સમજવું જોઈએ. પરમાત્માના ચિંતન અને મનનથી આપણે તેના વિશ્વવ્યાપાર સાથે જેમ જેમ સમરસ થઈએ, તેમ તેમ આપણને સમન્વય કે આ વિશ્વમાં, આ જીવનમાં આપણું પોતાનું જુદું એવું કંઈ જ નથી. દેહ, બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો, તે જ પ્રમાણે તેના ધર્મો, શક્તિઓ, શુણો, ભાવો, કર્તૃત્વ, એટલું જ નહીં પણ ચેતન, આત્મા એ બધાં તેનાં જ પ્રગટ દર્શન છે. એ બધાં તેમાંથી જ નિર્માણ થઈ આગતી સ્થિતિએ આવેલાં છે. આ બધાં દર્શનો અને તેમાંથી જ જીહનારાં ખીળાં વિવિધ દર્શનો તેમ જ વિદ્યા, જ્ઞાન, ધન, બળ, સત્તા, સામર્થ્ય, સદ્શુણો વગેરે પૈકી કોઈ પણ વિશિષ્ટતા પર આપણો અધિકાર નથી. તેથી તે વિષે અક્રિયગત અહંકાર ન રાખતાં, તેમનો દેવળ સ્વસ્થુભાર્થે લોભ ન રાખતાં તેમાંથી જીવનોપયોગી જે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તે બધું બધાંના હિતાર્થે હંમેશ અર્પણ કરતા રહેવું એ જ સાચો માનવધર્મ છે, એ જ ખરું ધર્મસમર્પણ છે. ભક્તિની પરિરીમા, જ્ઞાનનું અંતિમ સાધ્ય, યોગની સિદ્ધિ વગેરે બધું આ સમર્પણમાં જ છે. જીવનભરે નિષ્કામ અને નિરહંકારપણે કર્તવ્ય કરતા રહેવા માટે આ ધર્મની જરૂર છે.

માનવતાની પૂર્ણતા આ સમર્પણમાં અને સહૃદયતાથી બધા સાથે સમભાવ રાખી આત્મત્વની વિશાળતા સાધવામાં છે. આ પૂર્ણતા તે જ દિવ્ય જીવન. દિવ્ય જીવન તે જ જીવનશુદ્ધિ કે જીવનસિદ્ધિ. તે પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણા બધાનો જન્મ છે. તે સિદ્ધિ સાધી આપનારો ધર્મ તે જ માનવધર્મ. તે ધર્મમાં બધાના કલ્યાણનું સામર્થ્ય ભરેલું છે. પરમાત્માની કૃપાથી તે માનવધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની સન્મતિ બધાને થાયો એ જ પ્રાર્થના !